

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
Katedra demografie a geodemografie

Studijní program: Demografie
Studijní obor: Demografie

Lucie Vítková

Populační vývoj zemí po demografické revoluci

Population Development of Countries after Demographic Revolution

Disertační práce

Školitel: Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc.

Praha, 2011

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze, 24. 5. 2011

Podpis

Upřímné poděkování patří prof. Ing. Zdeňku Pavlíkovi, DrSc. nejen za vedení a rady při zpracování disertační práce, ale i za jeho pedagogické působení během celého studia demografie.

A děkuji své rodině za oporu a pomoc.

Abstrakt

Předmětem práce je analýza hlavních rysů populačního vývoje zemí po demografické revoluci (demograficky vyspělých) a otázka, zda dochází k homogenizaci jejich populačního vývoje. Demografická revoluce je kvalitativní změnou z extenzivního na intenzivní charakter demografické reprodukce a je podmíněna modernizací. Objektem práce jsou země označované nejen jako demograficky vyspělé, ale řazené také mezi tzv. vyspělé země. Tyto země ukončily demografickou revoluci nejpozději v polovině 20. století, což je počátek sledovaného období většiny provedených analýz. Demografická reprodukce probíhá v relativně pevných biologických mantinelech, což vede k její homogenizaci. Během demografické revoluce narostla váha podmíněností společenských, ty jsou příčinou vývojových proměn a specifických rysů, v případě stejných podmínek pak přispívají k homogenizaci vývoje.

Předpoklad rozdílných rysů populačního vývoje z důvodu rozdílných společenských podmínek v zemích bývalého východního a západního bloku se potvrdil nejen při dílčích analýzách vývoje hlavních demografických ukazatelů, ale i při seskupení zemí prostřednictvím shlukové analýzy. Hlavní trendy populačního vývoje proběhly nejdříve ve většině zemí západního bloku, později v zemích jižní Evropy a nejpozději v zemích bývalého východního bloku. Pozdější nástup změn zpravidla vedl k rychlejšímu průběhu. Ve většině zemí dlouhodobě klesající úroveň porodnosti nedosahuje úrovně prosté reprodukce a dlouhodobě se snižuje úroveň úmrtnosti, což jsou trendy nastoupené už během demografické revoluce, stejně jako z nich plynoucí postupující stárnutí populací. Úroveň obou určujících procesů demografické reprodukce je po demografické revoluci zhruba v rovnováze, dochází k velmi nízkému přirozenému přírůstku, případně úbytku. Pokles úrovně plodnosti pod hranici prosté reprodukce a změny v partnerském chování a životním stylu vysvětluje koncepcí druhého demografického přechodu. Většina popisovaných změn je ve velké části demograficky vyspělých zemí pozorována, hlavní rysy však nejsou oproti demografické revoluci protikladné či významně nové a také jejich společenské podmíněnosti vychází z podmínek daných postupující modernizací.

Jednotlivé země byly na počátku sledovaného období v různém fázi demografického vývoje, několik desetiletí trvající politické rozdělení a následná změna režimů v zemích bývalého východního bloku otvírali otázku, zda dochází k homogenizaci demografické reprodukce? Prostřednictvím metody variačních skupin a dalších elementárních statistických ukazatelů variability nelze u úrovně celkové úmrtnosti, na rozdíl od porodnosti, zatím pozorovat trend homogenizace, důsledky několika desetiletí rozdílného společenského vývoje se stále odráží na zdravotním stavu populace.

Klíčová slova: populační vývoj, demografická revoluce, druhý demografický přechod, homogenizace demografické reprodukce

Abstract

The aim of the thesis is an analysis of main features of population development in developed countries and a question whether there is homogeneity of population development. Demographic revolution is a qualitative change from extensive to intensive character of demographic reproduction and it is a subject to modernization. Countries which are understood not only as demographically developed ones but also as economically developed has been taken as an object of this thesis. These countries finished demographic revolution at the latest in the middle of the 20th century. This period has been used as a starting point for most analysis which has been carried out. Demographic reproduction is a process determined by biological and social factors. Human reproduction takes place in relatively stable limits, which lead to its homogenization. The importance of social conditionality has grown during demographic revolution, social aspects are the cause of their development changes and specific features, same social conditions lead to homogenization.

Presumption of different features of population development as consequence of different conditions in former Eastern and Western countries has been confirmed not only in individual main demographic indexes changes but also in case of cluster analysis. Main trends of population development took place in most western countries first, later on in South European countries and finally in Eastern countries. The later the changes started the faster usually processes were. In most countries long term decrease of birth rate does not achieve replacement level and also mortality rate is decreasing in long term which are factors that have already been set during demographic revolution. Level of both main demographic reproduction processes is after demographic revolution almost balanced; very low natural increase or decrease is achieved. Fertility rate decrease below replacement level and changes in partnership behaviour as well as lifestyle changes are explained by the theory of second demographic transition. Most described changes is took place in majority of developed countries. However, main features do not either differ significantly or are not very new.

Individual countries represented different stages of demographic progress at the beginning of analysed period. Using variation group methods and other elemental statistical indexes of variability no homogenization trend is visible in life expectancy in contrast to total fertility rate. Results of decent different social development are still reflected in population health.

Keywords: population development, demographic revolution, second demographic transition, homogeneity of demographic development

Obsah

1	ÚVOD.....	11
1.1	METODICKÁ VÝCHODISKA A VSTUPNÍ DATA	14
1.2	OBJEKT – PŘEHLED SLEDOVANÝCH ZEMÍ	17
2	I. OBECNÉ OTÁZKY POPULAČNÍHO VÝVOJE	18
2.1	POVAHA DEMOGRAFICKÉHO PŘEDMĚTU A JEHO POZNÁVÁNÍ.....	19
2.1.1	<i>Historické sepětí demografie a statistiky a význam statistiky pro poznávání objektivní reality.....</i>	<i>19</i>
2.1.2	<i>Systémový přístup v demografii</i>	<i>23</i>
2.1.3	<i>Předmět demografie.....</i>	<i>27</i>
2.1.4	<i>Objekt demografie - pojmy populace, obyvatelstvo, společnost.....</i>	<i>31</i>
2.1.5	<i>Shrnutí</i>	<i>35</i>
2.2	DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE	37
2.2.1	<i>Modernizace jako globální změna sociálního systému</i>	<i>38</i>
2.2.2	<i>Hlavní rysy demografické revoluce.....</i>	<i>42</i>
2.2.3	<i>Průběh demografické revoluce</i>	<i>51</i>
2.2.4	<i>Příčiny a souvislosti poklesu úrovně úmrtnosti a porodnosti.....</i>	<i>55</i>
2.2.5	<i>Shrnutí</i>	<i>65</i>
2.3	DRUHÝ DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD.....	67
2.3.1	<i>Základní charakteristiky druhého demografického přechodu.....</i>	<i>70</i>
2.3.2	<i>Diskuse druhého demografického přechodu</i>	<i>79</i>
2.3.3	<i>Shrnutí diskuse</i>	<i>98</i>
3	II. ZÁKLADNÍ RYSY POPULAČNÍHO VÝVOJE VYSPĚLÝCH ZEMÍ ..	101
3.1.1	<i>Diskuse doby ukončení demografické revoluce</i>	<i>101</i>
3.2	VÝVOJ POČTU OBYVATEL.....	107
3.2.1	<i>Přirozený přírůstek.....</i>	<i>112</i>
3.2.2	<i>Migrační bilance</i>	<i>114</i>
3.2.3	<i>Shrnutí vývoje počtu obyvatel.....</i>	<i>117</i>
3.3	PORODNOST.....	118
3.3.1	<i>Úhrnná plodnost</i>	<i>118</i>
3.3.2	<i>Konečná plodnost.....</i>	<i>125</i>
3.3.3	<i>Průměrný věk matek při narození dítěte.....</i>	<i>134</i>
3.3.4	<i>Podíl narozených mimo manželství.....</i>	<i>141</i>
3.3.5	<i>Shrnutí vývoje porodnosti.....</i>	<i>143</i>
3.4	ÚMRTNOST	144
3.4.1	<i>Naděje dožití</i>	<i>144</i>

3.4.2	<i>Kojenecká úmrtnost</i>	153
3.4.3	<i>Shrnutí vývoje úmrtnosti</i>	156
3.5	VÝVOJ DALŠÍCH DEMOGRAFICKÝCH PROCESŮ	157
3.5.1	<i>Sňatečnost</i>	157
3.5.2	<i>Rozvodovost</i>	160
3.5.3	<i>Umělá potratovost</i>	162
3.5.4	<i>Shrnutí vývoje sňatečnosti, rozvodovosti a potratovosti</i>	164
3.6	VĚKOVÁ STRUKTURA, DEMOGRAFICKÉ STÁRNUTÍ.....	165
3.6.1	<i>Věkový medián</i>	165
3.6.2	<i>Zastoupení dětské složky v populaci</i>	168
3.6.3	<i>Zastoupení seniorské složky v populaci</i>	171
3.6.4	<i>Indexy poměru zastoupení věkových skupin</i>	177
3.6.5	<i>Shrnutí vývoje demografického stárnutí</i>	185
3.7	SESKUPENÍ ZEMÍ PODLE CHARAKTERISTIK POPULAČNÍHO VÝVOJE	187
3.7.1	<i>Shrnutí seskupení zemí podle charakteristik populačního vývoje</i>	194
4	DOCHÁZÍ K HOMOGENIZACI DEMOGRAFICKÉ REPRODUKCE VE VYSPĚLÝCH ZEMÍCH?	195
4.1.1	<i>Vývoj porodnosti z hlediska homogenizace</i>	195
4.1.2	<i>Vývoj úmrtnosti z hlediska homogenizace</i>	199
4.1.3	<i>Vývoj věkové struktury z hlediska homogenizace</i>	204
4.1.4	<i>Vývoj dalších ukazatelů z hlediska homogenizace</i>	207
4.1.5	<i>Shrnutí a diskuse vývoje homogenizace demografické reprodukce</i>	211
5	ZÁVĚR	214
6	POZNÁMKY K TERMINOLOGII	220
7	LITERATURA	224
7.1	ZDROJE DAT	230
8	PŘÍLOHY	231

Seznam tabulek:

Tabulka 1	Prahové hodnoty pro ukončení demografické revoluce.....	103
Tabulka 2	Počet obyvatel v tis., 1950–2005.....	107
Tabulka 3	Index vývoje počtu obyvatel, výchozím rokem srovnání je počátek sledovaného období rok 1950.....	108
Tabulka 4	Index vývoje počtu obyvatel, základem indexu je počet obyvatel před 10 lety (v případě posledního sloupce před 5 lety).....	109
Tabulka 5	Míra celkového přírůstku (na 100 obyvatel, v %) , pětileté průměry	110
Tabulka 6	Hrubá míra přirozeného přírůstku (na 1000 obyvatel, v %), pětileté průměry	112
Tabulka 7	Hrubá míra migračního přírůstku (na 1000 obyvatel, v %), pětileté průměry	115
Tabulka 8	Úhrnná plodnost, 1950–2009, pětileté průměry.....	119
Tabulka 9	Index vývoje úrovně úhrnné plodnosti, v %, základ indexu vždy předchozí období, pětileté průměry	121
Tabulka 10	Index vývoje úrovně úhrnné plodnosti, v %, základ indexu období 1960–1964, pětileté průměry.....	122
Tabulka 11	Konečná plodnost – 1. část (generace 1930–1949)	129
Tabulka 12	Konečná plodnost – 2. část (generace 1950–1969)	130
Tabulka 13	Průměrný věk matek při narození dítěte (transverzální), 1935–2008	135
Tabulka 14	Průměrný věk matek při narození dítěte (longitudinální), generace 1930–1969	137
Tabulka 15	Podíl narozených mimo manželství, v %, 1950–2008.....	142
Tabulka 16	Naděje dožití při narození muži, 1950–2009, pětileté průměry	145
Tabulka 17	Naděje dožití při narození ženy, 1950–2009, pětileté průměry.....	146
Tabulka 18	Index vývoje naděje dožití při narození mužů, základ indexu vždy předchozí pětileté období, pětileté průměry	149
Tabulka 19	Index vývoje naděje dožití při narození žen, základ indexu vždy předchozí pětileté období, pětileté průměry	150
Tabulka 20	Index vývoje naděje dožití při narození mužů, základ indexu období 1950–1954, pětileté průměry.....	151
Tabulka 21	Index vývoje naděje dožití při narození žen, základ indexu období 1950–1954, pětileté průměry.....	152
Tabulka 22	Kvociet kojenecké úmrtnosti, v ‰, 1950–2009, pětileté průměry	154
Tabulka 23	Index vývoje kojenecké úmrtnosti, základ indexu vždy průměr za předchozí pětileté období	155
Tabulka 24	Úhrnná sňatečnost, ženy, 1950–2008.....	157
Tabulka 25	Úhrnná sňatečnost, muži, 1950–2008	158
Tabulka 26	Úhrnná rozvodovost, 1950–2008.....	160
Tabulka 27	Index umělé potratovosti (počet umělých ukončení těhotenství na 100 živě narozených), 1950–2008..	163
Tabulka 28	Věkový medián (obě pohlaví dohromady), 1950–2005.....	166
Tabulka 29	Index vývoje věkového mediánu, 1950–2005, základ indexu rok 1950	167
Tabulka 30	Podíl věkové skupiny 0–14 let, v %, 1950–2005	169
Tabulka 31	Index vývoje podílu věkové skupiny 0–14 let, 1950–2005, základ indexu rok 1950	170
Tabulka 32	Podíl věkové skupiny 60 a více let, v %, 1950–2005	172

Tabulka 33 Podíl věkové skupiny 65 a více let, v %, 1950–2005	173
Tabulka 34 Index vývoje podílu věkové skupiny 60 a více let, 1950–2005, základ indexu vždy před 5 lety.....	174
Tabulka 35 Index vývoje podílu věkové skupiny 60 a více let, 1950–2005, základ indexu rok 1950	175
Tabulka 36 Podíl věkové skupiny 80 a více let, v %, 1950–2005	176
Tabulka 37 Index stárí (počet osob ve věku 60 a více let na 100 osob ve věku 0–14 let), 1950–2005	178
Tabulka 38 Index vývoje indexu stárí, 1955–2005, základ indexu rok 1950	180
Tabulka 39 Index ekonomického zatížení (počet osob ve věku 0–14 a 60 a více let na 100 osob ve věku 15–59 let), 1950–2005	183
Tabulka 40 Index vývoje indexu ekonomického zatížení 1955–2005, základ indexu rok 1950.....	184
Tabulka 41 Variabilita úhrnné plodnosti v období 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině.....	196
Tabulka 42 Variabilita podílu narozených mimo manželství, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	197
Tabulka 43 Variabilita průměrného věku matek při narození dítěte, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	198
Tabulka 44 Variabilita kvocientu kojenecké úmrtnosti, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině.....	199
Tabulka 45 Variabilita naděje dožití při narození mužů, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	201
Tabulka 46 Variabilita naděje dožití při narození žen, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	201
Tabulka 47 Variabilita podílu věkové skupiny 60+, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	204
Tabulka 48 Variabilita podílu věkové skupiny 65+, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	205
Tabulka 49 Variabilita podílu věkové skupiny 80+ let, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	205
Tabulka 50 Variabilita podílu věkové skupiny 0–14 let, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	206
Tabulka 51 Variabilita úhrnné sňatečnosti žen, 1950–2003, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	207
Tabulka 52 Variabilita úhrnné sňatečnosti mužů, 1950–2003, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině.....	207
Tabulka 53 Variabilita úhrnné rozvodovosti, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	208
Tabulka 54 Variabilita indexu umělé potratovosti, 1950–2008, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině	208
Tabulka 55 Variabilita míry přirozeného přírůstku, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině.....	209
Tabulka 56 Variabilita míry migračního salda, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině.....	210
Tabulka 57 Vstupní hodnoty pro shlukovou analýzu 1950–1960	233
Tabulka 58 Vstupní hodnoty pro shlukovou analýzu 1970–1980	234
Tabulka 59 Vstupní hodnoty pro shlukovou analýzu 1980–1990	235
Tabulka 60 Vstupní hodnoty pro shlukovou analýzu 1970–1990	236
Tabulka 61 Vstupní hodnoty pro shlukovou analýzu 2000–2008	237

Seznam obrázků:

Obrázek 1 Schéma podmíněností demografické reprodukce	25
Obrázek 2 Přehled demografických a sociálních charakteristik demografické revoluce a SDT	80
Obrázek 3 Hrubá míra přirozeného přírůstu, 1950–2009, vybrané země	113
Obrázek 4 Hrubá míra migračního přírůstu, 1950–2009, vybrané země	116
Obrázek 5 Úhrnná plodnost, 1950–2009, vybrané země	120
Obrázek 6 Úhrnná plodnost, 1891–2008, vybrané země	124
Obrázek 7 Konečná plodnost, generace 1935–1969, vybrané země	126
Obrázek 8 Průměrný věk matek při narození dítěte (transverzální) 1929–2009, vybrané země	135
Obrázek 9 Průměrný věk matek při narození dítěte (longitudinální), generace 1876–1969, vybrané země	139
Obrázek 10 Konečná plodnost (kp) a průměrný věk matek při narození dítěte (pvm) (longitudinální), generace 1876–1969, vybrané země	140
Obrázek 11 Podíl narozených mimo manželství, 1950–2008, vybrané země	141
Obrázek 12 Naděje dožití při narození, muži, 1950–2009, vybrané země	147
Obrázek 13 Naděje dožití při narození, ženy, 1950–2009, vybrané země	147
Obrázek 14 Kvocient kojenecké úmrtnosti, 1950–2009, vybrané země	153
Obrázek 15 Úhrnná sňatečnost, ženy, 1950–2008, vybrané země	159
Obrázek 16 Úhrnná sňatečnost, muži, 1950–2008, vybrané země	159
Obrázek 17 Úhrnná rozvodovost, 1950–2008, vybrané země	161
Obrázek 18 Index umělé potratovosti, 1950–2008, vybrané země	164
Obrázek 19 Věkový medián, 1950–2005, vybrané země	168
Obrázek 20 Vývoj indexu stárí ve vybraných zemích (počet osob ve věku 60 a více let na 100 osob ve věku 0–14 let), 1950–2005	179
Obrázek 21 Vývoj indexu ekonomického zatížení ve vybraných zemích (počet osob ve věku 0–14 a 60 a více let na 100 osob ve věku 15–59 let), 1950–2005	182
Obrázek 22 Seskupení zemí 1950–1960	189
Obrázek 23 Seskupení zemí 1970–1980	190
Obrázek 24 Seskupení zemí 1980–1990	191
Obrázek 25 Seskupení zemí 1970–1990	192
Obrázek 26 Seskupení zemí 2000–2008	193

1 ÚVOD

Na začátku 20. století žilo na Zemi 1,6 mld. lidí, o sto let později na začátku 21. století už 6,1 mld., dosažení 7 mld. se předpokládá v průběhu roku 2011. Během 20. století probíhala ve většině populací světa demografická revoluce, u jedné části světa se proces demografické revoluce dokončoval, populace druhé části světa teprve do tohoto procesu vstupovaly. Většina vyspělých zemí demografickou revoluci ukončila nejpozději na počátku druhé poloviny 20. století, naopak převážná většina méně rozvinutých zemí ji až poté nastoupila. Průvodním projevem demografické revoluce, v závislosti na rychlosti a vzájemném časovém posunu poklesu úrovně úmrtnosti a porodnosti, je početní růst populace a její stárnutí. Nejintenzivnější růst světové populace byl zaznamenán v 60. a 70. letech 20. století, kdy se roční míra přírůstku pohybovala okolo 2 %. Od té doby intenzita růstu klesá, přesto aktuální roční míra přirozeného přírůstku 1,2 % znamená absolutní přírůstek zhruba 83 mil. lidí za rok (Population Reference Bureau, 2010).

Většina populací vyspělých zemí zažívá v posledních desetiletích situaci v zásadě jinou než rostoucí populace světa jako celku nebo jako populace méně rozvinutých zemí. Již několikáté desetiletí zde úroveň plodnosti nedosahuje úrovně prosté reprodukce a v řadě zemí je aktuálně nejen nízká úroveň plodnosti, ale dokonce (předpokládá se však že dočasně) úroveň velmi nízká. Společenský vývoj ve vyspělých zemích přináší nové podmínky pro demografickou reprodukci, to se projevuje především v trendu odkládání rodičovství do vyššího věku a v preferenci menší velikosti rodiny, což i díky rozšíření efektivní moderní antikoncepce vede k nízké úrovni porodnosti (Frejka et al., 2008).

Demografická revoluce je kvalitativní změnou demografické reprodukce z tradičního extenzivního na moderní intenzivní režim. K revolučním změnám v úrovni obou hlavních demografických procesů – snížení úrovně porodnosti i úmrtnosti došlo v důsledku změn v celém společenském systému. Vysvětlením pro pokles úrovně úmrtnosti i porodnosti je modernizace společnosti, jež je globální proměnou zasahující všechny oblasti společnosti, a to při jejich rostoucí vzájemné podmíněnosti (Giddens, 2003). Komplexní společenské změny, které vedly ke snižování úrovně úmrtnosti a porodnosti, ke stárnutí populací a k souvisejícím změnám v oblasti partnerského a rodičovského života, probíhají ve svém hlavním trendu i nadále, společnosti rozvinutých zemí prožívají další vývoj nastoupený modernizací.

Demografická revoluce jakožto zásadní změna charakteru demografické reprodukce otvírá v populacích, které jí prošly, novou etapu demografického, ale i společenského vývoje. Otázka dalšího vývoje po demografické revoluci v sobě obsahuje otázku, do jaké míry jsou pozorované charakteristiky společné všem zemím na daném stupni

demografického vývoje (a jsou tedy obecnými rysy vývoje po demografické revoluci) a do jaké míry jsou naopak ovlivněny konkrétními společenskými podmínkami, které vždy budou populační vývoj v jednotlivých společnostech modifikovat. Díky dlouhodobému rozdělení sledovaného souboru zemí do dvou politických bloků s odlišnými společenskými podmínkami je možno analýzou rozdílů a společných tendencí mezi těmito dvěma skupinami usuzovat na charakteristiky společné a na ty, které jsou dány specifickými, konkrétními společenskými podmínkami. I v rámci politických bloků nebyly společenské podmínky totožné, neboť ty jsou velmi komplexního a do určité míry vždy specifického charakteru. Z tohoto důvodu také byla ze skupiny zemí bývalého západního bloku vyčleněna ještě podskupina zemí jižní Evropy. Předpokládáme, že společenské podmínky jež v těchto skupinách byly v období 50.–90. let 20. století odlišné, budou také diferencovat populační vývoj. Cílem práce však není analýza (v širokém slova smyslu) společenských podmínek. Pro zvolené cíle je hlavní diferenciací společenských podmínek daná bývalými politickými bloky.

Validita apriorního rozdělení zkoumaných zemí podle skupin vymezených společenským (z velké části daným politickým) vývojem, jež je předpokladem rozdílného vývoje populačního, bude v další fázi práce testována pomocí shlukové analýzy. Ta na základě podobných charakteristik demografického vývoje hledá skupiny zemí, jež si jsou v těchto charakteristikách blízké.

Pokud není uvedeno jinak, začíná sledované období rokem 1950. V polovině 20. století již byla ve sledovaném souboru zemí demografická revoluce buďto ukončena nebo doznívala (viz kapitola Diskuse doby ukončení demografické revoluce)¹. V tomto období také docházelo ke stabilizaci poválečné situace a současně se formovaly dva politické bloky, v nichž probíhal odlišný společenský vývoj. Většina dostupných datových souborů neumožňuje sledování starších časových období.

Přestože je demografická revoluce změnou k novému režimu demografické reprodukce, nelze po jejím skončení předpokládat lineární, stabilní vývoj, a to právě díky společenským podmínkám, které se stále rychleji v moderních společnostech mění. Nejvlivnějším teoretickým konceptem pojednávajícím o probíhajících změnách v partnerském chování a především o poklesu úrovně porodnosti v demograficky vyspělých zemích je druhý demografický přechod, jehož diskusi je věnována samostatná kapitola. Výskyt a charakter změn, které autoři tohoto konceptu popsali na příkladu několika západních zemí, budou v analytické části sledovány i u dalších demograficky vyspělých zemí.

¹ Objektem práce nejsou země, které demografickou revoluci ukončily později a které také nejsou označovány jako vyspělé (United Nations Statistics Division, 2009).

Jednotlivé země ukončily demografickou revoluci v různé době, na počátku sledovaného období byly na různém stupni vývoje. Poválečné zformování dvou politických bloků i společenská transformace po pádu socialistických režimů jsou rámce, které vedou k otázkám, jaký byl na pozadí těchto společenských podmínek populační vývoj, jak se lišil mezi skupinami i v rámci skupin, zda se formují nová seskupení zemí, které rysy jsou společné všem zemím, jak se liší období jejich nástupu u skupin zemí a zda pozdější nástup vede k rychlejšímu průběhu? Otázku vývoje po demografické revoluci je možno sledovat i pomocí otázek, které se týkají homogenizace vývoje demografické reprodukce. Tendenci k homogenizaci je možno předpokládat na jedné straně z důvodu biologických podmíněností, které díky své nízké komplexitě a v zásadě stále stejném charakteru k homogenizaci nutně vedou. Na druhé straně je možno homogenizaci očekávat i z důvodů podmíněností společenských - pokud ty jsou v jednotlivých společnostech podobné. V rámci tohoto oddílu práce budeme hledat odpověď na otázky: dochází k homogenizaci demografické reprodukce? U jakého procesu případně rychleji a proč?

Analytická část práce vychází, jak je v demografii standardem, ze statistických metod. Charakteristika demografickému přístupu ke zkoumání reality, sepětí demografie se statistikou i omezenostem tohoto přístupu jsou věnovány kapitoly v I. části, kde je dále diskutována demografická revoluce a druhý demografický přechod. II. část je analytická, první kapitola se věnuje základním rysům populačního vývoje po ukončení demografické revoluce, následující kapitola se zabývá seskupení zemí podle podobností demografických charakteristik a závěrečná kapitola řeší otázku homogenizace demografické reprodukce. Na konci práce je oddíl věnovaný vymezení vybraných hlavních pojmů.

1.1 METODICKÁ VÝCHODISKA A VSTUPNÍ DATA

Zdrojová data pro hlavní demografické ukazatele (počet obyvatel, hrubá míra porodnosti a úmrtnosti, podíly věkových skupin, míra celkového přírůstku, hrubá míra přirozeného přírůstku, hrubá míra migračního salda, úhrnná plodnost, kvocient kojenecké úmrtnosti a naděje dožití při narození) byla čerpána z publikací *World Population Prospects: The 2008 Revision* (United Nations Population Division, 2009). Použita byla zpravidla data buď po pěti letech (roky končící 0 nebo 5) nebo přímo publikované pětileté průměry hodnot daného ukazatele², které se jeví pro tento typ generalizující analýzy vhodné, neboť pomíjí několikaleté výkyvy a lépe tak zobrazují dlouhodobý trend vývoje.

Pro další analýzy a především pro generační pohled byla použita data z dalších zdrojů - z *Database of Developed Countries* (Institut national d'études démographiques, 2011) a z *Human Fertility Database* (Max Planck Institute for Demographic Research, 2011), umožňující pracovat i s longitudinálními ukazateli (konečná plodnost a generační průměrný věk matek) a s některými dalšími transverzálními ukazateli (průměrný věk matek, podíl narozených mimo manželství, index umělé potratovosti, úhrnná sňatečnost, úhrnná rozvodovost), jedná se o ukazatele, které nejsou dostupné z publikací OSN *World Population Prospects*. Datové soubory získané z těchto zdrojů však nejsou pro všechny země a všechna období kompletní.

V práci použitý přístup odpovídá demografickému přístupu ke zkoumání populačního vývoje. Teoretická východiska uvedená v části I. jsou řešena statistickými metodami v části II. Analýza základních rysů populačního vývoje je založena na časových řadách standardních demografických ukazatelů, vedle přístupu vývojového je použit i přístup průřezový (srovnání vývoje ve skupinách i uvnitř skupin). Pro názornost jsou hlavní tabulky uvedeny v textu, řazení zemí uvnitř tabulek je jednotné. V prvním kroku jsou řazeny podle a priori vymezených skupin – východní, jižní a západní a ve druhém kroku (v rámci skupin) vzestupně podle hodnoty průměru úhrnné plodnosti za období 2000–2004. Pro sledování období nástupu, intenzity a rychlosti poklesu/vzestupu úrovně daného procesu byly použity vývojové indexy (vztažené k začátku sledovaného období či v relaci k předchozímu období). Pro lepší vizuální orientaci jsou v tabulkách barevně zvýrazněny hodnoty ve zvolených mezích, tabulky tak částečně mají i grafickou funkci. V každé subkapitole analyzující základní charakteristiky populačního vývoje je uveden graf zachycující vývoj daného ukazatele v 9 záměrně vybraných zemích. Země byly vybrány tak, aby reprezentovaly hlavní skupiny

² Pro poslední sledované období 2005–2009 je hodnota průměrem hodnot reálných a předpokládaných.

i vybraná specifika - Česká republika, Rumunsko, Španělsko, Japonsko, Rakousko, Švédsko, Nizozemsko, Francie a USA.

K testování validity rozdělení zkoumaných zemí na a priori zvolené skupiny byla použita metoda shlukové analýzy. Předcházející popis, který je utříděn pomocí skupin vytvořených na základě reálného kritéria umožnil lépe zhodnotit seskupení zemí navrhované prostřednictvím vícerozměrné statistické analýzy. Metody vícerozměrné analýzy (např. použitá shluková analýza) totiž nejsou jediným konečným výsledkem tvorby skupin-shluků, ale pouze možným návrhem řešení (jednotlivých postupů shlukové analýzy dávajících poněkud rozdílné výsledky je velká řada). Struktura navržená danou procedurou shlukové analýzy je směsí struktury, která je v datech skutečně přítomná a kterou do dat vkládá sám algoritmus statistické procedury (Hendl, 2006: 465). Shluková analýza byla vypracována v programu IBM SPSS Statistics verze 19, postupem Hierarchical Cluster, nebyl tak zadán cílový počet shluků, pouze rozmezí 2–9 výsledných shluků, metodou nejvzdálenějšího souseda (Furthest neighbour) měřítkem čtverce euklidovských vzdáleností (squared euclidean distance), u všech proměnných provedena Z transformace.

Pro řešení otázky zda dochází k homogenizaci demografické reprodukce bylo použito především metody variačních skupin a doplnkově dalších elementárních statistických ukazatelů variability. Z celkového variačního rozpětí daného demografického ukazatele v rámci zkoumaného souboru a sledovaného časového období 60 let (přesněji 12 pětiletých období či let končících 0 nebo 5) bylo vypočítáno u každého ukazatele vždy 8 stejně širokých variačních skupin.³ Vzhledem k relativně malému souboru jednotek (zemí) bylo zvoleno 8 skupin, aby se rozdíly mezi jednotlivými zeměmi a tedy v hromadném pohledu vývojové trendy „neztratily“ v malém počtu variačních skupin. V uvedených tabulkách jsou zobrazeny absolutní četnosti v rámci dané variační skupiny a daného období. Použití variačních skupin pro sledování vývoje homogenity daného jevu odvíjí svou tradici od Korčáka (např. 1941) a rozpracováno je v pracích Hampla (např. 1971, z novějších prací např. 1998, 2000) a na poli demografie především v pracích Pavlíka (z novějších prací např. 1999). Každá země bez ohledu na početnost populace či přítomnost případných subpopulací je pojímána jako jedna jednotka.

Pro každé pětileté období je dále vypočítána a v tabulce uvedena hodnota aritmetického průměru hodnot daného demografického ukazatele, dále jsou uvedeny minimální

³ Hampl (např. 1998) používá i variačních skupin vymezených asymetricky (např. 1/8, 1/4, 1 průměru, ...), čímž je tvar rozložení zkreslen tak, aby více vynikly rozdíly v úrovni variability souboru sledovaných jednotek podle hodnocených znaků. Dále je možno používat relativních četností jednotek v rámci variačních skupin. To je opodstatněné především v případě, že porovnáváme variabilitu více souborů o rozdílném počtu jednotek. A konečně je možno se setkat s různým počtem variačních skupin, zpravidla se v literatuře objevuje členění do 6 až 15 skupin.

a maximální hodnota v rámci pětiletého období. Těmito charakteristikami polohy bude zobrazen trend vývoje absolutní hodnoty (snižování/zvyšování hodnoty daného demografického ukazatele). Vedle obsazenosti variačních skupin je použito i jednoduchých ukazatelů variability: směrodatné odchylky a z ní vypočítaného variačního koeficientu zde označovaného VK1 (směrodatná odchylka/aritmetický průměr, v %) a dále variačního rozpětí (rozdíl maximální a minimální hodnoty) a z něj vypočítaného variačního koeficientu zde označovaného VK2 (variační rozpětí/aritmetický průměr, v %). Směrodatná odchylka a variační rozpětí jsou ukazatele, které jsou ovlivněny absolutní hodnotou znaku. Variační koeficienty jsou od vlivu absolutní hodnoty „očištěny“, neboť jsou vztaženy k průměru. Každý ukazatel variability je citlivý na jiný aspekt celkové variability. Obsazenost variačních skupin oproti souhrnným ukazatelům variability vyjádřených jedním číslem lépe zobrazuje i základní tvar rozložení hodnot znaku.

1.2 OBJEKT – PŘEHLED SLEDOVANÝCH ZEMÍ

Objektem byl zvolen soubor 34 rozvinutých⁴ zemí, zároveň jsou to země považované za demograficky vyspělé, neboť již ukončily demografickou revoluci⁵, a to v první polovině 20. století nebo brzy po roce 1950, který je počátkem sledovaného období. Pro analýzu byl vybrán soubor následujících zemí, a priority rozdělených do skupin.

Západní skupina

Neevropské země: USA, Kanada, Japonsko, Austrálie, Nový Zéland

Evropské země: Severské - Island, Norsko, Švédsko, Finsko, Dánsko

Západní Evropa: Francie, Německo, Rakousko, Švýcarsko, Belgie, Nizozemsko, Lucembursko⁶

V rámci západní skupiny vyčleněná podskupina zemí jižní Evropy

Jižní podskupina: Portugalsko, Španělsko, Itálie, Řecko

Východní skupina⁷

Bývalé socialistické země, které jsou členy EU: Česká republika, Slovensko, Polsko, Maďarsko, Litva, Lotyšsko, Estonsko, Slovinsko, Bulharsko, Rumunsko. Z nečlenských zemí EU Rusko⁸.

Sledovaných 34 zemí mělo v roce 1950 dohromady tři čtvrtě miliardy obyvatel, do roku 2005 počet obyvatel vzrostl na 1,13 miliardy. Nejlidnatějšími zeměmi jsou (počet obyvatel pro rok 2005): USA 302 mil., Rusko 143 mil., Japonsko 127 mil., Německo 82 mil. a se zhruba 60 mil. obyvatel Francie, Velká Británie a Itálie (podrobnější přehled v kapitole vývoj počtu obyvatel).

⁴ Jako vyspělé (developed) země jsou podle OSN označovány země Severní Ameriky, Japonsko, Nový Zéland, Austrálie a Evropa. V rámci Evropy jsou ještě vymezeny tzv. přechodné (transition) země, ve kterých probíhá transformace z centrálně plánované na tržní ekonomiku, kam jsou kromě Ruska řazeny tyto evropské země: Bělorusko, Ukrajina, Moldavsko, Albánie, Chorvatsko, Bosna a Hercegovina, Černá Hora, Srbsko, Makedonie (United Nations Statistics Division, 2009). Vymezení přechodných zemí odpovídá i nečlenství v EU.

⁵ Nezabýváme se zeměmi, které demografickou revoluci ukončily později (např. některými zeměmi Asie, Jižní Ameriky)

⁶ Vynechány byly malé evropské státy Lichtenštejnsko, Monako, Andora a z jižní skupiny Malta, Kypr.

⁷ Vedle označení východní (západní, jižní) skupina je v textu užíváno i označení země východu/východní země a obdobně západu/západní, jihu/jižní.

⁸ Rusko bylo zařazeno jako země patřící do skupiny zemí bývalého východního bloku a jako počtem obyvatel, sociálním vývojem i geopoliticky významný stát. Srovnání podobností a odlišností jeho demografického vývoje s vývojem především východních zemí lze předpokládat za přínosné.

2 I. OBECNÉ OTÁZKY POPULAČNÍHO VÝVOJE

„V realitě neexistují struktury a procesy, existují pouze lidé, kteří se rodí, prožívají různé události v průběhu života a nakonec umírají.“

(Pavlík, 2009: 1)

2.1 POVAHA DEMOGRAFICKÉHO PŘEDMĚTU A JEHO POZNÁVÁNÍ

2.1.1 HISTORICKÉ SEPĚTÍ DEMOGRAFIE A STATISTIKY A VÝZNAM STATISTIKY PRO POZNÁVÁNÍ OBJEKTIVNÍ REALITY

Statistika je významným nástrojem demografické metodologie, její princip - zkoumání reality hromadným pohledem, který umožňuje poznávat pravidelnosti sledováním jednotlivých jevů nepoznatelné - je často v jádru demografické práce. Statistika je schopna pravidelnosti a struktury identifikovat, ne je vysvětlit. Metodologická stránka demografie má úzký vztah dále s matematikou a jako většina oborů i s logikou a filozofií. Sepětí demografie a statistiky má kořeny ještě v období před vznikem obou oborů, v období jejich institucionalizace se dále rozvíjelo. Jak připomíná Volkov, každý obor vzniká a rozvíjí se v reakci na potřeby společnosti a demografie se statistikou samozřejmě nejsou výjimkou (Volkov, 2000: 53). Jejich úzký vztah vyplývá z překrývání metod a v historickém pohledu i objektu zájmu obou disciplín⁹. Zájem o demografické otázky byl lidem vlastní už od počátků lidské existence, statistika jako univerzální metoda poznání tzv. hromadných jevů se na základě demografického materiálu začíná formovat až s nástupem novověké vědy (Pavlík, 2011a: 1).

Statistikou se běžně chápou jak speciální formální matematické postupy sloužící k hromadnému zpracování dat (vědní obor statistika – takto bude o statistice v této kapitole dále uvažováno), ale i institucionalizovaný a zpravidla byrokraticky organizovaný sběr, zpracování a publikování číselných dat o nejrůznějších úsecích života společnosti - tedy praktická činnost zjišťování číselných údajů, ale i samy výstupy této činnosti, číselné údaje.¹⁰ Vědní obor statistika je metodickým oborem, jejich postupů užívají ostatní disciplíny a mezi nimi i demografie. V demografii se setkáváme i se statistikou v dalších uvedených významech.

Kořeny statistiky ve smyslu zjišťování a správy kvantitativních dat sahají do starověku, kdy pro správu společnosti bylo potřeba zjišťovat „popis státu“, údaje o populaci,

⁹ Statistika je sice oborem metodickým, při svém formování často používala data demografická. To odpovídá nejen zájmu společnosti o demografická data, ale také skutečnosti, že lidé jsou přirozeně vymezenými jednotkami (obyvatelstvo vymezené zpravidla příslušností k nějakému administrativně určenému území pak vhodným souborem jednotek).

¹⁰ Nejstarším pojetím statistiky je podle Swobody „popis státu“, zobrazení jeho zeměpisného, hospodářského a politického stavu. Na toto pojetí navazuje v polovině 18. století Gottfried Achenwall, teoretik statistiky, podle kterého statistika měla ukazovat „skutečné pamětihodnosti měšťanské společnosti“ neboli důležité zvláštnosti státu. Pozůstatky po tomto pojetí statistiky nacházíme ještě dnes na úvodních stránkách statistických ročenek, kde jsou uvedeny „číselné zajímavosti“ popisovaného území. Toto pojetí má však s dnešní statistikou společné hlavně jméno. Dnešní pojetí statistiky je mnohem více spjato s politickou aritmetikou. Až do přelomu 19. a 20. století statistiku charakterizovalo heslo vyčerpávající šetření neboli „čísla, stále více a stále úplnější“, od začátku 20. století je pozorován prudký rozvoj induktivní statistiky založené na sběru dat výběrovými šetřeními (Swoboda, 1977: 20).

o hospodářství či geografii státu. Známa jsou starověká sčítání lidu v Číně a Egyptě, sčítání lidu je připomínáno v bibli nejen ve Starém Zákoně čtvrtou knihou Mojžíšovou s názvem Numeri, ale i v Novém Zákoně při okolnostech narození Ježíše, jehož rodiče kvůli sčítání putovali do domovského místa. Ve středověku se statistické zjišťování omezuje spíše na soupis majetku, údaje o obyvatelstvu z této doby jsou vzácné a tak se data o obyvatelstvu zpravidla odvozují z nepřímých údajů. Hlavním cílem sčítání a soupisů obyvatel bylo zjištění počtu daňových poplatníků a potenciálních členů vojska (proto také tato sčítání zpravidla nezahrnovala veškeré obyvatelstvo, ale např. pouze svobodné muže).

U novodobého formování vědních oborů demografie i statistiky stála tzv. politická aritmetika.¹¹ V době merkantilismu a osvícenského absolutismu byl zájem o sledování vývoje početního stavu obyvatelstva motivován přesvědčením, že růst počtu obyvatelstva je zárukou růstu bohatství státního hospodářství. Zájem o počet, strukturu a vývoj obyvatelstva byl vždy motivován zájmy politickými, správními a hospodářskými. V době rozšíření merkantilismu díky tomu, že tato doktrína explicitně vyzdvihovala důležitost početního růstu populace pro rozvoj hospodářství země, zájem o obyvatelstvo ještě zesílil. Systém osvícenského absolutismu navíc rozvinul silnou administrativu, která vyžadovala či přímo zajišťovala evidenci řady společenských jevů.

Za zakladatele demografie je označován John Graunt, jeho dílo je klíčové i pro rozvoj statistiky. Graunt v díle *Natural and Political Observation, made upon the Bills of Mortality* (jež vyšlo v roce 1662 a toto datum bývá také symbolicky považováno za datum vzniku demografie) přistoupil, dnešní terminologií řečeno, k záznamům o demografických událostech jako k hromadným statistickým jevům, což mu umožnilo pozorovat v nich struktury a pravidelnosti skryté pozorování individuálních případů. Tento metodologický přístup byl brzy rozšířen (také zásluhou Grauntova přítele W. Pettyho) a dal popud k rozvoji matematicko-statistických postupů (Pavlík, 2000: 12–13). Statistika byla od počátku demografie základem její metodologie, demografické analýzy (přístup k demografickým událostem ne jako k jedinečným případům, ale k hromadným statistickým jevům).

Na Graunta brzy navázali další autoři, již 31 let po Grauntovi, tedy v roce 1693 Edmund Halley zkonstruoval první úmrtnostní tabulku. Vedle studia pravidelností úmrtnosti byly druhým nejčastěji zkoumaným tématem nepřímé odhady početnosti populace,

¹¹ Toto pojmenování poprvé použil sir William Petty v práci *Pět esejů o politické aritmetice*. Politická aritmetika původem z Anglie dala vzniknout jinému pojetí statistiky než „popis státu“ (mající prameny v německy mluvících zemích), zajímala se především o obyvatelstvo, jeho početnost a vývoj. V Německu se pak „politická aritmetika“ prosadila později, a to s pracemi Johanna Petera Süßmilcha (Swoboda, 1977: 20).

např. prostřednictvím sledování ročního počtu zemřelých či narozených (Vilquin, 2000: 50).

Za výraz toho, že se demografie už od svého formování v 17. a 18. století neomezovala pouze na popis populačních dat, ale snažila se o hledání vysvětlení pro pozorované jevy, i když v rámci tehdejšího způsobu chápání světa, lze v uerčitém smyslu považovat i názor, že původ objevených pravidelností a zákonitostí je odvozován od existence Boha. Např. Johann Peter Süßmilch to vyjádřil už v názvu své práce vydané v roce 1741 *Betrachtungen über die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen* (Úvahy o božském pořádku v proměnách lidského rodu, dovozených z jeho narození, smrti a rozmnožování).

Jak poznamenává Swoboda, následovaly další práce, „...matematici a teoretici pravděpodobnosti nacházeli v běhu života lidské společnosti stále více zákonitostí. Co začalo jako velebení boha, stalo se početním příkladem ostrovtipných matematiků (a astronomů)“ (Swoboda, 1977: 21). K hlavním představitelům tehdejší statistiky patří původně astronom Adolph-Lambert Quetelet¹², který propracoval teorii pravděpodobnosti, konkrétně normálního rozložení¹³ až do hypotézy tzv. „homme moyen“ (průměrného, středního člověka). Jeho úvahy nad výsledky měření obvodu prsou 5 738 skotských vojáků v roce 1833 ho vedly k závěru, že příroda se snaží vytvořit ideální typ „homme moyen“, avšak v různé míře chybje. Prostřednictvím statistiky „je tak možno nahlédnout do dílny přírody a objevovat její nejtajnější cíle“ (Swoboda, 1977: 79). Queteletův přínos statistickému myšlení je mimořádný, přestože je nutno vidět i omezenost jeho názorů. Přecenil význam zákona náhodných příčin, v jehož důsledku se kladné a záporné odchylky od průměru vyrovnávají (Pavlík, 2011b: 2). Dalším badatelem zabývajícím se normální křivkou (normálním rozložením) byl Karl Pearson, který však odhalil, že v realitě lze pozorovat i jiná rozložení (přestože mnohá na první pohled ne-normální rozložení jsou kombinací, složením více normálních rozložení). „Vášnivé debaty o významu a bezcennosti, oprávněnosti a nesmyslnosti normální křivky utichly až ve 20. století, i když úplně nevymizely.

¹² Quetelet byl významný pro demografii a statistiku i z institucionálního a organizačního hlediska. Zasloužil se o zpřesnění zjišťování statistických dat, vypracoval zásady moderního sčítání lidu a roce 1853 založil Mezinárodní statistický ústav (Kalibová, 1997: 7).

¹³ Normální rozložení, graficky vyjádřené křivkou normálního rozložení je základním statistickým rozložením, početní pomůckou např. pro induktivní statistiku. Za autora je považován Abraham de Moivre, který v roce 1733 publikoval spis založený na matematickém vyjádření pozorování hazardních her. Další rozvoj jeho poznatků nastal až na přelomu 18. a 19. století, kdy byla křivka normálního rozložení znovuoobjevena jako Gaussova – Laplaceova „křivka chyb“. Jedním z vysvětlení normální křivky je vysvětlení Gaussovo: nesčetné dílčí vlivy vyvolávají větší nebo menší odchylky od průměru, tato náhodná kombinace různých vlivů podléhá nakonec zákonům hazardní hry, pravidlům binomického rozložení s téměř nekonečným počtem „pokusů“ (což je vlastně vyjádřením centrální limitní věty). Tato „hra náhody“ je tedy původcem „normálního rozdělení“ (Swoboda, 1977: 77–80).

Přijímá se taková jaká je – jako *cenná pomůcka statistické práce*. O její filozofické nebo i vědeckoteoretické podstatě se však příliš nemluví“ (Swoboda, 1977: 80, kurzíva v originále).

Queteletovo zdůraznění ontologického významu statistických pravidelností, které mají význam nejen kvantitativní, ale jsou i vyjádřením kvality, ocenil později Jaromír Korčák¹⁴, který se zabýval významem symetrického a asymetrického rozložení. „Statistické rozložení není jen speciálním pojmem statistickým ... ukazuje určitou a obecnou pravidelnost ve struktuře vnějšího světa a tím přispívá k poznání světového řádu...“ (Korčák, 1941: 172). Korčákovu práci dále rozpracoval Martin Hampl. Symetrické (normální) rozložení je typické pro elementární soubory, je výrazem jejich vnitřních vlastností, zatímco asymetrické rozložení je typické pro soubory (systémy) komplexní, pro jejichž charakter jsou určující složité vztahy k vnějšímu okolí (Korčák, 1941; Hampl, 1971; Pavlík, 2011b). Rozpracováním této stránky statistického přístupu je systémový přístup, více viz následující kapitola.

V dalším vývoji demografie pokračuje její sepětí se statistikou, které, na druhou stranu, může být z určitého hlediska i problémem demografického studia. Vazba na statistickou metodu vede k jednostrannému zdůraznění kvantitativních aspektů demografického studia vyjádřené dokonce ve většině definic demografie, což v krajním případě může vést k nesprávnému redukování demografie na demografickou statistiku. „Neméně závažným negativním důsledkem bylo rozhodující postavení analýzy v demografickém studiu a nahrazování syntézy jakousi „souhrnnou analýzou“ nebo formálními modely... souvisí to též s častým nahrazováním teorie metodologií, resp. teorie reálného systému teorií poznání tohoto systému“ (Pavlík, 1981: 4, uvozovky v originále).

V rámci statistických metod docházelo během 20. století k rozvoji nových postupů, přestože postupy založené na vyčerpávajících popisech - zachycení všech jevů, jedinců, kdy heslem byla „čísla, čísla, stále více a úplněji“ (Swoboda, 1977) jsou i nadále významnou součástí statistické a demografické praxe. Postupně se rozvíjely postupy založené na induktivním uvažování, kdy pro zkoumání celku zjišťujeme charakteristiky pouze u vzorku (u části jednotek celého souboru). Rozvoj těchto metod byl umožněn rozvojem výpočetní techniky. Také v demografii se stále častěji pracuje z daty z výběrových šetření.

¹⁴ Korčák shromáždil názory řady významných statistiků a došel k závěru, že ve své většině odmítají ontologický význam statistických struktur. To je důsledkem formalizace statistiky budované na základě matematické pravděpodobnosti bez přihlédnutí k podstatě předmětu zkoumání (Pavlík, 2011a: 2).

2.1.2 SYSTÉMOVÝ PŘÍSTUP V DEMOGRAFII

Nástrojem pro poznání charakteru reálných systémů je jejich teoretický obraz, jako vhodný se jeví systémový přístup,¹⁵ který je jedním z teoretických východisek této práce. V tradičním pojetí chápeme populaci jako souhrn jejích členů, jako statistický soubor, v systémovém pojetí je kladen důraz na vzájemné vztahy mezi jednotlivými členy (prvky souboru), na vztahy celku k okolí nebo mezi jednotlivými subsystémy (viz níže). Systémový přístup tak v určitém smyslu rozvíjí přístup statistický.

Rozpracování teorie demografického systému u nás najedeme především v pracích Z. Pavlíka a obecněji na poli geografie v pracích M. Hampla. Podle vývojové složitosti, což je základní klasifikační kritérium reálných systémů, rozeznáváme systémy anorganické přírody, systémy biologické a přírodní, systémy sociální a plně komplexní. Podle principu komplexity pak systémy tvořené elementy jednoho druhu, semikomplexy, speciální komplexy a finální komplexy. Mezi nimi je možno určit řadu typů přechodných. Nejdůležitější vlastností systému je jeho vnitřní struktura, která je daná jednak prvky systému, jejich vlastnostmi a jednak vztahy, způsoby uspořádání prvků. Systém je možno studovat také z hlediska vnitřní struktury tvořené jednotlivými subsystémy a jejich vztahy s celkem i mezi sebou navzájem. Úplné poznání systému zahrnuje také studium jeho vztahů s okolím, tedy vnější struktury systému (Pavlík, 1981: 5–6).

Charakter struktur je možno vyjádřit typem statistického rozložení četností, resp. jeho změnou. Unimodální symetrické rozložení (tzv. normální rozložení) je charakteristické pro *celek pasivních elementů* jednoho druhu a je v procesu vývoje relativně neměnné. *Celek aktivních elementů* má shodnou výchozí strukturu, avšak v procesu vývoje dochází ke kvalitativním změnám a (dočasně) k asymetričnosti statistického rozložení. Podstatou obou typů celků (pasivních i aktivních elementů) je homogenost jeho částí, elementů. *Finální komplexy tvořené pasivními prvky* je možno charakterizovat v průběhu vývoje relativně neměnným pozitivně krajně asymetrickým rozložením. I *celek aktivních finálních komplexů* má podobný charakter, v průběhu vývoje však u něho dochází k zvětšení asymetričnosti původního rozložení, resp. k reprodukci této asymetričnosti na vyšší úrovni. Podstatou finálních komplexů je relativní heterogenita

¹⁵ Systémový přístup je metodologický princip, který je možno uplatnit v různých vědních oborech. Jednotlivé objekty zkoumání jsou pojímány jako (sub)systémy na různé úrovni hierarchie. Systémový přístup se zaměřuje na dynamiku uspořádání vztahů v celku. Uplatňuje se zejména při postulování problémů a při zprostředkování postupů od abstraktního ke konkrétnímu, např. v modelování. Systémový přístup většinou zahrnuje: 1. vymezení systému jako celku (jednotlivé prvky, jejich hranice, vazby mezi sebou a k okolnímu prostředí), 2. postižení vnitřních vztahů, struktury a organizace, 3. rozlišení jednotlivých úrovní hierarchie, 4. charakteristiku prostředků autoregulace, 5. identifikaci cílů systému, 6. řešení otázky vývoje systému (Velký sociologický slovník, 1996: 883).

jejich částí. „Celá realita se pak jeví jako heterogenní systém dílčích homogenních souborů jevů, který se v průběhu vývoje dále heterogenizuje“ (Pavlík, 1981: 5).

Pro pochopení charakteru demografického systému je třeba připomenout jeho genezi. Předchůdci lidí, stejně jako příslušníci jiných živočišných druhů, vytvářejí populační systémy. Vztahy mezi zvířaty se sice také neomezuji pouze na reprodukci potomků a získávání potravy (kvůli nimž například dále brání svá území), nicméně jejich charakter je zásadně odlišný od vztahů mezi lidmi. V základu vztahů mezi zvířaty jsou pudy, u lidí jsou klíčové vztahy dané společensky, kulturně. Populační systém je semiaktivní semikomplexní systém, jehož vnitřní struktura je dána jednak vlastnostmi a chováním jeho elementů (lidí), jednak jejich populačními vztahy, které jsou výsledkem vnitřních i vnějších podmínek populačního systému.

Základem populačních (demografických) vztahů jsou partnerské vztahy a vztahy mezi rodiči a dětmi, tedy vztahy rodinné. Rodina je subsystémem populace a má často vyšší integritu než celý populační systém. „Jiné vztahy než rodinné v širokém vymezení jsou v populaci velmi slabé (např. vztahy k dominantnímu členu populace), zpravidla dočasné a vynucené tlakem prostředí. To znamená, že v populaci neexistuje nebo je pouze slabě vyvinuta hierarchie jednotlivých členů (kromě hierarchie rodinné)“ (Pavlík 1981: 9). Z hlediska demografického dále v podstatě nelze hovořit o hierarchii základních populačních subsystémů - rodin. Z toho plyne nízká integrita uvnitř i integrace populačního systému vzhledem k okolí.

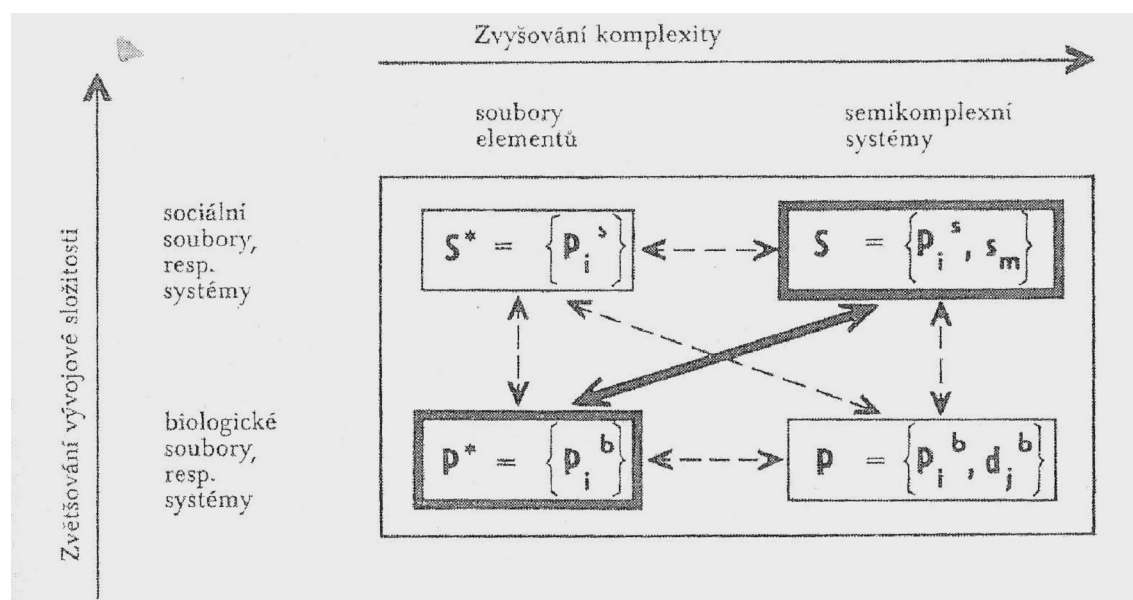
Jak se z biologických předchůdců člověka stávali postupně biosociální jedinci dnešního člověka, přibýly k populačním vztahům, které existovaly samozřejmě i mezi příslušníky populací lidských předchůdců, také vztahy společenské. „Také původní populační vztahy byly modifikovány společností, avšak jejich podstata zůstala zachována. Vznikly i nové populační vztahy, které neexistují u jiných populací“ (Pavlík, 1981: 12). „Populační vztahy se v tomto smyslu mění ve vztahy demografické, které mají svoji biologickou a společenskou stránku“ (Pavlík, 1981: 13). Vztahy mezi lidmi mají samozřejmě mnoho další stránek, jež tvoří reálnou jednotu, oddělování vztahů demografických je možné pouze v rámci abstrakce.

Pokud budeme soubor lidí charakterizovat pomocí jejich demografických vlastností (biologických a sociálních vlastností vázících se k demografické reprodukci), „...dojdeme v podstatě vždy k závěru, že jde o soubor homogenní. Relativně homogenní strukturu má však i populační systém, přestože v tomto případě již nejde o soubor elementů, nýbrž o semikomplex“ (Pavlík, 1981: 13). A to proto, že (jak již bylo konstatováno výše), je stupeň vnitřní integrity populačního systému relativně nízký, dělba funkcí mezi jednotkami populačního systému je velmi elementární a v podstatě se stálým charakterem. Je dána pohlavní a věkovou diferenciací

při demografické reprodukci. „Proto můžeme u populačního systému konstatovat potlačenou a nevyvinutou systémovost“ (Pavlík, 1981: 13). Naopak sociální systém je založen na složitě diferencované dělbě rolí (dané dělbou práce a moci), propojenost jednotlivých prvků je stále složitější a strukturovanější a je zásadně ovlivněna stupněm vývoje dané společnosti. Pro sociální systém je charakteristická rozvinutá systémovost. Stále složitěji uspořádaný sociální systém funguje mimo jiné i proto, že „je postaven“ na populačním systému (Pavlík, 1981: 14).

Pro zobrazení podstaty demografického systému je možno použít následující schéma:

Obrázek 1 Schéma podmíněností demografické reprodukce

Převzato z: Pavlík, 1981: 15

P = populační systém jako systém biologický

S = sociální systém

P* = populační (biologický soubor)

S* = soubor lidí charakterizovaný čistě sociálními vlastnostmi

P_i = jedinec, písmena b (biologické) a s (sociální) v horním indexu značí abstraktní vyjádření jejich charakteru

d = demografické vztahy

s = sociální vztahy

Přirozená reprodukce obyvatelstva je biologickým procesem, dochází-li však k jejím změnám, pak se na těchto změnách rozhodujícím způsobem podílí sociální podmíněnosti. Ve výše uvedeném schématu je tento vztah zdůrazněn, je to vztah populační soubor – sociální systém. Jedná se tedy o vztah soubor – systém (element – semikomplex) a zároveň vztah biologické – sociální (semiaktivní – aktivní). To zobrazuje také relativní homogenitu lidí z hlediska biologických předpokladů jejich reprodukce a určitý stupeň heterogenity jejich sociálních podmíněností a měnitelnosti těchto podmíněností v průběhu vývoje.

„Chování různých typů systémů z hlediska vývoje je možno zjednodušeně charakterizovat pomocí statistické struktury těch znaků zahrnutých prvků, které se váží na odpovídající vztahy daného systému. Jde o vyjádření kvantitativní stránky struktury systému, ale jejím prostřednictvím je možno charakterizovat tuto strukturu v její celistvosti“ (Pavlík, 1981: 16-17). Toto konstatování navazuje na Korčáka, podle kterého má typ statistického rozložení ontologický význam, ukazuje na obecné pravidelnosti. Homogenita či heterogenita systémů je výrazem vztahu vnitřních vlastností prvků elementárních systémů a vnějších podmínek existence těchto prvků. Vnitřní variabilita elementárních systémů je vždy relativně omezená; statistické rozložení je více méně symetrické s modální hodnotou uprostřed, má tedy charakter normálního rozložení. „Jestliže však hodnotíme diferencovanost vnějších podmínek týchž jevů, např. prostřednictvím jejich prostorového rozmístění, zjistíme vždy vysokou heterogenitu a pozitivně krajně asymetrické statistické rozložení“¹⁶ (Pavlík, 1981: 17).

Systémy s nízkou úrovní komplexity, tedy systémy elementární a v jistém smyslu i systémy semikomplexní (kam řadíme populační systém), mají v průběhu vývoje tendenci udržovat si svou homogenitu. Pokud se od ní vlivem vnějších podmínek (působením jiných systémů, především sociálních okolností) dočasně odchýlí, mají tendenci se k homogenitě opět vrátit. Naopak systémy s relativně vysokou úrovní komplexity si udržují svou heterogenitu, kterou v průběhu vývoje dále zvyšují. „Demografický soubor jako soubor elementů má trvalou tendenci udržovat si homogenitu svých prvků, resp. se k homogenitě neustále vracet, byla-li dočasně porušena např. kvalitativní změnou reprodukčního chování“ (Pavlík, 1981: 17). Empirické ověření tohoto konstatování bylo předmětem několika prací (z novějších např. Hampl, 1998; Pavlík 1999).

Níže bude předmětem zkoumání, zda u populací, které prošly demografickou revolucí, která zvýšila váhu podmíněností společenských, lze pozorovat trend homogenizace. Tendenci k homogenizaci je možno předpokládat na jedné straně z důvodu biologických podmíněností, které díky své nízké komplexitě a v zásadě stále stejném charakteru k homogenizaci nutně vedou. K homogenizaci mohou vést i podmíněnosti společenské, za předpokladu, že ty jsou v jednotlivých společnostech podobné.

¹⁶ Homogenitu a heterogenitu je možno zkoumat také u jednotlivých jevů. I některé jevy patřící do jednoho druhu mohou být komplexní a asymetrické statistické rozložení má nejen jejich rozmístění, ale i jejich podstatné znaky. Příkladem těchto jevů mohou být některé geografické jevy jako řeky, ale i jevy sociálně-geografické jako sídla či státy (Pavlík, 1981: 17).

2.1.3 PŘEDMĚT DEMOGRAFIE

Předmětem demografie¹⁷ je poznávání pravidelností a specifických reprodukce lidských populací v kontextu faktorů, které ji ovlivňují. „Reprodukce obyvatelstva je podmíněna složitým komplexem hospodářských, společenských, kulturních, politických a jiných faktorů¹⁸ a uskutečňuje se v biologicky vymezených hranicích“ (Pavlík, 1964: 35). Faktory biologické lze podle Cliqueta dále dělit na faktory genetické a faktory prostředí, a faktory společenské na oblast hodnot a norem, sociálních vztahů a oblast ekonomickou, životní úroveň a oblast technologickou (2010: 324). Reprodukci lidských populací se chápe přirozená obnova populace v důsledku rození a umírání jednotlivých členů populace (tzv. přirozená měna). Hlavními procesy, jež tvoří reprodukci populace, jsou porodnost a úmrtnost. Dalšími demografickými procesy, které reprodukci obyvatelstva formují, jsou procesy sňatečnosti, rozvodovosti, ovdovění, případně obdobné procesy vztahující se k jiným formám partnerských svazků, dále procesy potratovosti a nemocnosti.

Přirozená měna je jediným činitelem vývoje populace pokud se jedná o tzv. uzavřenou populaci. Většina reálných populací takový charakter nemá a probíhají v nich vedle přirozené měny i procesy prostorové mobility a hovoříme tak o tzv. otevřené populaci. Místo populací je zpravidla z důvodu (ne)dostupných dat nutno uvažovat spíše o obyvatelstvu určitého administrativního celku (nejčastěji státu). Početnost a strukturu otevřené populace ovlivňuje vedle přirozené měny i měna mechanická neboli migrace. Migrace mají ve své podstatě jiný charakter než procesy přirozené měny (nejsou biologicky podmíněné), a tak přestože mohou mít na vývoj obyvatelstva důležitý vliv, je nutno je od demografické reprodukce odlišit. Takto je možno rozlišovat demografický vývoj (v rámci přirozené měny a procesů jež ji zprostředkovávají) a populační vývoj, který vedle přirozené měny zahrnuje i měnu mechanickou (např. Kalibová, 1997: 5).

Rozborem shodných rysů demografického vývoje a shodných rysů jeho podmíněností lze vyvozovat hlubší poznání konkrétních příčin pozorovaných jevů a procesů. Zkoumání širších společenských podmíněností je však velmi náročné, problémy působí samotné jejich poznání, jejich velká diferenciace, složitá provázanost na ostatní složky společenského systému, ale i možnosti jejich zkoumání (nalezení dostupných a zároveň realitu co nejlépe vystihujících indikátorů). Není zpravidla možné se vyhnout nutnému

¹⁷ Etymologie slova demografie vychází z řeckých výrazů „demos“ (lid, obyvatelstvo, správní jednotka, obec) a „grafein“ (psát). Poprvé označení demografie použil v roce 1955 Achille Guillard.

¹⁸ V textu zpravidla používáme souhrnně označení společenské/sociální v širokém smyslu)zahrnující právě i ekonomickou, politickou atd. stránku)

zjednodušení, které předpokládá validní vymezení hlavních rysů a vědomé vynechání méně podstatných výchylek.

Složitosti předmětu demografie odpovídá i vnitřní diferenciací oboru. Tímto tématem, jednotlivými stránkami demografického poznání (teorie, metodologie, demografická analýza, demografie populací) a vazbami mezi nimi (abstrakce, generalizace, syntéza) se zabýval Pavlík (např. Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 27). Poukazuje na omezenost samotné analýzy a (s ní často spojeného) vysvětlování *ex post*, když rozebírá postup budování demografické teorie pomocí hypoteticko-deduktivní metody *explanace* (Pavlík, *nedatováno*, *Budování*: 3). Obecná teorie je postupně specifikována a převedena do pracovní (pomocné) teorie, pro teoretické pojmy je třeba nalézt empirické indikátory a vztah mezi nimi je zpravidla „přeložen“ do statistického modelu. Většina demografických *explanací* jsou tedy statistickými *explanacemi*. Statistika je tak zpravidla jedním z klíčových postupů demografické práce, pro vysvětlení či predikci zkoumané skutečnosti je však nedostatečná.

2.1.3.1 Diskuse definic demografie

Mimo okruh demografů je povědomí o tomto oboru, o jeho předmětu často nepřesné, zpravidla zdůrazňuje dva momenty: populaci (či obyvatelstvo) a kvantitativní (statistický) pohled na ně. Takové pojetí je nepřesné a zjednodušené, je na jedné straně mnohem širší (obyvatelstvo a jeho statisticky sledovatelné struktury) a na druhé straně omezené (kvantitativní přístup). Bývají tak k demografii řazeny především otázky související s kvantitativním zkoumáním obyvatelstva, a to nejen z hlediska reprodukce, ale zahrnována je zpravidla i problematika územního uspořádání osídlení a jeho změn (*migrace*), dále otázka socioekonomických a kulturních struktur obyvatelstva (např. oblast vzdělanosti, struktury národnostní, etnické či podle státní příslušnosti, ekonomické aktivity, oblastí hospodářské činnosti, náboženského vyznání aj.). Tyto struktury nejsou primárně předmětem demografie, přestože demografa zajímají, jelikož mohou demografický vývoj ovlivňovat, diferencovat.

Vzhledem ke složitosti podmíněností demografické reprodukce a vztahů s okolním systémem je vymezení oboru tématem stále diskutovaným a rozvíjeným. V řadě definic demografie je nesprávně přeceňován kvantitativní aspekt. Kvantitativní metody jsou sice významnou součástí demografické metodologie, avšak metody nejsou na rozdíl od předmětu zájmu kritériem vymezení vědních oborů. Např. D. Kirk definuje demografii jako: „Kvantitativní studium lidských populací. Jeho materiálním základem jsou cenzy (sčítání lidu), statistiky pohybu obyvatelstva, a také, ve stále větší míře, výzkumy založené na reprezentativních vzorcích obyvatelstva. Jejím ústředním zájmem

je měření a odhalování pravidelností v základních procesech lidských porodů, úmrtí, pohybu obyvatelstva a populačního růstu.“ (Kirk, D. *International Encyclopedia of the Social Science* 1968: 342, citováno podle Rabušic, 2001: 14). Také mnohojazyčný demografický slovník¹⁹ uvádí definici, která nesprávně vystihuje předmět disciplíny a zdůrazňuje kvantitativní aspekt: „Demografie je vědecké studium lidských populací, zabývající se jejich velikostí, strukturou, vývojem a dalšími znaky především z kvantitativního hlediska“ (Pavlík – Kalibová, 2005: 13).

Coleman pro vymezení demografie nabízí operacionální definici: „Demografie je to, co dělají demografové, či to, co demografické časopisy publikují“²⁰ (2000: 27). Wunsch zdůrazňuje dvě osy, okolo kterých je demografie, v publikovaných pracích, praktikována. Jednou z těchto os je metodologie. Mezi vědami, které se zabývají společnostmi či jejími dílčími stránkami, má demografie silnou pozici v práci se zpravidla tvrdými daty a v postupech založených na vypracovaných matematicko-statistických metodách jejich zpracování. Druhou osou je zaměření zkoumání, které je často orientováno na řešení otázek, jež jsou předmětem (sociální) politiky²¹. Zároveň Wunsch zdůrazňuje potřebu teorie a explanaci demografických procesů tak, aby odpovídala konkrétní časově a prostorově určené realitě (Wunsch, 2000: 37–38).

Diskutovanou otázkou vymezení demografie je zahrnutí migrace. Jak bylo zmíněno výše, migrace neboli mechanická měna má v zásadě odlišný charakter od měny přirozené, není podmíněna biologickými, nýbrž pouze společenskými (ekonomickými, politickými aj.²²) faktory. Nejen, že studium migrace má s demografií často společný objekt zájmu (populaci), migrace můžeme také označit za důležitý faktor působící na populační vývoj, proto je pochopitelné, že problematika migrací má v demografii své místo, jedná se však o proces geodemografický. Řada definic demografie migraci jednoznačně zahrnuje do předmětu demografického zkoumání. Např. Coleman, který pojímá předmět demografie velmi široce, jako „statistické studium procesů reprodukce, migrace a úmrtí v lidské populaci, jejich vzájemných vztahů se strukturou a vývojem

¹⁹ Mnohojazyčný demografický slovník je určen především pro korektní práci při překladech demografických termínů, předkládá české termíny (jako ekvivalenty cizojazyčných) a uvádí jejich vymezení. České vydání je překladem francouzského originálu a uvedená definice nemusí vystihovat vymezení definice v pojetí autorů českého překladu. Definice v prvním českém vydání Mnohojazyčného demografického slovníku z roku 1965 je mírně odlišná, místo formulace „...především z kvantitativního hlediska“, která je z roku 2005, je definice delší „...především z hlediska kvantitativního, ale i kvalitativního.“ (Mnohojazyčný, 1965: 19, Pavlík – Kalibová, 2005: 13).

²⁰ Coleman v příspěvku, který podal v rámci kulatého stolu u příležitosti 100letého výročí výuky demografie na Univerzitě Karlově v Praze, uvádí také obraznou definici demografie: „sex, smrt a vášeň zahalené do indikátorů“ (Coleman, 2000: 27–28).

²¹ A na to navazuje i požadavek, aby se demografové, jelikož se zabývají dvěma nejdůležitějšími událostmi lidského života, zamýšleli i nad otázkami etickými (Wunsch, 2000: 38).

²² Případně přírodními faktory, které významně ovlivňují životní podmínky.

populace a jejich biologické, socio-ekonomické příčiny a důsledky“²³ (Coleman, 2000: 27). Hoffmann – Nowotny považuje migrace za jednu ze tří ústředních demografických proměnných (vedle plodnosti a úmrtnosti) (2000: 73), podobně Vandeschrick, podle kterého se demografie zabývá změnami početnosti lidských populací, jež se uskutečňují prostřednictvím procesů porodnosti, úmrtnosti a migrací (2000: 13-15). Dále např. Cliquet také řadí migraci mezi, v jeho případě, 4 hlavní demografické procesy – vedle porodnosti, úmrtnosti a vytváření partnerských svazků (2000: 89). Migrace do předmětu demografie řadí i van de Kaa, když konstatuje, že ač se nejvýznamnější časopisy snaží o postihnutí celého spektra demografických témat, nebyly migrace nikdy v centru jejich zájmu (2000: 41).

Některá vymezení demografie zařazují do jejího předmětu i poznání důsledků demografické reprodukce na další složky společenského života. Zkoumání důsledků demografické reprodukce na danou část reality však patří primárně příslušným oborům (např. geografii, sociologii, ekonomii atd.). Rozpracování otázky vztahů demografie s jinými obory najdeme např. u Kohlera a Vaupela (2000: 19–26) a u Pavlíka (1986: 25–28, 2000: 9–18), který zdůrazňuje, že přestože lze vymezit nejčastější oblasti styku demografie a příbuzných disciplín, je to pouze schematizace a reálné vztahy a hranice jsou složitější. Často jsou zdůrazňovány i praktické aplikace demografických poznatků (tedy mimo oblast vědy), jež jsou uplatňovány např. v populační (rodinné, sociální) politice, či v dalších oblastech plánování a řízení společnosti. Pro širší pojetí demografického zkoumání (zabývající se např. i důsledky demografické reprodukce) bývá někdy používán termín populační studia, označující interdisciplinární výzkum souvislostí populačního vývoje. Stále častěji je v dnešní vědní praxi uplatňován interdisciplinární přístup, pro který je primární hledisko řešení zkoumaného problému a ne hranice vědních oborů.

²³ Coleman se zamýšlí dokonce nad tím, zda je demografie vědní disciplínou nebo jen oblastí zkoumání (field of study). Odkazuje na Wunsche a připomíná, že demografie disponuje svébytnými postupy v oblasti matematicko-statistických metod, avšak mimo rámec formální demografie je silně eklektická. Nedostatek vlastních teorií nahrazuje jejich hledáním v příbuzných oblastech zkoumání, častý je multidisciplinární přístup (Coleman, 2000: 27–28).

2.1.4 OBJEKT DEMOGRAFIE - POJMY POPULACE, OBYVATELSTVO, SPOLEČNOST

Objektem demografie jsou lidé, přesněji lidské populace. Populace a další pojmy označující agregáty lidí - obyvatelstvo a společnost, zpravidla mají společné prostorové a historické určení (což zahrnuje konkrétní kulturní, sociální, politické, ekonomické aj. souvislosti). Tyto pojmy odlišují především vztahy mezi jedinci, přestože, jak ukážeme níže, často je nutno při vymezení vztahů, jež definují daný pojem, použít určité abstrakce v tom smyslu, že vztahy, jejichž přirozeností je, že jsou vzájemně složitě provázány, od sebe teoreticky odlišíme.

Populace (z latinského *populus* = lid, obyvatelstvo, veřejnost) je obecně chápána jako soubor jedinců určitého živočišného druhu žijících a reprodukcujících se na vymezeném území“ (Velký, 1996: 800). Demografii zajímají pouze populace lidské. Pojem populace výrazně odkazuje k biologickému základu, který je společný všem živočišným druhům. Populaci je podle Pavlíka možné charakterizovat nejen jako soubor jedinců, ale systémově, jako soubor demografických vztahů mezi členy populace. „Domníváme se, že je nedostatečné charakterizovat populaci pouze jako souhrn příslušníků určité skupiny jednoho biologického druhu, neboť pro jejich životní existenci jsou právě nejpodstatnější vztahy, které mezi nimi existují“ (Pavlík, 1965: 18). Lidské populace je možno označit a chápat jako demografické systémy, které mají svou biologickou a společenskou stránku a na základě kterých se vytvořily společnosti (Velký, 1996: 800).

Důležitým znakem populace je společné teritorium (členové populace obývají společné území), na kterém předkové dnešních členů populace žili. Zároveň ale na jednom území (např. státu) může existovat více populací. Formování populací je dynamický neustálý proces, a to také díky migracím. Populace mají zpravidla společnou kulturu, např. jazyk, ale i některé psychické rysy (Velký, 1996: 800). Mohou se tak vedle níže uvedeného pojmu společnost překrývat i s pojmy etnikum, národ či stát. Z hlediska biologického je možno u příslušníků jedné populace sledovat genetickou příbuznost, společný genofond.

Vedle výše uvedeného významu je i v demografické praxi užíváno tohoto pojmu k pojmenování blíže specifikovaného souboru části populace²⁴ např. školní populace, sňatkuschopná populace. Okrajově je termín populace užíván ve smyslu početnosti, rozsahu, počtu jejich příslušníků (Pavlík – Kalibová, 2005: 13). Vedle reálných populací, jež jsou objektem demografického zkoumání, pracuje demografie také

²⁴ Pro specificky vymezenou část populace je někdy také užíváno termínu subpopulace.

s populacemi modelovými, tabulkovými, které jsou důležitým nástrojem demografické analýzy. Především se jedná o populaci stabilní, která má relativní přirozený přírůstek (případně úbytek) stabilní, označovaný jako vnitřní míra přirozeného přírůstku (Lotkova míra). Speciálním případem populace stabilní je populace stacionární, ve které se počet narozených rovná počtu zemřelých a celkový počet členů populace se díky nulovému přirozenému přírůstku nemění. Při výběrových šetření se používá termínu populace ve smyslu objektu zkoumání, souboru osob, na který budou vztahovány výsledky šetření, při němž vlastní sběr dat se provádí pouze na části populace, která se označuje jako vzorek²⁵. Prostřednictvím statistické indukce se pak usuzuje na charakteristiky celé populace.

Obyvatelstvo je definováno jako soubor osob žijících na určitém území. „Charakter obyvatelstva bývá méně trvalý, sekundární, právě proto, že je více svázán s určitým územím než s typem populace“ (Velký, 1996: 707). Pojmy populace a obyvatelstvo se však často používají v podobném smyslu, a to i z praktických důvodů, když nejsou údaje za jednotlivé populace k dispozici. Data za populace se získávají pomocí administrativně správních úkonů, které jsou primárně vázány na platné územněsprávní členění. Členy populace pak prakticky tvoří obyvatelstvo daného územněsprávního celku, nejčastěji státu (Velký, 1996: 707). Obyvatelstvo bývá vedle demografických znaků (struktura podle věku a pohlaví, případně rodinný stav a zdravotní stav) charakterizováno řadou dalších znaků - geografických, sociálních (např. vzdělání, profese, náboženské vyznání aj.).

Ztotožňování pojmů populace a obyvatelstvo (především ve spojení s konkrétním administrativním celkem – populace České republiky a obyvatelstvo České republiky) je oprávněné pouze z praktických důvodů dostupnosti dat. Význam obou termínů je odlišný, mezi obyvateli určitého území nemusí docházet k demografickým vztahům, k demografické reprodukci. Jak však konstatuje Pavlík: „Rozdíl mezi obyvatelstvem a populací je třeba relativizovat. V minulosti existovaly v rámci obyvatelstva jednoho státu různé lidské populace, mezi kterými prakticky nedocházelo k demografickým vztahům (u nás např. izolace Židů a Romů v minulosti), dlouhou dobu trvající osídlení

²⁵ Někdy se se slovem populace používá adjektiva cílová. Použití sousloví cílová populace je pak zřetelnější pro odlišení od populace v demografickém a biologickém smyslu. Místo dvojice termínů (cílová) populace – vzorek se používá i dvojice základní soubor – výběrový soubor. Někteří sociologové dokonce rozlišují trojici termínů (cílová) populace – základní soubor – výběrový soubor. Základní soubor pak je zpřesněním, zmenšením (cílové) populace prostřednictvím praktického vymezení základního souboru oporou výběru a plánovanou procedurou výběru vzorku (výběrového souboru). Např. cílovou populací jsou obyvatelé určitého města, avšak základním souborem, za situace, že se rozhodneme sběr dat realizovat v ulicích města, budou jen ti obyvatelé, kteří se reálně mohou v danou dobu v ulicích vyskytovat (např. nezůstávají doma kvůli nemoci).

určitého území různými lidskými populacemi však dříve nebo později vedlo k jejich postupnému splnutí“ (Pavlík, 1981: 3).

Vymezení obyvatelstva je pro demografické zkoumání zásadní, neboť jak už bylo výše zmíněno, při analýze populačního vývoje pracujeme zpravidla s obyvatelstvem určitého územněsprávního celku. Demografie nejčastěji pracuje s daty o počtu a struktuře obyvatelstva, které jsou zjišťovány oficiálními státními úřady. Hlavními prameny dat o obyvatelstvu jsou u nás sčítání lidu a evidence přirozené měny prostřednictvím matrik. Pro přesnost obou způsobů zjišťování dat o obyvatelstvu je nutná jeho přesná definice. Do roku 1869 bylo v našich zemích definováno tzv. obyvatelstvo domácí. Aktuálně je používané vymezení obyvatelstva bydlícího, které je založeno na trvalém bydlišti v rámci administrativní jednotky, komplementárním pojmem je obyvatelstvo přítomné.²⁶ Pro sčítání lidu v roce 2011 je nově použito i vymezení obyvatelstva podle místa obvyklého pobytu.

Pro termín **společnost** bychom obtížně hledali jednotnou definici, zpravidla se ve vymezení společnosti objevuje důraz na systém společenských vztahů mezi členy společnosti. Společnost je „...sociální agregát osob obou pohlaví a různých věkových skupin spojených v soběstačné uskupení, jež si vytvořilo vlastní instituce, které respektuje, a kulturu, kterou sdílí; v nejužším slova smyslu soubor osob žijících ve skupinách, jež jsou vzájemně propojeny, na společném, vymezeném a ohraničeném teritoriu kontrolovaném politickou mocí, sdílejících základní společné hodnoty, řídící se týmiž základními normami a chovající se podle ustálených kulturních vzorců“ (Velký, 1996: 1194). Podle systémového pojetí je společnost nejkomplexnější a nejsoběstačnější sociální systém s vyvinutými integračními mechanismy, s výraznou úlohou normativního řádu, s institucionalizací vzorců jednání (Velký, 1996: 1154). Termín společnost se blíží pojmu stát, především modernímu národnímu státu (avšak to je určitá redukce, zjednodušená zdůrazněním politické stránky společnosti). Termín společnost není pro demografii klíčový (důležitější jsou pojmy populace či obyvatelstvo, vztahy demografické jsou ale z velké míry určovány vztahy společenskými). Naopak pro sociologii je společnost ústředním pojmem. Definice společnosti zpravidla kladou důraz na vztahy, vzorcované systémy interakcí, které lze mezi osobami nebo skupinami pozorovat, „...na rozdíl od pojmu kultura, který se

²⁶ Jak pro sčítání lidu, tak pro běžnou evidenci přirozené měny je důležité i obyvatelstvo přítomné, podle místa události se pracuje v první fázi i při evidenci přirozené měny, zpracování dat je však podle místa bydliště. Kategorie obyvatelstva bydlícího je u nás zavedena od sčítání v roce 1961, kdy bylo o tuto kategorii doplněno obyvatelstvo přítomné, od tohoto roku je také toto vymezení obyvatelstva základním určením pro sčítání. Obyvatelstvo přítomné, jako osoby, které v daném místě v den sčítání přenocovaly, je v českých zemích vymezeno od roku 1869. Do té doby vycházelo určování územní příslušnosti z tzv. domovského práva (připoutání k rodišti vyplývající z feudálních právních poměrů) (Velký, 1996: 707).

vztahuje k produktům interakce a zahrnuje symboly, hodnoty, normy a materiální objekty“ (Velký, 1996: 1194). Keller k pojmu společnost poznamenává, že zpravidla se jím myslí národní stát, tedy moderní stát, který tvoří souhrn individuí jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v konkrétním prostorovém, historickém, sociálním, kulturním či ekonomickém kontextu, jehož základní parametry mohou individua ovlivňovat jen částečně (Keller, 1997: 10–11).

Populace lidských jedinců historicky předcházela existenci společnosti, až na určitém stupni vývoje lze hovořit o vzniku společnosti. Neznamena to ale, že by lidská populace a vztahy, které ji charakterizují, byly nahrazeny lidskou společností a vztahy společenskými, pouze byly do vztahů společenských integrovány. Na počátku antropogeneze dominoval vliv biologických faktorů, postupně narůstal vliv faktorů sociálních, které však zákonitosti biologické neodstranily. Mezi podmiňujícími faktory společenskými a biologickými je možno pozorovat během evolučního vývoje interakci, i vrozené podmíněnosti lidské reprodukce se mění či jsou společenskými faktory modifikovány a naopak (např. dřívější nástup plodivého období žen, zlepšování reprodukčního zdraví, asistovaná reprodukce jako částečná kompenzace snížené plodivosti) (Cliquet, 2010: 315–361). Rozložení úmrtnosti, resp. tvar křivky zobrazující úroveň úmrtnosti podle věku má svůj obecný tvar, avšak vlivem společenským podmínek je modifikován. Pokles úrovně úmrtnosti na počátku života je se zlepšujícími se životními podmínkami strmější a nárůst intenzity úmrtnosti začíná v pozdějším věku. Druhý hlavní demografický proces porodnost, vyjádřený tvarem křivky úrovně plodnosti podle věku žen, má opět obecný charakter, avšak plodnost žen se vlivem společenských podmínek mění (např. věk při první menstruaci, zahájení sexuálního života, praktikování či nepraktikování plánovaného rodičovství, případně forma antikoncepce, přístup k potratům atd., délka reprodukčního období žen, poporodní plodivost, asistovaná reprodukce při snížené plodivosti).

Rozlišení pojmů populace, obyvatelstvo a společnost je jednoznačné v rovině abstrakce, v realitě se však vztahy mezi lidmi, jež daný agregát definují, často překrývají a jsou vzájemně provázané. Také praktické možnosti vymezení a sběru dat o lidech vedou k tomu, že demografie za reálný objekt svého studia pojímá obyvatelstvo nějaké administrativní územní jednotky, zpravidla státu.

2.1.5 SHRnutí

Při formování demografie stála po jejím boku statistika, vznik moderní statistiky jakožto metodického oboru byl spojen se zkoumáním demografických událostí jako hromadných jevů. Nejrozumnější statistické metody jsou zpravidla v jádru demografické analýzy. Samotná analýza ale není schopna studovaný jev vysvětlit. Metodologický postup hypoteticko-deduktivní metody explanace předpokládá testování hypotéz vyvozených z teorie. Jejich překladem do měřitelných indikátorů a vztahů se v demografii zpravidla dostáváme až k testování statistického modelu, který je zjednodušeným (zástupným) a zredukovaným vyjádřením vztahů, které teorie předpokládá. Statistický přístup umožňuje identifikovat pravidelnosti a vlastnosti procesů, které nelze odhalit individuálním zkoumáním jejich jednotlivých případů. Tyto pravidelnosti mohou mít pohledem systémového přístupu také ontologický aspekt, jsou vyjádřením kvality sledované skutečnosti.

Demografie je obor na pomezí společenských a přírodních oborů, objektem jejího zájmu jsou lidé (kteří jsou objektem zkoumání řady disciplín), přesněji lidské populace. Předmětem demografie je proces reprodukce lidských populací, tedy proces týkající se toho nejpřirozenějšího a zároveň nejzásadnějšího, co se lidé prožívají. Demografie hledá vysvětlení vývoje jednotlivých demografických procesů jež jsou podmíněny navzájem, biologicky a společensky. Biologické podmíněnosti v rámci antropogeneze předcházely, s rozvojem společnosti rostla váha faktorů společenských, podmíněnosti biologické dnes nelze od společenských reálně oddělit. Demografické vztahy mezi členy populace (především vztahy rodinné) mají povahu socio-biologickou. Důsledky demografických jevů v ostatních oblastech společnosti, stejně jako studium jiných než demografických (vážících se bezprostředně k demografické reprodukci) znaků obyvatelstva, přechází do širěji vymezeného oboru populačních studií.

Metody, způsob zkoumání vybrané části reality, podobně jako charakter dat nejsou kritériem vymezení jednotlivých vědních oborů. Metodologický aspekt je druhotný vedle primárního aspektu předmětného, avšak způsob uchopení reality do velké míry ovlivňuje možnosti jejího poznání. Je třeba uvažovat i o otázce teoretického a filozofického rozměru používaných postupů.

Statistické struktury mají nejen formální (metodologický), ale mohou mít i ontologický význam, na což poukázal např. J. Korčák a rozpracoval M. Hampl, v oblasti demografie systémový přístup rozvinul Z. Pavlík. Jestliže soubor lidí charakterizujeme jejich demografickými vlastnostmi, hovoříme o demografickém souboru. Lidé jsou na jedné straně součástí systému populačního (biologického) a zároveň systému sociálního. Populačními vztahy rozumíme vztahy partnerské a mezi rodiči a potomky, rodina jako

subsystem populace má často vyšší integritu než celý populační systém, dělba funkcí mezi jednotlivými jednotkami je velmi elementární a v zásadě stále stejného charakteru, což je předpokladem homogenní struktury. Pokud dochází k heterogenizaci demografické reprodukce mezi jednotlivými populacemi, pak se tak děje důsledkem rozdílných sociálních podmínek. Sociální systém je složitě a hierarchicky strukturován, vnitřní provázanost a komplexnost sociálních vztahů v moderní společnosti ještě vzrostla.

2.2 DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE

Nejvýznamnější změnou demografické reprodukce v lidských dějinách je demografická revoluce. Teorie demografické revoluce je proto nejvýznamnější demografickou teorií a je stále předmětem diskuzí. „Teorii demografické revoluce řada autorů různě doplňovala a její výklad není jednotný. Vzhledem ke složité podmíněnosti tohoto procesu je to pochopitelné“ (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 508). Hlavní rysy této teorie jsou demografy všeobecně víceméně uznávané, jsou pozorovatelné na vývoji většiny současných populací.²⁷ Demografickou revoluci lze zkráceně popsat jako snížení úrovně úmrtnosti a porodnosti, tedy nárůst délky lidského života a snížení počtu dětí v rodinách. Za těmito kvantitativními změnami jsou zásadní kvalitativní změny v přístupu lidí ke své reprodukci, jež jsou součástí globálního procesu modernizace. Tyto změny je ve své podstatě možno (při pominutí jistých fluktuací) označit za nevratné. Demografická reprodukce byla v dosavadním vývoji lidstva regulována převážně přirozenými činiteli²⁸, během demografické revoluce dochází k zásadnímu nárůstu podmíněností ne-přirozených, uvědomovaných, podmíněných společensky (Pavlík, 1981: 21). Demografická revoluce je také jedinou dosud známou optimistickou teorií umožňující předpovídat budoucnost lidstva (např. Pavlík, 1964; Beaver, 1976).

Demografická revoluce je součástí komplexní dlouhodobé proměny společnosti ze společnosti tradiční na moderní (proces modernizace), v české demografii je zásluhou Z. Pavlíka také používám výraz globální revoluce moderní doby (Pavlík, 1964). Kořeny modernizace lze hledat v myšlenkovém obratu renesance a osvícenství, obratu k zájmu o pozemský život a jeho rozumové zkoumání i ovlivňování, což vedlo k pádu feudalismu, k postupné emancipaci občanské, ženské, k sekularizaci atd.

Populace vyspělých zemí prošly demografickou revolucí zpravidla během 19. a první poloviny 20. století, nejdříve proběhla demografická revoluce ve Francii a Anglii, když v těchto zemích nastoupila na konci 18. století. Pro české země se její průběh datuje zhruba obdobím let 1830–1930. Populace méně rozvinutých zemí zaznamenaly nástup demografické revoluce až během druhé poloviny 20. století, demografická revoluce v těchto zemích zpravidla zatím ukončena není.

²⁷ Pouze málo demografů teorii demografické revoluce odmítá, buď proto, že je nedostatečná nebo proto, že se podle nich nejedná o teorii, ale o popis historických událostí, Pavlík uvádí např. P. Hausera, D. Duncana (Pavlík, 1981: 20).

²⁸ Nelze ale tvrdit, že by před demografickou revolucí lidé neměli vůli či prostředky ovlivňovat počet dětí, viz níže.

2.2.1 MODERNIZACE JAKO GLOBÁLNÍ ZMĚNA SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU

Demografická revoluce je součástí složitého komplexu změn, které s procesem modernizace nastaly. Je velmi složité analyzovat, které oblasti vývoje společnosti budeme považovat z hlediska zdroje modernizačních změn za primární. Většina autorů se proto hlásí k názoru, že se jedná o velmi komplexní, globální proměnu, která dosud nebyvalou dynamikou zasáhla všechny oblasti společnosti. Nové trendy v demografickém vývoji byly nejdříve pozorovány v tehdy nejvyspělejších zemích a postupně se šířily do dalších oblastí světa. Posloupnost, rychlost, a/synchronizace vývoje dílčích oblastí a další charakteristiky se v jednotlivých společnostech do určité míry liší, avšak základní tendence je v zásadě stejná.

Obečným rysem výrazně odlišujícím moderní společnost od společnosti tradiční je dynamika vývoje, „zrychlený pohyb“ oproti relativní stabilitě (klidu) tradiční společnosti. Kořeny modernizace je možno hledat v období vrcholící renesance, která otevřela cestu k novému chápání světa. Časově je spojena s krizí feudalismu a nástupem kapitalismu. Modernizace se projevuje v oblasti myšlenkové (víra v možnosti racionality a vědy při ovládnutí světa, všeobecný nárůst svobody a s ní spojené zodpovědnosti, jež se postupně projevovaly v různých oblastech lidského jednání). Modernizace přinesla změny v oblasti politiky, techniky a technologií, ekonomiky, zemědělství, výroby (nástup tovární strojové výroby s pohonem využívajícím energii neživé přírody²⁹), dopravy, komunikace, organizace společnosti, vzdělávání, systému osídlení atd. a v neposlední řadě přinesla zásadní změny v charakteru demografické reprodukce. Jak už bylo výše zmíněno, jedná se o změnu komplexní (globální), proto jakékoliv vyjmenovávání jejích jednotlivých projevů s sebou nese riziko zjednodušení či opominutí nějaké důležité stránky. Z globálnosti modernizačních změn vyplývá i to, že je těžké při vyjmenovávání modernizačních změn určit jednotnou úroveň obecnosti jmenovaných projevů a rozpoznat vztahy odvozenosti (druhotnosti) či interakce jednotlivých oblastí³⁰.

Výklad modernizačních změn byl ustavujícím tématem sociologie. Přes vědomí skutečnosti, že změny moderní doby jsou nesmírně komplexní, hledala řada autorů prvotní zdroje této přeměny. Např. Marx je viděl v kapitalismu a v sociálních institucích, které ustavily cyklus investice – zisk – investice, který ve spojení s celkovou tendencí klesající míry zisku způsobuje neustálý tlak na expanzi systému. Durkheim

²⁹ Na příkladu nového charakteru výroby je možno ukázat, že změny v jednotlivých oblastech jsou vzájemně provázány a podmíněny. Tovární výroba má souvislosti a důsledky např. v charakteru osídlení (urbanizace), ale i přístupu k práci (odcizení dělníka, komodifikace práce) atd.

³⁰ Vztahy mezi jednotlivými dílčími revolucemi (technickou, dopravní, zemědělskou, demografickou, buržoazní), především ve vztahu k revoluci průmyslové a k revoluci vědecké se u nás podrobně zabýval např. Purš (1973: 365–390).

za klíčový faktor považoval industrialismus. Rychle se měnící charakter moderního společenského života, na rozdíl od Marxe, nepramení podle něj z kapitalismu, kapitalistické soutěže, ale podněcujícím impulsem je složitá dělba práce, průmyslové využívání přírody. Weber používal pojmu „racionální kapitalismus“, oproti Marxovi byl pro něj klíčový rys racionalizace, projevující se nejen v technice, ale i v organizaci lidských činností. Souhlasíme s Giddensem (2003: 19–20), že výše uvedené charakteristiky nelze považovat za vzájemně se vylučující, ale naopak za podmiňující³¹.

Moderní společnost přinesla nové způsoby organizace sociálního života, její kořeny se začínaly objevovat v Evropě už v 17. století a postupně se stávají víceméně celosvětovými. Moderní společenské instituce jsou v mnoha ohledech oproti předchozí, tradiční společnosti jedinečné, lze hovořit o souboru diskontinuit, které moderní společnost odlišují. Samozřejmě i v rámci tradiční společnosti probíhal vývoj a docházelo ke změnám (Giddens, 2003: 11–13). „Změny týkající se modernity jsou jak svou extenzitou, tak intenzitou hlubší než většina změn charakteristických pro předcházející období. V extenzivní rovině přispěly k ustavení forem sociálního spojení, které obepínají celou Zemi; v intenzivní rovině změnily některé nejintimnější a nejosobnější rysy našeho každodenního života“³² (Giddens, 2003: 14).

Mezi hlavní rysy diskontinuity mezi tradiční a moderní společností patří, za prvé, rytmus změn, který je rychlejší než v tradiční společnosti, což je asi nejvýrazněji zjevné v oblasti technologií, ale toto zrychlování vývoje prostupuje do všech ostatních oblastí. Druhý rys se týká nebývalého rozsahu změn a vzrůstající vzájemnou souvislostí mezi různými oblastmi a změnami v nich. Třetím rysem je svébytná povaha moderních institucí, řadu charakteristických moderních institucí nelze nalézt v předcházejících historických obdobích (např. politický systém národního státu, celkovou závislost výroby na neživých zdrojích energie či komodifikaci námezdní práce). Řada dalších institucí má s předcházejícími, i když z nich vzešla, společného jen málo (např. odlišné uspořádání moderního městského sídla) (Giddens, 2003: 15).

Nebývalou dynamiku modernity Giddens přisuzuje oddělení času a prostoru a jejich opětovnému sdružení ve formách, které umožňují přesné časoprostorové „zónování“ společenských vztahů. Měření času mechanickými hodinami umožnilo jednotnou sociální organizaci času nezávislou na místě a aktivitách, podle kterých se v daném místě čas řídil. Koordinace času je základem kontroly prostoru, umožňuje ho ovlivňovat sociálními vlivy značně prostorově vzdálenými. To otvírá prostor pro mnohostranné

³¹ Což dobře reflektuje Pavlíkův termín globální revoluce moderní doby.

³² Giddens poznamenává, že je dobře známo, že může být zavádějící stavět proti sobě tradiční a moderní společnost zjednodušujícím způsobem, zároveň ale tvrdí, že změny, ke kterým za poslední 3–4 století došlo, jsou ve svém dopadu skutečně „dramatické a rozsáhlé“ (Giddens, 2003: 14).

změny nezávislé na místních zvycích a praktikách. Nové spojení času a prostoru v „objektivních“ formách (nezávislých na místních okolnostech) souvisí také s rozšiřující se racionalizovanou organizovaností. Moderní organizace jsou na rozdíl od těch tradičních mnohem dynamičtější, mají často globální charakter a tak ovlivňují životy lidí v různých částech světa.

Dalším zdrojem dynamiky moderní společnosti je na oddělení času od prostoru navazující „vyvázání“ společenských institucí z konkrétních místních souřadnic, kontextů a jejich následná restrukturační v neomezených časoprostorových rozpětích. Nejlepším příkladem jsou peníze, které jsou vyvazujícím mechanismem proto, že jsou tzv. „čistým zbožím“, tedy nejen prostředkem směny oddělené v čase a prostoru, ale peníze jsou nezávislé na prostředích, jež je vytvořily i na těch, jež je formálně zastupují (mince, bankovky, elektronické bankovníctví). Giddens připomíná, že peníze, ale i všechny další vyvazující mechanismy jsou založeny na důvěře, spoléhání se v to, že tyto tzv. expertní systémy fungují. Tato důvěra není důvěrou ve schopnosti konkrétní banky, ale v bankovní systém jako takový. Podobně však moderní člověk důvěřuje (spoléhá) v neosobní, na odborném, racionálním vědění založené expertní systémy ve svém každodenním životě neustále (např. dopravní prostředky, vysoké školství). Důvěra ve fungování expertních systémů je, jak bylo výše uvedeno, neosobní, nedůvěřujeme v konkrétního člověka, jež je článkem v expertním systému, ale v celkovou racionalitu systému. Tím je v sociálních vztazích potlačován jejich bezprostřední (místní, časový, osobní) kontext (Giddens, 2003: 23–33).

Klíčovým rysem modernity je i reflexivní (vědou, racionálním myšlením formované) uspořádání sociálních vztahů. „Podle obecného povědomí je reflexivita určující charakteristikou veškerého lidského jednání...nazval jsem to „reflexivním monitorováním jednání“, abych tímto upozornil na trvalý charakter těchto procesů... Toto pojetí reflexivity není bytostně spojeno s modernitou, je však její nezbytnou základnou“ (Giddens, 2003: 39, uvozovky v originále). Tradiční společnosti cenily tradici, symboly předávanou zkušenost minulosti. I tradice je, když použijeme termínu Giddensova, způsobem reflexivního monitorování jednání a časoprostorovým uspořádáním komunity. Tradice není úplně statická, neboť musí být každou novou generací znovu osvojena. Modernita však přináší reflexivitu v nové podobě, kdy se jednání a myšlení neustále vzájemně ovlivňují a odkaz na tradici nějakého jednání už nemá takovou váhu. „Reflexivita moderního sociálního života spočívá ve faktu, že sociální praktiky jsou neustále ověřovány a přetvářeny ve světle nových informací o těchto praktikách samých, informací, které tak v zásadě mění jejich charakter... Všechny formy sociálního života jsou částečně utvářeny vědění, které o nich mají sami aktéři“ (Giddens, 2003: 40). Jestliže racionalita jako princip sociálního jednání nahradí tradici, znamená to, že lidé žijí ve světě, kde si nikdy nemohou být jisti, že

určitý z prvků vědění nebude revidován. „V podmínkách modernity není žádné vědění věděním ve „starém smyslu“, kde „vědět“ znamená být si jistý“ (Giddens, 2003: 41, uvozovky v originále).

Dalším aspektem moderní reflexivity je skutečnost, že všechny poznatky týkající se sociálního života nejsou odděleny od procesů, které zkoumají, ale stávají se průběžně jejich součástí. Z oblasti demografie Giddens uvádí jako příklad, že reflexivita oficiálních statistik vstupuje nejen do oblasti správy společnosti, ale i do oblasti partnerských vztahů, protože např. kdokoliv, kdo v západních zemích uvažuje o manželství, ví, že úroveň rozvodovosti je vysoká, což může ovlivnit jeho rozhodování o uzavření sňatku či posléze rozvázání manželství. To však člověk nepřijímá jen jako pouhý fakt, ale utváří si „teorie“ o rodině, sexuálních vztazích, postavení mužů a žen, podobným způsobem jako sociologické myšlení. Sňatek, rodina (stejně jako další instituce společenského života) jsou tak dnes „sociologizovány“ a „psychologizovány“. Giddens dokonce uvádí, že: „Sociologické vědění a pojmy, teorie a poznatky ostatních sociálních věd... reflexivně rekonstruuji svou předmětnou oblast, která se sama naučila myslet sociologicky. *Modernita sama je hluboce a vnitřně sociologická*“ (Giddens, 2003: 43–44, kurzíva v originále).

Demografická reprodukce je výše uvedenými procesy ovlivňována. V moderní společnosti lze oproti společnosti tradiční předpokládat rychlejší střídání změn v demografické reprodukci a jejich rychlejší šíření s menším ohledem na místní tradice. Zřejmě nejzásadnější charakteristikou modernity je růst významu racionality a reflexivity, lidské jednání a tedy i jednání mající souvislost s lidskou reprodukcí je předmětem vědomého individuálního zvažování. Vědomí, že člověk o svém životě může ze značné míry rozhodovat, s sebou zároveň nese zodpovědnost za své jednání. Moderní člověk však vnímá, že přestože jeho jednání je ovlivňováno věděním, není toto vědění jednou pro vždy dané, není si jist, co a jak se může změnit a co by vedlo k jinému jednání.

2.2.2 HLAVNÍ RYSY DEMOGRAFICKÉ REVOLUCE

Demografická revoluce je kvalitativní přeměnou demografické reprodukce z charakteru extenzivního na intenzivní, ke které došlo vlivem revolučních modernizačních změn v celém sociálním systému. Během demografické revoluce došlo k zásadnímu posílení vlivu podmínek společenských na úkor biologických. Změny sociálních podmínek vedou i ke změnám v demografické reprodukci.

Pro uvedení hlavní myšlenky demografické revoluce uvádíme citaci jednoho z autorů této teorie F. W. Notesteina: „Předmoderní míry porodnosti ... byly vyšší než je dnešní standard. ... Musely být vyšší, neboť pokládáme za samozřejmost, že populace, které přežily do moderní doby za situace nevyhnutelně vysoké úmrtnosti, musely mít jak fyziologickou kapacitu, tak organizaci společnosti nutně takovou, aby produkovala vysoké míry porodnosti. Zemědělské společnosti v Evropě a téměř univerzálně i ve světě jsou organizovány tak, že na svoje členy vyvíjí silný tlak k reprodukci. Ekonomická organizace relativně soběstačných agrárních komunit organizovaných okolo rodiny předpokládala její neustálé obnovování, což bylo hlavní zárukou podpory a základní jistoty. Pokud úroveň úmrtnosti je vysoká, život jedince je relativně nejistý a nedůležitý. Postavení individua zůstává po celý život takové, do jakého se narodil. V takové společnosti je pak malá snaha usilovat o rozvoj. Vzdělání je nízké a krátké, děti mohou být pracovní silou v brzkém věku. Ve společnostech, kde je pro ženu poskrovnu příležitost jak získat obživu a postavení mimo roli manželky a matky, jsou její ekonomické funkce takové, aby byly slučitelné s rolí matky. Toto uspořádání společnosti, které se v průběhu staletí vysoké úmrtnosti ustavilo, bylo v každodenním životě silně podporováno normami a hodnotami, které lidé sdíleli, formalizováno náboženskými doktrínami, sociální kontrolou i přímými sankcemi dané komunity. Takové uspořádání bylo „hluboce vtkáno do sociální struktury“ a bylo velmi stálé“ (Notestein, 1953, použito podle Coale, 1973: 53–54).

V nových společenských podmínkách postupující modernizace byly staré sociální instituce vázány se k rodině postupně zastarávající a formovalo se nové uspořádání s menší velikostí rodin. Nový ideál malé rodiny se objevil nejdříve u městských průmyslových společností. „Je nemožné pečlivě analyzovat všechny možné příčinné faktory, ale zřejmě řada z nich byla důležitá. Městský způsob života obral rodinu o řadu jejích produkčních, konzumních, vzdělávacích a rekreačních funkcí. Lidé zaměstnaní v továrnách byli zaměstnaní jako jedinci, jejich postavení záleželo na jejich vlastním výkonu“ (Notestein, 1953, použito podle Coale, 1973: 53–54). Nové možnosti mobility a anonymita městského života snižovaly tlak tradičních společenských institucí. V době rozvoje techniky a technologie bylo třeba nových dovedností, rostla hodnota vzdělání,

pro úspěch začal být důležitý racionální pohled na svět a racionální jednání. Pro člověka se otvíraly dosud neznámé možnosti. Zároveň rostly náklady na výchovu dětí, měnily se funkce rodiny a děti postupně ztrácely na ekonomické hodnotě jako pracovní síla. Jednotlivé zmíněné faktory se vzájemně podmiňují a kumulují.

Snížení úrovně úmrtnosti znamenalo nárůst velikosti rodiny, o kterou bylo třeba být postaráno, což bylo zřejmě jedním z podnětů pro snížení úrovně porodnosti. Ženám moderní společnost nabídla nové možnosti nezávislosti na povinnostech okolo domácnosti a nové ekonomické role méně slučitelné s péčí o děti (Notestein, 1953, použito podle Coale, 1973: 53–54). Úroveň úmrtnosti klesala během demografické revoluce v relativně bezprostřední reakci na zlepšené životní, hygienické, zdravotní podmínky (jež pomohly snížit úroveň úmrtnosti především na infekční nemoci), a to i díky tomu, že lidé přirozeně usilují o své zdraví a o přežití.

Při kvantitativním vyjádření demografické revoluce lze snižování úrovně úmrtnosti vyjádřit poklesem hodnot hrubé míry úmrtnosti ze 25–30 ‰ na méně než 15 ‰ či pomocí naděje dožití, jejíž hodnota se zhruba zdvojnásobuje z 30–35 let na 70 let, a to z velké části díky výraznému poklesu úrovně kojenecké a dětské úmrtnosti (Pavlík – Rychtaříková - Šubrtová 1986: 510). Názory, že pro demografickou revoluci je primární pokles úrovně úmrtnosti (přestože celková kvalitativní proměna demografické reprodukce je dána i zásadními změnami v porodnosti) jsou vyjádřeny i v tom, že ukazatelé porodnosti jsou považovány za pomocný ukazatel pro vymezení demografické revoluce (Kalibová, 1997: 42). Počátek demografické revoluce je spojen s poklesem hrubé míry porodnosti ze 45–50 ‰ na méně než 20 ‰ a poklesem úhrnné plodnosti zhruba pod úroveň 5 dětí na ženu na začátku demografické revoluce a její ukončení poklesem pod 2,5. Důsledkem demografické revoluce jsou zásadní změny věkové struktury, už v jejím průběhu dochází ke stárnutí populace. Populace před demografickou revolucí mají progresivní typ věkové struktury, který se postupně mění na stacionární, případně po ukončení demografické revoluce dále na regresivní typ.

Kvantitativní vyjádření demografické revoluce pomocí dosažení určité limitní úrovně ukazatelů úmrtnosti či porodnosti je pouze pomocným modelovým nástrojem, mnohem důležitější je celková změna charakteru demografické reprodukce v rámci celospolečenských změn. Jak konstatuje Pavlík: „Demografickou revoluci *není zcela přesné charakterizovat zjednodušeně pouze podle jejích populačních projevů kvantitativně vyjádřitelných*, jako jsou např. změny v mírách porodnosti a úmrtnosti, neboť sama je *součástí procesu mnohem širšího a pouze rozbořením celého tohoto procesu ji můžeme pochopit*. Jestliže se většinou takové charakteristiky používá, je to proto, že tyto projevy demografické revoluce jsou pro ni skutečně typické a pomáhají ji také časově specifikovat. Pro demografické studium je pak *demografická revoluce*

pouze všeobecnou koncepcí, jejíž naplnění musíme vidět v odhalování konkrétních vztahů mezi jednotlivými jevy a procesy společenskými, hospodářskými a populačními“ (Pavlík, 1964: 246, kurzíva v originále). Teorie demografické revoluce je proto velmi flexibilní, z toho plyne, jak někteří kritici upozorňují, neschopnost přesné predikce jejího nástupu a průběhu.

Určit přesný počátek a konec demografické revoluce není jednoduché. Většina prací vychází z kvantitativního vyjádření v dosažení určité úrovně demografických ukazatelů, za jejich hodnotami se však mohou skrývat rozdílné faktory společenského i předchozího demografického vývoje. Dalším zdrojem obtíží je skutečnost, že statistická data bývají k dispozici zpravidla za státy či jiné administrativní jednotky, což nemusí odpovídat vymezení populací. Zároveň i v rámci jedné populace nedochází ke změnám v demografické reprodukci současně, hlavními diferencujícími faktory jsou např. město – venkov, geografická poloha (především sousedství s jinou populací), etnická příslušnost (pokud ta už neodlišuje mezi populacemi), socioekonomický status aj.

2.2.2.1 Autoři teorie demografické revoluce

Za autory teorie demografické revoluce jsou považováni Francouz Adolph Landry (La Révolution Démographique, 1934³³) a Američan Frank Wallace Notestein (Population – the Long View in Schultz, T. W. (eds.) Food for the World, Chicago, 1945, použil označení *přechodný růst*). Ještě před Landrym použil termínu demografická revoluce v roce 1929 L. Rabinowicz (Šubrtová, 1984: 193–200). Zřejmě bez znalostí Landryho prací popsal různé typy demografické reprodukce jako „revoluční změny“ také Warren S. Thompson v práci publikované v roce 1929. Název demografický přechod použil Kingley Davis v názvu své statě The World Demographic Transition, která vyšla v roce 1945.

Landry teorii demografické revoluce popsal jako proces podmíněný změnami ve společnosti, chápal změny v demografické reprodukci v jejich celistvosti a spojoval je s celkovým pokrokem, se zvyšováním produktivity ekonomického systému. Notestein na základě generalizace vývoje evropských zemí vymezil tři stádia demografického vývoje. Změny nazývá demografickým přechodem nebo také přechodným růstem. Také Notestein chápe demografickou revoluci jako důsledek civilizačního procesu, který vedl k poklesu úrovně úmrtnosti a zpravidla s časovým odstupem k poklesu úrovně porodnosti. Příčiny viděl v nárůstu počtu lidí žijících

³³ Jeho práce vycházely už od roku 1909 (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 507).

ve městech, v rozpadu tradičních velkých korporativních rodin, což spolu s celkovým tlakem individualizace způsobovalo, že pro člověka bylo výhodnější mít méně dětí. Řada dalších autorů tuto teorii doplňovala. Např. W. S. Thompson brzy po Notesteinově publikaci rozpracoval některé jeho argumenty a za hlavní podmiňující faktor demografické revoluce označil městskou průmyslovou společnost, kritické a sekulární myšlení jako důsledek rozvoje moderní vědy a techniky, rozšíření vzdělání a emancipaci žen. Cenným příspěvkem do diskusí o demografické revoluci jsou především práce Coalovy (1973) a jeho spolupracovníků (tzv. princetonský projekt)³⁴, Caldwellovy (1976) aj. (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 508–509, 620–622, Pavlík, 1981: 19). U nás se rozpracováním teorie demografické zabýval především Pavlík (např. 1964).

Změny demografické reprodukce s nástupem moderní společnosti reflektovali také další autoři (mimo rámec teorie demografické revoluce), jejich přístup a závěry jsou odlišné. Z nich nejvlivnějším byl anglický ekonom T. R. Malthus. Jeho dílo vyšlo na začátku 19. století a stimulovalo další diskuse populačního vývoje, především otázku faktorů ovlivňujících porodnost a vztah demografické reprodukce a prostředků obživy (Beaver, 1976: 2). Malthus vycházel ze stavu společnosti, který pozoroval na přelomu 18. a 19. století, tedy v době, kdy Anglie zažívala velmi prudkou průmyslovou revoluci, která byla doprovázena sociálními problémy (nezaměstnaností, bídou aj.) plynoucími z nerovnoměrnosti vývoje jednotlivých oblastí společenského vývoje. Podle jeho „populačních principů“ růst populace neustále směřuje k převýšení hranice dané prostředky obživy, růst populace je hnací silou pokroku v získávání prostředků obživy. Ty mohou přibývat pouze řadou aritmetickou (lineárně), kdežto obyvatelstvo se rozmnožuje rychleji, geometrickou řadou (exponenciálně). Tuto disparitu považuje Malthus za přírodní zákon. Dobré životní podmínky vedou k rychlejšímu početnímu

³⁴ Předmětem jejich zkoumání byla především plodnost, její úroveň v období předmodernizačním a průběh poklesu v jednotlivých populacích. Coale se nezabýval komplexní otázkou demografické revoluce, např. rolí či vysvětlením poklesu úrovně úmrtnosti. Pro své studium zkonstruoval tzv. indexy plodnosti (neboli Coaleovy indexy) které jsou založeny na principu nepřímé standardizace a umožňují přesnější hodnocení vývoje úrovně plodnosti, i když nemáme narozené tříděné podle věku matky. Coalovy indexy nejsou ovlivněny věkovou strukturou žen.

Index (obecné) plodnosti – I_f vyjadřuje, do jaké míry se počet dětí narozených ženám dané populace liší od teoretického počtu narozených, které by tyto ženy měly za předpokladu, že měly plodnost jako hutterité.

Index manželské plodnosti – I_g vyjadřuje, do jaké míry se liší počet manželsky narozených od teoretického počtu při maximální („hutteritské“) plodnosti.

Index nemanželské plodnosti – I_h vyjadřuje, jak se plodnost nevdaných žen liší od maximální plodnosti hutteritů.

Index podílu vdaných žen na celkové plodnosti – I_m udává, do jaké míry působí rodinný stav na dosažení maximální možné plodnosti.

Mezi indexy platí vztah: $I_f = I_g * I_m + (1 - I_m) * I_h$.

Za standard byly zvoleny míry manželské plodnosti hutteritů z let 1921–1930.

růstu obyvatelstva, ovšem poté, co prostředky obživy přestanou stačit, hrozba bídy vede k praktikování zábran. Negativními důsledky tohoto „populačního tlaku“ trpí ti chudší. Růst lidské populace je limitován pozitivními a preventivními zábranami. Mezi pozitivní patří odkládání sňatků a sexuální abstinence, preventivními zábranami růstu populace je především zhoršení úmrtnosti. Početnost populace snižují také různé neřesti působící na snížení úrovně porodnosti (prostituce, potraty, bránění početí) či na zvýšení úrovně úmrtnosti (váčky, alkoholismus, nezdravé prostředí v továrnách, nevyhovující bydlení) (Beaver, 1976: 1–4; Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 33–36, 593–599).

Malthusovy práce nebyly podloženy hlubší demografickou analýzou, jeho názory jsou považovány z části za mylné a překonané, ale jeho dílo upoutalo pozornost a iniciovalo diskuse demografických otázek. Malthus při zkoumání populačního vývoje přecenil stránku formálních postupů (vyjádření pozorovaného vývoje pomocí matematického modelování) na úkor zkoumání příčin a podmíněnosti³⁵. Malthus se od teorie demografické revoluce liší v opačném hodnocení ekonomického rozvoje. Podle jeho teorie ekonomický rozvoj stimuluje vyšší plodnost, podle teorie demografické revoluce je to v zásadě obráceně.³⁶

Další autory, kteří se zabývali změnami demografické reprodukce v moderní době, jmenuje Pavlík (1964). Připomíná teorii cyklů demografické školy v sociologii, Giniho teorii o společenském vývoji parabolou, teorie Wagemanna či hypotézu Queteleta a Verhulsta o početním růstu obyvatelstva podle logistické křivky³⁷. Tato hypotéza byla znovu objevena Pearlem a Readem v roce 1920, avšak, jak zdůrazňuje Pavlík „...právě na jejich aplikacích se zřetelně ukázalo, že reprodukce obyvatelstva se nemění ani podle nejsložitější matematické formule“ (Pavlík, 1964: 227).

2.2.2.2 Charakter demografické reprodukce před demografickou revolucí - přirozený způsob reprodukce

Populacím žijícím v uspořádání tradiční společnosti, tedy populacím, které neprošly demografickou revolucí, se zpravidla přisuzuje tzv. přirozený způsob reprodukce. Co je

³⁵ Přístup vycházející primárně z matematických modelů je v demografii znám také např. u Verhulsta (logistická křivka) či Kapici (Pavlík, 2009: 205–206).

³⁶ Otázka vztahu lepších se ekonomických podmínek a úrovně plodnosti je jistě složitější. Obecně je možno pozorovat, že na určité úrovni může zlepšení životní (ekonomické) úrovně vést ke zvýšení úrovně plodnosti, na (kvalitativně) vyšší úrovni pak k jejímu snížení (Chesnais, 1998: 5).

³⁷ Logistická křivka je vyjádřením růstu, který v první fázi je přibližně exponenciální, ale po dosažení tzv. inflexního bodu, kde je rychlost růstu populace největší, se vlivem podmínek (které v daném stupni „nasyčení“ růstu už brání) růst zpomaluje až do bodu, kde se asymptoticky zastaví. Brzdy tohoto růstu se zvětšují se čtvercem rychlosti růstu populace.

však tímto přirozeným způsobem? Přirozené vždy podléhalo okolním, tedy jak přírodním tak i společenským podmínkám. Ne-přirozené, umělé ovlivňování lidské reprodukce je řízeno vědomým chováním individua, resp. manželského páru. Přirozená plodnost se vyskytuje u populací, u kterých jejich reprodukční chování není ovlivněno počtem již narozených dětí, zatímco u druhého typu se tak prostřednictvím nejrůznějších opatření děje. Rozpětí přirozené plodnosti tak může být díky kulturním faktorům (např. délka kojení, věk při vstupu do manželství) velmi široké (Coale, 1973: 58–59; Fialová, 2004: 234–237).

Tradičním společenstvem také nelze upírat racionalitu jednání, společenské instituce i explicitně formulované normy mající regulující účinek na demografickou reprodukci byly vždy účelné (a je možno říci i racionální) v tom smyslu, že sloužily k udržování celkového společenského řádu. A tím, že se v dané společnosti staly běžné, byly považovány za přirozené (Fialová, 2004: 234–237; Pavlík 1964).

O vývoji forem rodinného či sexuálního života nemají historikové (pokud se jedná o období starověku a starší) příliš mnoho dokladů, proto je nutno úvahy na toto téma považovat za odborné spekulace či problematicky doložitelné hypotézy. Uvažování o tehdejší podobě lidské reprodukce jsou založena především na nepřímých pramenech, které se týkají způsobu obživy, jež z velké části určoval demografickou reprodukci. Jsou to však úvahy velmi důležité, neboť nejen evoluční vývoj člověka z biologického hlediska, ale i jeho zvyky a vlastnosti jsou vyvinuty z tehdejších a jsou dnes vnímané jako přirozené. Mezi společenské instituce, které regulují sexuální vztahy je nutno na prvním místě jmenovat tabu incestu³⁸, který zakazuje sexuální styk mezi nejbližšími příbuznými. Tabu incestu je dokonce některými antropology a sociology pokládáno jako za jeden z momentů, který znamenal vznik lidské společnosti³⁹. Jiného charakteru jsou omezení, která regulovala přístup především nejnižších vrstev společnosti k zakládání rodin. Zhruba od 16. století začínají být pro některé země dochované matriky⁴⁰, ty umožňují demografům sledovat reprodukční chování zhruba od nástupu

³⁸ Není podle našeho názoru na tomto místě třeba rozlišovat mezi incestem jako zákazem sexuálního styku a požadavkem exogamie, který zakazuje sňatky uvnitř rodiny.

³⁹ Např. Claude Lévi-Strauss považuje tabu incestu za rozhodující krok od přírody ke společnosti, neboť zvířata se páří bez tohoto omezení. Podle Možného však řada autorů zhruba od 70. let 20. století začíná tento názor relativizovat, když na jedné straně poukazuje na některé zvířecí druhy, které určitá omezení také praktikují a na druhé straně na doklady o lidských společnostech a skupinách, které zřejmě po staletí tabu incestu nedodržovaly. Antropologové kladou počátek vzniku tabu incestu do období po neolitické revoluci, neboť až se začátkem usedlého zemědělského života mělo smysl regulovat sexuální vztahy do vztahů rodinných (Možný, 2006: 155–160).

⁴⁰ S matrikami demografové pracují v zásadě dvěma způsoby. Prvním je tzv. rekonstrukce rodin, kterou vypracoval Louis Henry a která podává velmi podrobné informace o demografické reprodukci v určité lokalitě. Tato metoda je založena na „rekonstruování“ demografických událostí jednotlivých konkrétních rodin (datum a následně věk, délka trvání či délka intervalu mezi sňatkem, porody, smrti atd.). Druhým způsobem práce s matrikami je tzv. agregativní (globální či anonymní) metoda Cambridžské školy

novověku, ale pro velkou část především východoevropských populací až o jedno či dvě století později.

Před demografickou revolucí je možno rozlišit dva typy demografické reprodukce (Fialová 2004). První odpovídá lovecko-sběračským společnostem, úroveň plodnosti a úmrtnosti nebyla lidmi vědomě ovlivňována, lidská reprodukce byla silně závislá na vnějších podmínkách. Druhý typ demografické reprodukce se objevil s neolitickou revolucí. Usedlejší způsob života zemědělských populací zřejmě přinesl zvýšení úrovně plodnosti (zkrácení meziporodních intervalů, pro usazené ženy nebylo malé dítě takovou přítěží v jejích činnostech), prodloužení délky dospělého života (lepší zdroje obživy), na druhou stranu díky větší koncentraci osob se předpokládá i nárůst úrovně nemocnosti a úmrtnosti na infekční choroby. Pro tradiční zemědělské populace byl také charakteristický relativně nízký věk při vstupu do manželství. Úroveň úmrtnosti, porodnosti i sňatečnosti byla regionálně velmi různá, závisela na kulturních faktorech (např. kojení, další strava malých dětí, veřejná hygiena, věk při uzavření manželství, reglementace sexuálních styků manželů při jistých kulturních rituálech). Takovéto populace zpravidla v dlouhodobém pohledu zaznamenávaly mírný početní růst. Pravidelně se objevovaly epidemie, neúrody, války (často vzájemně provázané, podmíněné a násobící tak svůj efekt), které měly důsledek nejen na zvýšení úrovně úmrtnosti, ale i na snížení úrovně sňatečnosti a porodnosti (tzv. demografické krize). Zhruba od 16. století je možno v populacích severní a západní Evropy pozorovat růst průměrného věku při vstupu do manželství (tzv. malthusiánské ovlivňování plodnosti viz níže). Společensky „nejpřirozenější“ formou omezování plodnosti je vedle věku při vstupu do manželství dále omezení určité části populace v přístupu k této instituci.⁴¹ Dalšími formami regulace populačního růstu jsou migrace, ale i regulace úmrtnosti prostřednictvím vztahu k nejslabším členům populace (starým, nemocným, neduživým – především ženského pohlaví) (Fialová, 2004: 234–237; Coale, 1973: 58–59).

Uvědomělá regulace demografické reprodukce měla své kořeny ještě před nástupem demografické revoluce. Pro zlepšování úmrtnostních poměrů jsou třeba relativně „bezprostřední“ nástroje, je možno se domnívat, že vědomé působení na úmrtnost předcházelo ovlivňování plodnosti. Mezistupněm mezi působením na úmrtnost a na plodnost jsou potraty. Podle Korčáka bylo takové působení u tradičních společností velmi rozšířené (Korčák: *Základy populační vědy*, skripta VŠPS, s. 36, použito podle

(D. E. C. Eversly, P. Laslett, E. A. Wrigley), která spočívá v tom, že z jednotlivých matričních záznamů se vytváří soubory jejich měsíčních, ročních či víceletých souhrnů, které umožňují počítat základní demografické ukazatele (např. hrubé míry) (Horská et al., 1990: 250–258).

⁴¹ Předpokladem je znalost mechanismu plození dětí, tedy příčinného vztahu mezi pohlavním stykem a narozením dítěte a vědomá aplikace této znalosti do individuálního jednání. Historikové kladou takové uvědomění už do období mladšího paleolitu (Pavlík, 1964: 231).

Pavlík, 1964: 230). Kdežto zamezování samotnému početí je záležitostí vývojově mladší, „...je produktem až vysoce vyspělé společnosti, a i potom zůstává omezeno dlouhou dobu na poměrně malý okruh vládnoucí vrstvy“ (Pavlík, 1964: 231).

Jak už bylo uvedeno výše, přirozený způsob reprodukce budeme přisuzovat společnostem, kde nepřevládlo jedinci uvědomělé a cílené ovlivňování lidské reprodukce, konkrétní nástroje této regulace považujeme za druhotné. Zároveň je důležité poznamenat, že demografická reprodukce před demografickou revolucí nabývala vlivem přírodních i společenských faktorů v různých populacích a v různých historických obdobích různých podob a že každá z těchto podob měla své společenské podmíněnosti a svou „historii“. Podrobněji se analýze procesu plodnosti před a v průběhu demografické revoluce zabýval A. Coale se svými spolupracovníky a pozorovali u jednotlivých populací před demografickou revolucí velké rozdíly v úrovni plodnosti, v podílu vdaných žen i v intenzitě manželské plodnosti (Coale, 1973).

Přestože pro teorii demografické revoluce není úroveň porodnosti před započatím modernizačních změn klíčovou charakteristikou a není proto přesně určená, jsou podle Coala rozdíly v úrovni plodnosti u předmoderních populací velmi významné. Jako příklad uvádí srovnání úrovně plodnosti v některých zemích západní Evropy na počátku 19. století (úhrnná plodnost 5,0 dítěte na ženu) s mnohem vyšší úrovní u řady afrických zemí (úhrnná plodnost přes 8,0 dítěte na ženu) (Coale, 1973: 56).

Jednou z příčin rozdílů v úrovni plodnosti je podíl vdaných žen. Coale se odkazuje na Johna Hajnala, který rozlišil dva typy rodinného chování na západo- a východoevropský. V 19. století byl v západní Evropě průměrný věk při vstupu do manželství u žen obvykle vyšší než 23 let a někdy dokonce vyšší než 28 či 29 let a podíl celoživotně svobodných okolo 10 % a někdy i 25 či 30 % a více. Naproti tomu v tradičních společnostech Asie a Afriky se ženy vdávaly v průměru mladší, často ve věku mladším 20 let a podíl svobodných ve věku 35 či 40 let byl obvykle nižší než 5 %. Podle Coalea západoevropský typ sňatkového chování se v Evropě nevyvíjel kontinuálně od rozpadu Římské říše, ale objevil se zhruba s nástupem novověku. Dokonce navrhuje mluvit o dvou demografických přechodech. První, jehož rozsah, nástup, trvání a podle některých i samotná existence jsou hypotetické, byl přechodem od brzkého vstupu do manželství a nízkého podílu celoživotně svobodných k západoevropskému typu (vyjádřeno indexem podílu vdaných žen I_m z hodnot 0,75–0,85 na hodnoty 0,4–0,5). Pokud by plodnost vdaných žen zůstala konstantní v průběhu tohoto přechodu, znamenalo by to snížení indexu celkové plodnosti žen v plodném věku I_f o 30–50 %. Tento první přechod navrhuje nazývat **malthusiánským přechodem**. Druhý přechod je založen na snížení úrovně plodnosti vdaných žen technikami

„neomalthusiánskými“, a proto ho navrhuje nazývat **neomalthusiánským přechodem**. Tyto fáze vývoje sňatečnosti a porodnosti se týkají pouze západní části Evropy (západoevropského typu rodiny) a nejsou tedy obecným vzorcem poklesu úrovně porodnosti během demografické revoluce.⁴²

Samotná prevalence manželství v populacích předmoderních nevysvětluje všechny rozdíly v tehdejší úrovni plodnosti. Hodnoty indexu plodnosti vdaných žen I_g pro předmoderní populace byly Coalovým týmem spočítány v rozpětí 0,65 až téměř 1,0. Pro vysvětlení podstaty těchto rozdílů zřejmě není dostatek dat a proto jsou stále předmětem zkoumání a spekulací (Coale, 1973: 57).

Ne všechny tradiční (předmoderní) populace jsou charakteristické přirozenou plodností ve výše popsaném smyslu. Praktikování či nepraktikování plánovaného rodičovství je těžké u historických populací odhalit (Caldwell, 2006: 23–43), neboť nejintimnější aspekty lidského života se obtížně zkoumají i u dnešních lidí, natož u lidí žijících před staletími. Pokud máme možnost pracovat se záznamy matrik, je možno za jeden z dokladů „kontrolované“ plodnosti považovat věk při narození posledního dítěte, který pak je podstatně nižší u žen, které se vdávaly před 25. narozeninami oproti ženám, které se vdávaly starší 30 let (Coale, 1973: 58–59).

⁴² Malthusiánský přechod má větší demografické důsledky (na růst populace a její věkovou strukturu) než neomalthusiánský přechod. Hlavní kvalitativní změna je však až v uvědomělém omezování plodnosti. Odklad sňatku nebo dokonce neuzavření manželství je odpovědí na jiné společenské podmínky a je to jednání odlišného charakteru než vědomé omezování plodnosti v manželství. Coale konstatuje, že jen málo párů se rozhodlo oddálit sňatek o rok na základě kalkulace, že tak budou mít o jedno dítě méně (Coale, 1973: 57). Jádrem teorie demografické revoluce není kvantitativní vyjádření změn, ale pochopení její kvalitativní stránky, tedy vědomého (záměrného) přístupu k lidské reprodukci, kterou Coale umísťuje až do druhého, neomalthusiánského období.

2.2.3 PRŮBĚH DEMOGRAFICKÉ REVOLUCE

Změny v demografické reprodukci mají u každé populace své zvláštnosti, které odpovídají předchozím a aktuálním podmínkám v jednotlivých oblastech společenského vývoje. Také časový nástup a délka průběhu demografické revoluce se u jednotlivých populací různí. V jejím průběhu zpravidla dochází k poklesu úrovně porodnosti později a jiným (pomalejším) tempem než k poklesu úrovně úmrtnosti, což má za následek přechodný růst početnosti populace. To je řadou autorů reflektováno při vymezení fází demografické revoluce (resp. vlastní demografická revoluce může být jednou či více fázemi v dané periodizaci), další rozpracování vede k vymezení jejích typů.

W. S. Thompson vymezil tři fáze: 1. období vysoké úmrtnosti i porodnosti, která není omezována, 2. snižování úrovně obou procesů, avšak u úmrtnosti jsou změny rychlejší, což vede k početnímu růstu obyvatelstva, 3. období, kdy se rychleji snižuje i porodnost, z čehož plyne, že míry porodnosti i úmrtnosti jsou nízké a obyvatelstvo se začíná početně zmenšovat (Pavlík, 1964: 228).⁴³

Tři typy demografické reprodukce vymezil A. Landry, jeho typologie není založena pouze na kvantitativním vyjádření reprodukce, ale i na změnách podmínek, které ji ovlivňují: 1. Primitivní způsob reprodukce, ve kterém životní podmínky, prostředky obživy přímo určují početní vývoj obyvatelstva. Populace má tendenci směřovat ke svému maximu a na určitém stupni je udržována vysokou úmrtností. Jakýkoliv růst nebo snížení počtu obyvatel jsou bezprostředně závislé na prostředcích obživy (produktivitě práce). 2. Střední způsob reprodukce obyvatelstva je charakteristický snahou lidí zachovat si životní úroveň, což nutně vede k omezení početního růstu. Tohoto omezení je dosahováno hlavně odkládáním sňatečnosti a celibátem. Množství existenčních prostředků zde na početnost obyvatelstva také působí, avšak nepřímo, zprostředkovaně pomocí snahy o udržení životní úrovně. 3. Poslední reprodukční způsob začíná demografickou revolucí a je charakterizován velkým snížením míry porodnosti. Důležité je, že zvětšování prostředků obživy (zvyšování produktivity prostřednictvím zvyšování výroby) nepůsobí, tak jako v předchozích dvou typech, na zvětšování počtu obyvatel (Pavlík, 1964: 228). Podobně vývoj popisuje Coale (1973), když vymezuje dvě postupné změny demografického chování, malthusiánský

⁴³ Obdobně popsal jevovou stránku změn v demografické reprodukci např. C. P. Blacker, když vymezil pět období populačního vývoje: 1. období stacionární, ve kterém je vysoká porodnost i úmrtnost, 2. období počáteční rozpínavosti, kdy je dosud vysoká porodnost, ale úmrtnost se již začíná snižovat, 3. období končící rozpínavosti, kdy už se zmenšuje porodnost, ale úmrtnost se snižuje ještě rychleji, 4. období stacionární s nízkou porodností a nízkou úmrtností, 5. období úpadku, kdy je nízká úmrtnost, ale ještě nižší porodnost (Blacker, 1947: 88, uvedeno podle Pavlík, 1964: 227).

přechod (který se udál jen v zemích se západoevropským typem rodiny) a neomalthusiánský přechod (viz výše).

Přestože v každé zemi jsou průběh a podmínky demografické revoluce jiné, lze podle Pavlíka vymezit v jejím průběhu dvě fáze a podle jejich průběhu pak tři typy demografické revoluce, z nichž dva jsou základní a třetí je odvozený z jednoho z nich (Pavlík 1964). Typologie je založena na rozdílech v nástupu poklesu porodnosti a úmrtnosti, jenž má za následek rozdílnou míru populačních přírůstků.⁴⁴ Prvním typem je **typ francouzský**. Francouzská populace byla ohniskem změn, nástup demografické revoluce je u francouzské populace pozorovatelný již koncem 18. století. Pro francouzský typ je charakteristický pomalý a celkově ve srovnání s ostatními typy nízký početní nárůst populace. Ten je důsledkem toho, že již v prvním období docházelo k významnějšímu poklesu úrovně porodnosti s téměř současným poklesem úrovně úmrtnosti. První období demografické revoluce probíhá u francouzské populace značně dlouho, téměř jedno století, a s určitými náznaky dokonce už před tímto obdobím. Druhé období probíhá také relativně dlouho, zhruba 60 let, což odpovídá asi dvěma generacím. Druhé období demografické revoluce francouzského typu je charakterizováno dalším a zhruba stejně rychlým poklesem úrovně porodnosti i úmrtnosti. K francouzskému typu lze podle Pavlíka kromě Francie řadit např. sousední Švýcarsko, obě země byly v době nástupu demografické revoluce zeměmi výrazně zemědělskými, podobně jako Irsko, přestože jeho demografické i společenské poměry mají odlišnosti⁴⁵ (Pavlík, 1964: 52).

Druhým typem je **typ anglický**, u kterého se během prvního období udržuje vysoká úroveň porodnosti při současném poklesu úrovně úmrtnosti. Druhé období anglického typu je podobné francouzskému. Díky zaostávání poklesu úrovně porodnosti za poklesem úrovně úmrtnosti dochází u anglického typu ke značnému početnímu růstu populace. K anglickému typu řadí Pavlík např. skandinávské státy a mnoho dalších zemí Evropy. Jaké byly hlavní rozdíly mezi společenskými podmínkami Francie a Anglie? Francie byla zhruba do konce 17. století jednou z nejbohatších zemí světa, Anglie byla v té době mnohem chudší. V 18. století však v Anglii nastupují obrovské společenské změny v hospodářství, obchodu, politice, z velké části umožněné

⁴⁴ Podobně se otázce typů demografické revoluce věnoval Chesnais (1998), který vedle míry přirozeného přírůstků jako druhé kritérium použil délku trvání demografické revoluce.

⁴⁵ Irsko v 19. století zažívalo silnou emigraci do Ameriky a (s ní související) problémy v hospodářství, hlavně v zemědělství (např. velký hladomor v roce 1846). Emigrace samozřejmě ovlivňuje demografický vývoj, neboť migrují především lidé v reprodukčním věku, tím si lze vysvětlit např. poměrně pomalý pokles úrovně úmrtnosti. Vystěhovalectví ovlivňuje i porodnost, neboť odchází potenciální rodiče a úroveň sňatečnosti a porodnosti je tak nižší. Pavlík však změny v porodnosti nepřičítá pouze důsledkům emigrace, ale i odkládání sňatků na pozdější dobu, jehož důsledkem je snížení úrovně porodnosti. A právě vědomé odkládání sňatků je reakcí na společenskou a ekonomickou situaci (Pavlík, 1964: 47–51).

i zázemím kolonií. Změny v hospodářství souvisely se změnami ve všech oblastech společnosti, Anglie se dostává na špici světového vývoje. Rychlé změny způsobené industrializací, urbanizací a s nimi souvisejícími procesy přinesly zpočátku mnoho negativních důsledků např. v životních podmínkách dělníků, které nebyly doprovázeny patřičnými sociálními, hygienickými a zdravotnickými opatřeními.⁴⁶ To se projevilo i na vzestupu úrovně úmrtnosti v první polovině 18. století, který byl doprovázen i určitým vzestupem úrovně porodnosti, způsobeným zřejmě, jak se domnívá Pavlík, snížením sňatkového věku (Pavlík, 1964: 56).

Jak už bylo uvedeno výše, nástup a průběh změn v rámci demografické revoluce je u každé populace ojedinělý. Obecně lze konstatovat, že u populací, u kterých demografická revoluce nastupuje později, je její průběh rychlejší než u populací, ve kterých k demografické revoluci došlo dříve⁴⁷. To lze přičítat opět faktorům společenským, neboť u „průkopnických“ společností se společenské změny teprve rodí a tedy prosazují pomaleji než u populací, které je zčásti přejímají a napodobují.

U populací rozvojových zemí, kde demografická revoluce nastupuje později (až v druhé polovině 20. století), lze pozorovat mnohem vyšší početní nárůst populace, který je způsoben vyhraněním základního odlišujícího rysu anglického typu, a to časového odstupu poklesu úrovně porodnosti za poklesem úrovně úmrtnosti. I autor této typologie, Z. Pavlík, je (z důvodu velké diferenciaci průběhu a podmínek demografické reprodukce v rozvojových zemích) opatrný při formulaci třetího typu demografické revoluce, který nazval **japonsko-mexickým typem**. U populací, které řadíme k tomuto typu, pozorujeme někdy v prvním období dokonce i nárůst úrovně porodnosti a až ve druhém období dochází k jejímu relativně rychlému poklesu (Pavlík, 1964: 235–237). Ten je vysvětlován „dovozem“ pokroku v oblasti lékařství či hygieny, což má (především v případě úmrtnosti na infekční choroby) velmi rychlý účinek. Zaostávání poklesu úrovně porodnosti je vysvětlitelné jejími složitějšími podmíněnostmi, změny kulturní složky společnosti se prosazují pomaleji než změny technologické.⁴⁸ Úroveň porodnosti je odvislá z velké části od postavení žen ve společnosti, které nelze do dané společnosti „importovat“ v rámci rozvojové pomoci. Dočasné zvýšení úrovně

⁴⁶ Tuto situaci vnímal také T. R. Malthus, který se obával, že růst prostředků obživy bude zaostávat za růstem počtu obyvatel.

⁴⁷ Známým příkladem rozdílného trvání demografické revoluce jsou populace českých zemí a Slovenska.

⁴⁸ Asynchronii vývoje různých složek společnosti, konkrétně zaostávání změn v oblasti kultury, norem a hodnot za změnami v materiální stránce společnosti především ve vědě, technice a technologii popisuje W. F. Ogburn (1922) v teorii kulturní mezery (cultural lag). Jeho teorie je zřejmě inspirována marxistickou teorií, která zdůrazňuje zásadnost změn ve výrobních vztazích (Velký, 1996: 1443–1444). Hlavní myšlenka jeho koncepce je v souladu s častým průběhem demografické revoluce, rychlejší nástup poklesu úrovně úmrtnosti (v důsledku změn v technice, technologii, materiální stránce společnosti) oproti pomalejšímu nástupu poklesu úrovně porodnosti (vázané na kulturní, hodnotovou stránku společnosti).

porodnosti v začátku demografické revoluce lze zřejmě přičíst i uvedenému zlepšení reprodukčního zdraví v důsledku lepší zdravotní péče, kdy postavení žen ve společnosti a struktura a funkce rodin se zatím nemodernizovaly.

Rozdíl v rychlosti poklesu úrovně plodnosti a úmrtnosti u méně rozvinutých zemí byl mnohem větší než bylo v dosavadním průběhu demografické revoluce zaznamenáno a výsledná vysoká úroveň populačních přírůstků byla předmětem odborných i politických diskusí. Teorie demografické revoluce je důležitým argumentem proti katastrofickým pohledům na vývoj světové populace. Takový pohled na budoucí populační růst (expresivně označovaný jako populační exploze), jeho souvislosti (růst sociálních a ekonomických problémů) převládal na populačních konferencích OSN v Bělehradě (1965) a v Bukurešti (1974). Na těchto konferencích také bylo prosazováno řešení neomalthusiánské, které klade důraz na šíření antikoncepce. Na dalších dvou populačních konferencích v Mexiku (1984) a především na poslední konferenci v Káhiře (1994, s názvem Populace a rozvoj) už byl naopak prosazován postup, který je v souladu s teorií demografické revoluce a který respektuje vzájemnou komplexnost společenských proměn a podle které je nejlepším řešením populační otázky podpora celkového sociálního a ekonomického rozvoje země (Pavlík, 2006). V souladu s teorií demografické revoluce nelze pokles úrovně plodnosti v méně rozvinutých zemích „vnutit“ zaváděním programů propagujících a nabízejících antikoncepci. „Programy plánování rodiny fungující na mnoha klinikách a nabízející nejnovější pilulky, injekce či nitroděložní tělíška jsou nepoužitelné bez skutečných sociálních a ekonomických změn“ (Coale, 1973: 69).

Zásadní roli sociálních a ekonomických strukturálních proměn na pokles úrovně porodnosti zdůrazňují i Caldwell – Orubuloye - Caldwell (1992) na příkladu afrických subsaharských zemí, kde pokles úrovně plodnosti byl zaznamenán v rámci světových populací nejpozději. Především vyzdvihují roli rostoucího vzdělání žen, které jim poskytne nejen přehled o možnostech plánování rodičovství, ale především větší možnosti uplatnění ve společnosti. Díky tomu také odsouvají vstup do manželství a posouvají věk, kdy začínají plodit děti. Vedle role změn v sociálním systému však uvedení autoři poukazují i na skutečnost, že pokud by antikoncepce nebyla široce a prakticky snadno dostupná (a podporovaná státem jako prostředek legitimního a žádoucího plánování rodičovství), nebyl by zřejmě takový pokles plodnosti zaznamenán. Skutečnost, že rození dětí (jejich počet a časování) se v moderní společnosti stává předmětem racionální volby dokládá i zvýšení poptávky

po antikoncepci během tamní ekonomické krize (Caldwell – Orubuloye - Caldwell, 1992: 236–237)⁴⁹.

2.2.4 PŘÍČINY A SOUVISLOSTI POKLESU ÚROVNĚ ÚMRTNOSTI A PORODNOSTI

„Je velmi pravděpodobné, že do moderní doby byla obecným jevem vysoká úroveň porodnosti a úmrtnosti, aspoň dokazovat, že tomu tak nebylo, dalo by dost práce. Otázka porodnosti je neskonalé obtížnější než otázka úmrtnosti. Je jisto, že úmrtnost ovládala lidstvo takřka neomezeně, zejména proti mimořádné úmrtnosti (cholery, mory apod.) byli lidé bezmocní. To je myslím, základní fakt: fatalita úmrtnosti, které se člověk podroboval. Není však možné se domnívat, že by člověk ... spatřoval v porodnosti něco tak osudově nutného, co by nemohl z vlastní vůle nějak regulovat...“ (Fajfr v předmluvě k Pavlík, 1964: 6).

Výklad poklesu úrovně úmrtnosti je považován za snadnější než pokles úrovně porodnosti a je hledán především ve těch oblastech sociálního systému, které se bezprostředně odvíjí od pokroku technického a technologického řádu. Vedle pokroku lékařské vědy, rozšíření lékařské péče a hygienické osvěty se na snížení úrovně úmrtnosti podílely příčiny, které souvisí s obecným rozvojem ekonomických a sociálních podmínek společnosti - např. pravidelné zásobování potravinami, které zlepšeno výživu obyvatel, zlepšení veřejných hygienických podmínek (kanalizace, zdravotně nezávadná pitná voda aj.) i individuální zlepšování životní úrovně. Pokroku v lékařství a ve veřejné organizaci hygienických opatření nemohly od počátku využívat všechny vrstvy společnosti, životní podmínky lidí stěhujících se do měst za prací v rozvíjejícím se průmyslu mohly být naopak velmi nepříznivé (např. Purš, 1973: 382). Vzhledem k tomu, že úroveň úmrtnosti v dlouhodobém pohledu významně klesala, lze považovat tuto situaci jako přechodnou, způsobenou nekonzistentností vývoje v jednotlivých oblastech společnosti.

Vzhledem k charakteru příčin poklesu úrovně úmrtnosti je možné, aby k němu v určité populaci došlo vlivem okolností, které byly do dané společnosti „importované z vnějšku“, tedy aniž by celkový vývoj dané populace k tomu „dozrál“. Tato situace je zhruba od druhé poloviny 20. století pozorována v méně rozvinutých zemích, ve kterých proběhl relativně velmi rychlý pokles úrovně úmrtnosti. Vzhledem k tomu, že nebyl doprovázen také poklesem úrovně porodnosti, vedl (a v řadě zemí stále vede)

⁴⁹ Uvedení autoři se zabývají také strukturou poklesu plodnosti podle věku, rodinného stavu a počtu dětí žen. Ve sledovaných subsaharských zemích pozorují, na rozdíl od evropských a asijských zemí, kde pokles plodnosti se z počátku týkal starších žen, které omezovaly rození dětí vyššího pořadí, že pokles plodnosti (a používání antikoncepce) se zprvu šíří především mezi mladými neprovdanými ženami nebo vdánými ženami do 35 let, které pomocí antikoncepce prodlužují meziporodní intervaly (Caldwell – Orubuloye – Caldwell, 1992: 237).

k velkým populačním přírůstkům. Pokles úrovně porodnosti nelze, vzhledem k tomu, že je více vázán na kulturní složku společnosti, do dané populace jednoduše „importovat“.

Téma poklesu úrovně úmrtnosti mimo rámec teorie demografické revoluce popisuje Omran v teorii Epidemiologického přechodu (1971), kde rozpracovává změny ve struktuře příčin úmrtí, jež v jednotlivých populacích nastávají postupně avšak s různým tempem. Dlouhodobě se těžiště příčin přesouvá od chorob infekčních k nemocem civilizačním, degenerativním. Čím později v dané populaci k tomuto přechodu dochází, tím je zpravidla rychlejší, neboť už jsou známy další možnosti, jak úmrtnost snižovat. Omran vymezuje tři modely epidemiologického přechodu⁵⁰ (klasický – západní, zrychlený a model odehrávající se v druhé polovině 20. století – zpožděný) (Omran, 2005: 753-754). V zemích rozvinutých docházelo k poklesu úrovně úmrtnosti na infekční choroby relativně více z důvodu celkového zlepšování životní úrovně (výživa, hygiena), naopak v zemích méně rozvinutých byly relativně důležitější faktory související s pokrokem lékařství, jež může být do dané společnosti prosazen a financován i z mezinárodních zdrojů (je tedy méně závislý na společenské situaci v dané zemi).

Přecházíme-li k otázce snížení úrovně porodnosti, ptáme se, proč lidé začali omezovat svou plodnost? Touto otázkou se zabývala řada autorů (především před formulováním teorie demografické revoluce), základní přehled nabízí např. Kalibová (1997: 41) nebo Pavlík (1981: 18). Jak teorie sociálního vzestupu (kapilarity) A. Dumonta, tak blahobytová teorie A. Bertillona či P. Momberta vychází z proměny hodnoty dítěte, dále bývá zmiňována urbanistická teorie u nás spojená s A. Boháčem či teorie zvyšování individuality F. Nittiho. Při snaze o vysvětlení příčin poklesu úrovně plodnosti je někdy zmiňován i pokles úrovně úmrtnosti, především dětské a kojenecké. A to jak v domněnce, že nebylo třeba rodit „náhradní“ děti, tak i v úvaze, že zvýšení počtu členů domácnosti by pro její způsob obživy byl nežádoucí.

Coale nesouhlasí s tvrzením, že snížení úrovně úmrtnosti především v dětském věku je samo o sobě důvodem pro omezování plodnosti. Nalezneme podle něj několik příkladů populací, ve kterých k poklesu úrovně plodnosti a úmrtnosti došlo v podstatě souběžně (Coale, 1973: 60–61). Známým příkladem je Francie, kde se rysy nového vývoje demografické reprodukce prosadily nejdříve⁵¹. Dalším příkladem, který odvoláním na Knodelovy práce Coale uvádí, je Německo. Podrobná data princetonského projektu

⁵⁰ Později bylo navrženo čtvrté stádium poklesu úmrtnosti prosazující se v nejvyspělejších (západních) zemích zhruba od 70. let 20. století a které je charakteristické především zlepšením úmrtnosti na nemoci oběhové soustavy. Zároveň je dalšími autory poukazováno na řadu případů, kdy průběh snižování úrovně úmrtnosti má poněkud odlišný vzorec (např. Caselli - Meslé – Vallin, 2002).

⁵¹ Charakteristickým rysem tzv. francouzského typu je pak právě v zásadě souběžný pokles obou určujících procesů demografické reprodukce.

jsou v rozporu s hypotézou, že příčinou poklesu plodnosti je pokles (dětské) úmrtnosti. Coale dále zvažuje, zda spíše není třeba uvažovat o společné příčině poklesu obou procesů. K významnějšímu snižování kojenecké úmrtnosti však často docházelo později než k poklesu plodnosti, např. i v českých zemích došlo k významnějšímu poklesu úrovně (kojenecké a dětské) úmrtnosti později než k poklesu úrovně porodnosti (např. Srb – Kučera, 1959).

Podle hypotézy sociálního vzestupu (kapilarity) je snižování individuální úrovně plodnosti důsledkem uvědomění si, že lepší sociální status, a tím i lepší životní podmínky jsou rodiče schopni zajistit pouze málo potomkům. Podobně hypotéza blahobytová vychází z jednoduché úvahy, že na zlepšení životní úrovně (jak své, tedy rodičů, tak životní úrovně potomků) je lepší mít méně dětí. V moderní společnosti se změnila hodnota dítěte – už nebylo levnou pracovní silou v zemědělství, jeho uplatnění v rámci dětské námezdní práce bylo problematické a z hlediska vývoje společnosti nežádoucí. Děti tedy v průmyslových městech byly spíše ekonomickou přítěží (na rozdíl od zemědělských společností), další ekonomické náklady vyžadovalo jejich vzdělání. „Hodnota dítěte“ se změnila díky změně způsobu obživy, jak konstatuje Caldwell, který je zastáncem názoru, že primární jsou změny strukturální, makroekonomické či makrospolečenské a změny v rovině ideové jsou jejich důsledkem (2008). Shrnuje, že jestliže se obživa přestala získávat prací v rámci domácnosti (zemědělství či řemesla), kde se děti od malička mohly zapojit do práce a tím se i učit od rodičů, tak samozřejmě nabylo na důležitosti čím dál delší a diferencovanější vzdělávání ve školních institucích. Role vzdělání narůstala také s prosazováním povinné školní docházky. Děti tak jednak nebyly k dispozici pro domácí ekonomickou produkci (navíc dětská práce byla postupně omezována) a jednak bylo nutné jejich vzdělávání financovat, pro mnoho rodičů se početné potomstvo stalo příliš drahé.

Omezování plodnosti je zřetelné nejdříve u majetnějších vrstev, z čehož Pavlík usuzuje, že prvním důvodem pro omezování počtu dětí byla snaha nedrobit majetkové dědictví. Mezi chudými vrstvami byla situace odlišná, jednak děti mohly být již od velmi mladého věku zaměstnány a zároveň byly pro rodiče jistotou ve stáří, proto u těchto vrstev najdeme odlišný vývoj úrovně porodnosti. Teprve až tyto vrstvy přistoupily k uvědomělému omezování plodnosti, je možno mluvit o kvalitativní změně v demografické reprodukci. Pro městské dělníky ale nemohla být motivací k regulaci plodnosti snaha o nedělení majetku, je nutno hledat jiné důvody, např. ekonomické náklady na výchovu dětí, snahu poskytnout jim lepší podmínky pro budoucí život, především vzdělání (Pavlík, 1964). Coale toto omezování plodnosti nazývá neomalthusiánským přechodem a v případě populací západní Evropy jej považuje až za druhou fázi snižování úrovně porodnosti (viz výše) (Coale, 1973: 57).

V otázce snižování úrovně porodnosti nelze pominout i stránku praktickou, je velmi pravděpodobné, že určité způsoby přirozené regulace plodnosti byly i v tradiční společnosti známy (a i praktikovány).⁵² Co však spustilo to, že lidé začali ve velké míře plánované rodičovství praktikovat? Lidé museli omezování plodnosti považovat za legitimní, muselo se pro ně stát žádoucí a museli znát dostupné mechanismy (Coale, 1973). Pro šíření znalosti i legitimacy praktikování antikoncepce byla důležitá osobní komunikace, nápodoba i veřejná propagace. Důležitosti osobní komunikace by odpovídalo to, že pro šíření demografické revoluce v jednotlivých regionech bylo klíčové geografické sousedství, jež umožňovalo vzájemnou komunikaci⁵³.

Otázka zda pokles manželské plodnosti během 19. století je důsledkem změny hodnot nebo důsledkem rozšíření znalostí antikoncepčních praktik není podle našeho názoru klíčová. Jedno podmiňuje druhé. Pokud jsou antikoncepční praktiky známé, dostávají se více do povědomí lidí, tak je lidé budou postupně považovat za „normální“ a jejich požívání se začlení do systému společenských norem a hodnot.

Souhlasíme s Coalem, že obecnost nebo lze říci flexibilita teorie demografické revoluce má jak pozitivní tak negativní stránku. Pozitivní v tom smyslu, že umožňuje aplikaci na společnosti s různým průběhem modernizace, což na druhou stranou je spojeno se závažnými obtížemi při definování přesných hodnot jednotlivých parametrů, jež jsou jejími podmiňujícími faktory⁵⁴. Nelze proto definovat hodnoty (socioekonomických, kulturních aj.) ukazatelů svědčících pro vymezení „moderní“ a pro „tradiční“ společnosti ani pro vymezení prahových hodnot definujících „vysokou“ či „nízkou“ plodnost (Coale, 1973: 65) a tak Coale formuluje tři obecné předpoklady poklesu (manželské) plodnosti:

1. Plodnost se stává záležitostí vědomé volby. Potenciální rodiče zvažují v rámci (společností, komunitou) akceptovaných způsobů uvažování a chování výhody a nevýhody toho, zda si pořídí (další) dítě.

⁵² Vedle celibátu a sexuální abstinence (tzv. slib čistoty mezi manžely, jehož rozšíření na francouzském venkově v roce 1778 zmiňuje Moheau) jistě byla známa přerušovaná soulož nebo princip pravděpodobně plodných a neplodných dnů (Pavlík, 1964: 238).

⁵³ Roli osobní komunikace zdůraznil Coale: „Pokud sousedka odvedle vypráví o tom, že si její manžel „dává pozor“ (...) a přitom zůstává mentálně nedotčen, může se tak manželka dozvědět, že existuje příhodný způsob, jak se při sexuálním styku vyhnout otěhotnění...“ (Coale The Demographic transition, The Pakistan Development Review. 23 (4), citováno podle Rabušic, 2001: 65) V tomto citátu stojí za zdůraznění také moment toho, že praktikování antikoncepce zřejmě bylo lidem známo dříve, jistě psychologické motivy je od jejich praktikování odrazovaly.

⁵⁴ Např. v roce 1870 pouze populace Francie a USA výrazně redukovaly úroveň plodnosti, avšak byly to země mající daleko k míře industrializace jakou měla v té době Anglie (Coale, 1973: 65).

2. Snížená plodnost musí být pro rodinu výhodnou. Sociální a ekonomické podmínky musí vytvářet takovou situaci, kdy snížená plodnost se bude rodičům jevit jako výhodná.
3. A samozřejmě musí být dostupné efektivní techniky antikoncepce. Procedury vedoucí k zabránění početí musí být páru známy, partneři o nich musí být schopni komunikovat a mít dostatečně trvalou vůli je praktikovat.⁵⁵

Uvedené tři předpoklady poklesu úrovně plodnosti musí být podle Coalea přítomné vždy, pokud máme uvažovat o moderních společnostech. U populací tradiční společnosti můžeme někdy také sledovat již některý z uvedených předpokladů. Společnosti, ve kterých pokles plodnosti teprve nadejde, se mohou od sebe výrazně lišit v kombinaci a úrovni jednotlivých společenských podmínek (Coale, 1973: 65).

Nejzásadnější podmínkou je předpoklad první – plodnost se stává předmětem vědomé volby. Ekonomické a další strukturální podmínky mohou být nastaveny v různých společnostech podobně, avšak pokud se vlivem hodnot, tradic a zvyků nestane otázka počtu dětí záležitostí vědomé volby, nenastane v takové populaci demografická revoluce. Hodnoty a normy, podle kterých se lidé v každodenním životě chovají, jsou sice odrazem makrostrukturálních společenských podmínek, avšak jsou ve své dynamice mnohem pomalejší. Předpokládáme, že kulturní změna je pak rychlejší v těch společnostech, které nové kulturní prvky mohou z části od jiných (blízkých) společností přejímat, napodobovat.

Výraznou regionální diferenciaci poklesu úrovně plodnosti Coale přičítá nejen rozdílným sociálním podmínkám, ale i způsobu šíření hodnot a chování, které pokles plodnosti umožňují. Předpokládá, že lidé o svém chování a o svých důvodech komunikovali především se svými blízkými, příbuznými, přáteli, sousedy, tedy s lidmi, s kterými mají nejen podobné kulturní charakteristiky, např. s kterými mluví stejným jazykem a které vůbec běžně vídají. A to jsou lidé v rámci určité skupiny, kterou můžeme i geograficky vymezit. Proto jsou rozdíly v jednotlivých geografických oblastech tak zřetelné, neboť národnostní, etnické nebo jiné hranice vymezují lidi, kteří spolu každodenně komunikují a napodobují své chování (Coale, 1973: 67).

V oblasti hodnot vztahujících se k rodinným a partnerským vztahům došlo při demografické revoluci k přeměně, která bývá podle Ariése označována jako „dítě – král“. Rodiče směřují své jednání tak, aby poskytli co nejlepší možnosti pro své děti (což je v souladu s principem hypotézy sociální kapilarity). Tato proměna norem,

⁵⁵ Autoři teorie demografické revoluce podle Coalea používají k vysvětlení první dva předpoklady, které zahrnují do modernizačních změn a předpoklad třetí, efektivní techniky antikoncepce považují za něco, co bylo „latentně přítomné vždy“ (Coale, 1973: 66).

hodnot a vzorců rodinného života samozřejmě souvisí s ostatními společenskými procesy modernizace (např. změnou charakteru práce a způsobu získávání obživy, procesem urbanizace, pokrokem ve vědě a technice, nárůstem důležitosti vzdělání, demokratizací, občanskou i ženskou emancipací, sekularizací, individualizací). Notestein (viz výše) označil za klíčový faktor průmyslovou městskou společnost a rozšiřující se racionální a sekulární myšlení⁵⁶ (Pavlík – Rychtaříková - Šubrtová, 1986: 622). Pro modernizaci je klíčový růst reflexivity uspořádání sociálních vztahů, jednání a myšlení neustále vzájemně ovlivňují.

Uvedená vysvětlení poklesu úrovně porodnosti jsou pouze parciální, jednotlivé důvody se vzájemně nejen překrývají, ale zpravidla i podmiňují, jak bylo částečně ukázáno výše. Pavlík zdůrazňuje (např. 1964, 1981), že až formulace teorie demografické revoluce, která se snaží změny v charakteru demografické reprodukce pochopit v rámci celkové hierarchizované proměny sociálního systému a ne pouhým popisem jevové stránky změn, umožní jejich správné poznání a může být použita jako teoretický nástroj pro prognózy vývoje obyvatelstva.

Demografická revoluce je historický proces v tom smyslu, že na určitém stupni společenského vývoje vzniká a na určitém stupni je ukončena. Jednotlivé složky společenského vývoje (např. životní úroveň, stupeň industrializace, urbanizace, demokratizace, emancipace občanská či ženská, sekularizace, růst vzdělanosti) nemusí být u jednotlivých populací stejný, záleží také na jejich vzájemných vztazích. O nerovnoměrnosti vývoje jednotlivých složek modernizace pojednává např. Pavlík (1964: 37) či Purš (1960: 6–7). Demografická revoluce je globálním (univerzálním) procesem, za předpokladu, že přijmeme názor, že modernizace společností je univerzálním procesem vývoje společností.

2.2.4.1 Vztah demografické revoluce a průmyslové revoluce

Otázce průmyslové revoluce jako zásadního faktoru a zřejmě spouštěcího mechanismu celé modernizační změny se podrobně věnoval historik J. Purš v práci *Průmyslová revoluce v českých zemích* (1960) a *Průmyslová revoluce - vývoj pojmu a koncepce* (1973). Podává široký přehled o jednotlivých dílčích revolucích, které nastaly v nejrůznějších oblastech života společnosti zhruba od 18. století i souvislostí demografické revoluce.

⁵⁶ Názor, že demografická revoluce a konkrétně snížení úrovně plodnosti se prosadilo díky rozšíření racionálního myšlení zní na první poslech velmi logicky. Přikláníme se však k autorům, kteří se domnívají, že relativně (tedy v rámci tehdejších společenských podmínek) jednali lidé v podstatě vždy racionálně (srovnej Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 622–623).

Purš označuje jako druhý charakterizující prvek demografické revoluce (vedle prvotního poklesu úrovně úmrtnosti) růst úrovně porodnosti a dále zmiňuje růst úrovně sňatečnosti. Tím, že za charakteristické pro demografickou revoluci nesprávně považoval růst úrovně porodnosti, jsou jeho vysvětlení vývoje porodnosti jiná než u teorie demografické revoluce vysvětlující pokles plodnosti. Příčiny vzestupu porodnosti dělí na biologické a sociálněekonomické (Purš, 1973: 382). Prodloužení plodného období ženy má příčiny jak biologické, tak sociální. Délka plodného života prožitá s partnerem se prodloužila díky snížení úmrtnosti (biologický faktor) i díky snazším možnostem uzavírat sňatky či díky snižování věku při vstupu do manželství.

U Purše se nesprávně setkáme s popisem demografické revoluce jako změny k rychlejšímu populačnímu růstu, což je vzhledem k jeho výše uvedenému pohledu na vývoj porodnosti pochopitelné (Purš, 1973: 382). Purš demografickou revoluci popisuje: „...asi od sklonku první poloviny 18. století dochází k postupnému zrychlení růstu počtu obyvatelstva ve srovnání s pomalým růstem, stagnací nebo dokonce úbytkem obyvatelstva v období předcházejícím. Tyto změny v reprodukci obyvatelstva vyvolané nejprve poklesem úrovně úmrtnosti a později vzestupem úrovně porodnosti postupně plánovitěji vědomě regulované, byly nazvány demografickou revolucí“ (Purš, 1973: 383). Purš zřejmě nebyl při koncipování své práce podrobně srozuměn s výsledky práce demografů, kteří vývoji úrovně porodnosti v rámci demografické revoluce popisují a vysvětlují odlišně. Časová disharmonie změn ve vývoji úrovně úmrtnosti a porodnosti sice vedla k nárůstu počtu obyvatel během demografické revoluce, ale zpravidla k dočasnému. V průběhu demografické revoluce u některých populací dochází v první fázi i k určitému nárůstu úrovně porodnosti. Tyto změny zřejmě Purš zaznamenal, ale nezasadil je do celkového kontextu demografické revoluce a hodnotil je tak nesprávně. Vědomé ovlivnění vlastní reprodukce je pro Purše důsledkem demografické revoluce, která je zároveň jedním ze stavebních kamenů celé moderní přeměny společnosti.

Jeho cenným příspěvkem je rozpracování otázky vzájemného vztahu revoluce průmyslové (kterou chápe jako jednu z dílčích revolucí v rámci modernizace) a demografické revoluce, což rozdělil do těchto tří oblastí: 1. Jaký vliv měla demografická revoluce na vývoj průmyslové revoluce? 2. Jak se průmyslová revoluce projevila na revoluci demografické? 3. Otázka celkového vyjádření fází obou revolucí a možnosti zjištění jejich vztahů.

K prvnímu problému Purš na úvod konstatuje, že člověk je nejdůležitější výrobní síla, počet obyvatel a jeho vývoj jsou spolu s ostatními faktory ekonomického vývoje důležitým činitelem ekonomického růstu. „Rychlost populačního růstu ve druhé polovině 18. století a v průběhu 19. století přitom nebyla v hlavních evropských zemích

nikde tak velká, aby tempo růstu obyvatelstva stačilo spotřebovat přírůstek národního důchodu, naopak, akumulace kapitálu rostla, takže rozšířenou reprodukci obyvatelstva odpovídala i rozšířená reprodukce ekonomická, především reprodukce v průmyslové výrobě“ (Purš, 1973: 383). Připomíná i další demografický faktor, který přispěl k rozvoji průmyslové revoluce, a to věkovou strukturu obyvatelstva. „Na výši akumulace kapitálu ve společenském měřítku měla také vliv skutečnost, že průměrný věk dělníků byl v této době nízký, kolem 35 let. Přitom široké vrstvy dělnictva pracovaly od dětství do zralého věku a podíl starého obyvatelstva, které již nepracuje a žije ze značné části z výsledků práce ostatního obyvatelstva produktivního, byl poměrně nízký a nezatěžoval bilanci rozdělení národního důchodu mezi obyvatelstvo v produktivním věku a obyvatelstvo mimo výrobní proces (Purš, 1973: 383). Sociálním faktorem souvisejícím s demografickým vývojem, který také přispěl k vyšší míře akumulace kapitálu, byly nízké náklady na sociální zabezpečení dělnictva, které „v období průmyslové revoluce byly minimální (neexistovalo dosud sociální pojištění apod., náklady na podpůrnou činnost nesli z valné části nebo výhradně dělníci ze svých nízkých mezd)“ (Purš, 1973: 383). Demografický vývoj byl tedy podle Purše jedním z faktorů, který umožnil (rozvoj) průmyslové revoluce.⁵⁷

Otázku obráceného vztahu, tedy jak působila průmyslová revoluce na vývoj obyvatelstva, především na jeho početní růst, vidí Purš protikladně. Na jedné straně tím, že průmyslová revoluce velmi rozšířila pracovní možnosti, umožnila existenci většího počtu obyvatelstva, i když často k zajištění určité životní úrovně musely vedle muže námezdně pracovat i žena a děti (tzv. rodinné mzdy). Na druhé straně měla průmyslová revoluce na vývoj populace vliv nepříznivý. Nahromadění průmyslového dělnictva v centrech tovární výroby mělo řadu nepříznivých zdravotních a sociálních následků. „...období průmyslové revoluce je převážně obdobím bytové nouze, která zvláště tíživě postihuje dělnictvo. Nahromadění velkého počtu lidí v malých, tmavých a vlhkých místnostech, kde se tísnil velký počet dětí společně s dospělými, nedostatek pitné vody, čerstvého vzduchu, hygienických zařízení a základního vzdělání, dlouhá pracovní doba slabých dětí od útlého věku, časté nemoci a nedostatek lékařské pomoci, to vše vedlo k vysoké dětské úmrtnosti“ (Purš, 1973: 383-384). Úroveň úmrtnosti zvyšovalo také zdraví nepříznivé pracovní prostředí (prašné, málo osvětlené, závadné prostředí chemických provozů, nedostatečná zabezpečení z hlediska bezpečnosti práce). Dlouhá pracovní doba a nezdravé pracovní a životní podmínky žen působily negativně i na jejich reprodukční zdraví a následně na zdraví a úmrtnost kojenců a dětí. Ambivalentní působení průmyslové revoluce na demografický vývoj Purš uzavírá

⁵⁷ Otázce pozitivního vlivu příznivé věkové struktury na ekonomický vývoj se věnovala a věnuje řada demografů, možno připomenout koncepci tzv. demografického okna (demographic window) (Wallin, 2005).

konstatováním, že „růst počtu obyvatelstva v těchto nepříznivých podmínkách počátečních fází průmyslové revoluce byl možný jen proto, že dosud existovala značně vysoká porodnost, takže i při vysoké úmrtnosti příslušníků dělnických vrstev trval přírůstek populace“ (Purš, 1973: 384).

Výše uvedené otázky vlivu demografické revoluce na průmyslovou revoluci a působení v opačném směru nastoluje otázku posouzení celkového vývoje obou revolucí a jejich fází. „Vývoj tohoto vztahu byl v různých zemích odchylný a neprobíhal ve stejném časovém úseku, existoval zde asynchronismus jednotlivých fází“ (Purš, 1973: 384). Podrobnějšímu zkoumání brání nedostatek dat nejen pro vystihnoutí populačního vývoje, ale i pro vyjádření vývoje průmyslové revoluce.⁵⁸ Souhrnně Purš konstatuje, že v Čechách během sledovaného období bylo tempo populačního růstu nižší než tempo růstu průmyslu. Přestože tedy s nástupem průmyslové revoluce se zrychlil růst počtu obyvatelstva, během průmyslové revoluce však průmysl rostl rychleji⁵⁹ (Purš, 1973: 385). Přestože Purš vychází z nesprávného pojetí demografické revoluce (uvažoval především její první fázi), jsou jeho úvahy cenným příspěvkem pro otázky souvislostí demografické revoluce.

2.2.4.2 Vývoj po demografické revoluci

Ukončení demografické revoluce není ukončením demografické historie populací (Pavlík et al., 1999: 5). Podrobnější analýza populačního vývoje je vlastním předmětem následující části práce, proto uvádíme pouze její hlavní rysy. Ve 30. a 40. letech 20. století, tedy v době ukončení demografické revoluce ve většině vyspělých zemí, byla úroveň porodnosti pod úrovní prosté reprodukce. Naopak po druhé světové válce vzrostla úroveň porodnosti v evropských populacích natolik, že se hovoří o „poválečném babyboomu“⁶⁰ Tento poválečný nárůst úrovně porodnosti je výsledkem známých demografických faktorů: snížení podílu celoživotně svobodných a snížení

⁵⁸ Za ukazatel ekonomického vývoje Purš navrhuje nejdříve počet tkalcovských stavů zjištěný podle manufakturních tabulek, a to pro české země v období zhruba konce 18. století a přelomu 19. století. Textilní výroba tehdy tvořila zhruba 90.% průmyslové výroby, velká část byla určena k exportu (Purš, 1973: 384–385). Pro období 1800–1850 Purš nenalézá vhodný ukazatel ekonomického vývoje. Konstatuje, že od 30. let 19. století by bylo možno zvažovat parní pohon, ale jeho rozšíření bylo až do poloviny 19. století velmi pomalé. Pro následující období druhé poloviny 19. století Purš už považuje parní pohon jako vhodný ukazatel, neboť byl univerzálním pohonem tehdejšího průmyslu (kromě postupně ubývajícího vodního pohonu a počátku rozvoje elektrického pohonu na konci 19. století) (Purš, 1973: 385).

⁵⁹ Je si však vědom přibližnosti, hrubosti svých analýz. Kromě růstu fixního kapitálu, který přímo odvozuje od růstu úrovně vybraných ekonomických ukazatelů, upozorňuje na otázku růstu životní úrovně jednotlivých vrstev obyvatelstva, kterou by bylo vhodné provést. Stejně tak jako komparaci s jinými zeměmi (Purš, 1973: 385).

⁶⁰ U některých populací vyspělých zemí vzrostla úroveň plodnosti již ve 30. nebo 40. letech 20. století.

věku při vstupu do manželství (tedy trendů, které odporují „tradičnímu západoevropskému modelu rodiny“) a snížení bezdětnosti, a to dokonce pod hladinu dřívějších odhadů podílu nechtěné sterility. Přestože míra přirozeného přírůstku byla v některých zemích západní Evropy v 50. a 60. letech 20. století srovnatelná s mírami přirozeného přírůstku zaznamenanými v průběhu demografické revoluce, nebylo zvýšení úrovně porodnosti dáno návratem k velkým rodinám, ale tím, že model manželství a zplodění 2 dětí se stal mnohem univerzálnějším než dříve. Coale dokonce konstatuje, že „v poválečné éře fakticky téměř vymizeli neprovdaní/neženatí, neplodní a rodiny s jedním dítětem“ (Coale, 1973: 60). Tato situace popřela předpoklady dřívějších autorů⁶¹, že žádná populace nemůže přirozenou měnou zachovat svou početnost bez relativně velkého podílu mnohodětných rodin (3–4 děti a více).

Po skončení demografické revoluce zpravidla pokračovalo zlepšování úmrtnostních podmínek, i když v zemích východního bloku úroveň úmrtnosti (především mužské) zhruba v 70. a 80. letech 20. století stagnovala. Spolu se zlepšováním úmrtnostních poměrů docházelo k dalším změnám ve struktuře úmrtnosti podle příčin. Důsledkem vývoje úrovně porodnosti a úmrtnosti je pokračující demografické stárnutí populací demograficky vyspělých zemí.

⁶¹ Např. podle Stixe a Notesteina k zajištění úrovně plodnosti okolo hranice prosté reprodukce je třeba zvažovat i podíl neplodících (celoživotní celibát) a biologicky neplodných, což musí vyvažovat větší průměrný počet dětí v rodinách, které děti mají. „Odhady signalizují, že k zajištění prosté reprodukce populace musí více než 30 % všech manželských párů mít 4 nebo více dětí. A je velmi málo pravděpodobné, že k tomuto podílu se přiblíží populace, které praktikují plánované rodičovství. Podle naší zkušenosti, z pohledu západní Evropy, fakt, že lidé vědomě regulují počet svých dětí povede k přirozenému úbytku, pokud se neobjeví nějaký nový faktor, který by tuto situaci změnil“ (Stix – Notestein 1940, citováno podle Coale, 1973: 59).

2.2.5 SHRNUÍ

Vývoj obyvatelstva světa i jeho jednotlivých regionů je při maximálním zjednodušení charakteristický růstem počtu obyvatelstva. Až do začátku novověku probíhal vývoj lidských společností relativně samostatně v několika větších oblastech a zejména mezi kontinenty (s výjimkou hranic Evropy, Asi a Afriky) nedocházelo z žádným velkým stykům. O obyvatelstvu mimo Evropu (a větší části Asie a menší části Afriky) nemáme dochováno mnoho informací (Pavlík, 1964: 37). Během demografické revoluce populační růst zpravidla akceleroval, po ukončení demografické revoluce dochází k relativně stabilnímu vývoji počtu obyvatel, nedochází ani k příliš intenzivnímu růstu ani poklesu počtu obyvatel. „Nutno si však uvědomit, že rozvinutí myšlenky demografické revoluce v populační koncepci dějin je spojeno s rizikem imanentním takovým koncepcím: až dosud lidstvo tápalo a strádalo, avšak po „přechodných“ bojích se nakonec dostane do jakéhosi milénia, vyrovnaného stavu bez bolestných konfliktů. A to bude také konec historie... Ve skutečnosti každé století bylo a bude vždycky jen „přechodné““ (Fajfr v předmluvě k Pavlík, 1964: 7, uvozovky v originále).

Demografická revoluce je integrální součástí modernizace, procesu zásadní a globální proměny celého společenského systému. Během demografické revoluce došlo ke kvalitativní přeměně demografické reprodukce z režimu s extenzivním charakterem (vysoká úroveň úmrtnosti i porodnosti) k režimu intenzivnímu (snížení úrovně obou procesů). V rámci demografické revoluce vzrostla váha podmíněností sociálních na úkor podmíněností biologických, i když ty zůstávají stále důležitými „mantinely“ lidské reprodukce. Biologické a společenské faktory ovlivňující demografickou reprodukci jsou také v moderní společnosti stále více vzájemně provázané. Biologické podmíněnosti demografické reprodukce jsou v zásadě stále stejného charakteru, mají relativně nízkou integritu a jsou předpokladem homogenizace vývoje. Naopak podmíněnosti společenské vychází ze složitě diferencovaných společenských vztahů, které jsou v každé společnosti do určité míry specifické a způsobují tak větší nebo menší rozdíly v populačním vývoji. Z toho důvodu je přes základní trend kvalitativní změny demografické reprodukce nástup, délka trvání a především průběh demografické revoluce v jednotlivých populacích do určité míry specifický.

Charakteristickým rysem modernizace je racionalita a reflexivita prostupující do všech stránek života. Tak se i lidská reprodukce stává ve větší míře předmětem vědomého a z velké míry racionálního rozhodování, s čímž souvisí i zodpovědnost za své jednání. V moderní společnosti lidé považují za legitimní a výhodné plánovat a regulovat chtěný počet dětí tak, aby to bylo pro zajištění a zlepšení životní úrovně jejich rodiny žádoucí, také prostředky antikoncepce se stávají široce známými, dostupnými a praktikovanými.

Globální změna charakteru společnosti na moderní vedla k proměnám rodiny, jejích funkcí a k nižšímu průměrnému počtu dětí v rodinách, tedy ke snížení úrovně porodnosti. Vzrostla úloha vědy, došlo tak k pokroku v lékařství, hygieně, výživě i obecně životních podmínkách, což se projevilo v poklesu úrovně úmrtnosti.

2.3 DRUHÝ DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD

Hypotéza druhého demografického přechodu⁶² byla formulována v polovině 80. let 20. století autory D. van de Kaa a R. Lesthaeghe na základě pozorování vývoje reprodukčního a partnerského chování v některých západoevropských zemích. V posledních desetiletích se stala v demografii velmi diskutovanou, o její platnosti a univerzálním charakteru pro další populace se vedou debaty. Řada populací demograficky vyspělých zemí prošla či prochází obdobím snížení plodnosti pod úroveň prosté reprodukce a také souvisejícími změnami v partnerském a rodičovském chování. Právě výrazné snížení úrovně plodnosti (pod úroveň prosté reprodukce) je považováno za hlavní rys SDT, vysvětlovaný především hodnotovými změnami v západních společnostech (van de Kaa, 1987). Koncepte SDT není jediným konceptem reflektujícím změny v demografické reprodukci, především v úrovni plodnosti a partnerského chování, ale je bezesporu koncepcí nejvíce diskutovanou, k čemuž přispělo i její pojmenování, odkazující na „první“ demografický přechod (revoluci). Nakolik je toto označení oprávněné bude předmětem diskuse níže.

Co se dnes vlastně rozumí pod označením druhý demografický přechod? Je to podobná otázka, na kterou implicitně narážíme, pokud studujeme teorii demografické revoluce. V obou případech platí, že byly postupně ať už původními autory nebo (ve spolupráci s) dalšími, kteří se jejich verifikací či rozpracováním zabývali, pře/doformulovány. Po prvních publikacích (1986 a 1987) konceptu SDT se začaly objevovat první kritiky a následně i v reakci na ně další publikace od obou autorů, proto nalezneme koncept SDT v jednotlivých publikacích v ne úplně jednotné podobě. A to jak co se týče postupného doplňování a zpřesňování popisu vývoje úrovně jednotlivých demografických procesů, tak vysvětlování příčin a souvislostí pozorovaných demografických trendů.

Je pro to, co označujeme jako SDT, klíčový pokles úrovně plodnosti pod hranici prosté reprodukce, který zaznamenáváme u většiny demograficky vyspělých zemí? Nebo jsou klíčové hodnotové a kulturní změny, které modifikují vzorce partnerského a rodičovského chování, jež vedou k popisovanému demografickému vývoji? Pokud je snížení úrovně plodnosti způsobeno (i) jinými faktory než „postmoderní“ změnou hodnot a preferencí potenciálních rodičů, je možno přesto hovořit o druhém demografickém přechodu? V jakých modifikacích se o druhém demografickém přechodu dá hovořit, kdy to ještě jsou „národní specifika“ a kdy už je to jiný charakter demografické reprodukce než jaký vystihuje druhý demografický přechod? A patří

⁶² Místo českého překladu druhý demografický přechod bude v textu používána zkratka SDT z anglického názvu Second demographic transition.

do tohoto konceptu i předpoklad vývoje po skočení přechodu? Je stav nízké úrovně porodnosti dočasný, co bude následovat? To jsou jen vybrané otázky, kterými se demografové v souvislosti s hypotézou druhého demografického přechodu zabývají.

Po demografické revoluci bylo některými demografy očekáváno nastolení nové rovnováhy v demografické reprodukci. Pokud použijeme slova nová, tak tím říkáme, že i před revolucí existovala rovnováha. To však byla rovnováha ve velmi dlouhodobém měřítku (např. celý středověk byl populační vývoj ovlivňován tzv. úmrtnostními/demografickými krizemi, které ovlivňovaly nejen úmrtnost, ale i porodnost a sňatečnost, ekonomický, politický vývoj atd.). Pak je možno i rovnováhu po demografické revoluci chápat obecněji a dlouhodoběji. Už před počátkem demografické revoluce obyvatelstvo Evropy rostlo. Modelová rovnováha, která nastala po demografické revoluci je „z hlediska selského rozumu“ chápána jako velmi přirozená. Průměrný počet dětí připadajících na jednu ženu se blíží dvěma, děti si pořizuje naprostá většina lidí. Většina lidí také umírá ve vysokém věku, v řádu úmrtnosti je tak zpravidla zachována generační posloupnost, děti umírají až po svých rodičích. Většina lidí se dožije dětí svých dětí, někteří i další generace potomků.

Položit si otázku „Co následuje po demografické revoluci?“ je v demografii stále nesmírně aktuální a lze říci, že odpověď teprve jako současní lidé zažíváme a tvoříme. Řada populací odpověď na tuto otázku teprve bude tvořit, neboť u nich ještě není dokončen ani proces demografické revoluce. Otázka „co následuje po demografické revoluci?“ také uvozuje kapitolu nazvanou „Nová rovnováha?“ ve Vallinově Světovém obyvatelstvu (1992: 65–66). Zde autor poukazuje na pokles úrovně porodnosti ve vyspělých zemích v 70. letech 20. století, který vystřídal poválečný vzestup úrovně porodnosti. Z možných teorií vysvětlujících tento obrat zmiňuje Easterlinovu teorii založenou na porovnání početnosti po sobě jdoucích generací a jejíž podstatou je předpoklad, že mladá generace plodí děti podle toho, jaké obtíže zažívá na pracovním trhu (konkurence starších generací). Pokud se vstupem na pracovní trh nemá problémy, bude mít důvěru ve svou budoucnost a bude mít pravděpodobně více dětí. Sám Vallin však dodává, že tato teorii je schopna vysvětlit zatím pouze tehdejší situaci ve Spojených státech amerických. A „protože jsme ...dosud zaznamenali jen jeden z předpokládané řady výkyvů, nemůžeme ani vyloučit, že vztah, který zformuloval Easterlin, je jen náhodnou shodou dvou jevů, které závisí na něčem úplně jiném. Jeho hypotéza tím ale vůbec neztrácí půvab. Plodnost by podle ní mohla kolísat kolem průměrného počtu 2,1 dítěte na 1 ženu“ (Vallin, 1992: 66). Vallin tedy v zásadě hodnotí snížení plodnosti zaznamenané v řadě evropských zemí v 70. letech 20. století jako dočasný výkyv, podobně jako předchozí období zvýšené úrovně porodnosti během poválečného babyboomu. Odlišný pohled na vývoj úrovně porodnosti během 20. století nalezneme také např. u Cliqueta (1991: 21), který považuje jak zaznamenaný vzestup

úrovně porodnosti od 30./40. do 60. let 20. století, tak právě SDT popisovaný pokles od poloviny 60. let 20. století za pouhé výkyvy v pokračování dlouhodobého trendu poklesu úrovně porodnosti, který byl nastoupen během demografické revoluce ve většině evropských zemí.

2.3.1 ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKY DRUHÉHO DEMOGRAFICKÉHO PŘECHODU

2.3.1.1 První publikování konceptu SDT

Hypotéza druhého demografického přechodu byla svými autory Dirkem J. van de Kaa a Ronem Lesthaeghe poprvé zveřejněna v roce 1986, kdy v nizozemském sociologickém časopise „Mens en Maatschappij“ publikovali ve speciálním vydání „Bevolking: groei en krimp“⁶³, které editovali, příspěvek „Twee Demographische Transitities?“ (Dva demografické přechody?). V roce 1987 byla hypotéza SDT publikována pouze jedním z autorů - van de Kaa v angličtině pod názvem Europe's Second Demographic Transition, z názvu tedy vymizel otazník, který byl použit při původním publikování. Jejich hypotéza má popisovat a vysvětlovat novou, tehdy aktuální fázi v demografickém vývoji vyspělých evropských zemí. Po demografické revoluci, která byla charakterizována významným poklesem úrovně úmrtnosti a porodnosti a byla doprovázena silnými emigračními proudy z Evropy, lze podle autorů vymezit novou fázi vývoje demografické reprodukce, která začíná rokem 1965. Tedy po jakémsi mezidobí od 30. let 20. století, kam autoři kladou konec demografické revoluce v Evropě, období druhé světové války a poválečný babyboom (van de Kaa, 1987: 4–5). SDT je obdobím, kdy se úroveň porodnosti stabilizuje na hodnotách nedosahujících úroveň prosté reprodukce. Změny v úrovni úmrtnosti a migrační procesy nehrají podle jejich koncepce významnější roli, přesto konstatují, že populace prodávající SDT čeká období dlouhodobého poklesu početnosti populace, a to spolu s jejím pokračujícím stárnutím nastoupeným už během demografické devoluce.

„Early descriptions of and theories about the demographic transition, based on Europe's experience to the 1930s, usually ended with the stage of „zero“ or stationary population growth. The stage of long-term population decline, now imminent in Europe, has since been called „beyond the demographic transition“, but its special features in Europe seem to merit the label of the „second demographic transition““ (van de Kaa, 1987: 5).

V pozadí SDT jsou podle jeho autorů dramatické normativní a postojové změny. Jako symbol těchto změn v kultuře západních společností van de Kaa uvádí text billboardu, který se objevil v roce 1986 v - podle jeho vyjádření - konzervativní Belgii a který v překladu do angličtiny zní „Driving fast is as stupid as making love fast“ (van de Kaa, 1987: 3–4). Klíčovou charakteristiku postojových a normativních změn v rámci SDT oproti první demografické revoluci lze vystihnout kontrastem mezi altruismem a individualismem. V pozadí motivace ke snížení úrovně plodnosti během první

⁶³ Populace: růst a úbytek.

demografické revoluce byl zájem o rodinu, potomky, kdežto v pozadí dalšího snížení plodnosti v rámci SDT je důraz na práva a seberealizaci individua (van de Kaa, 1987: 5).

Výrazný pokles úrovně porodnosti je doprovázen následujícími změnami v chování lidí: (např. van de Kaa, 1987)

- od zlatých časů manželství k „úsvitu“ nesezdaných soužití
- od období kdy je v centru zájmu dítě s rodiči k období, kdy je v centru rodičovský pár s dítětem (od „the king-child with parents“ k „king-pair with child“)
- od antikoncepce zabraňující početí k seberealizační koncepci
- nárůst pluralismu v typech a uspořádání rodin a domácností

V dalších letech se koncepce SDT stala široce diskutovanou a i sami autoři ve svých dalších publikacích do této diskuse přispívali a své původní myšlenky zpřesňovali, doplňovali.

2.3.1.2 Hlavní charakteristiky a vysvětlení změn v demografické reprodukci během SDT

Jestliže koncepce nese název druhý, předpokládá se, že nejen svým názvem, ale především charakterem změn se odkazuje k první/prvnímu. Teorie (první) demografické revoluce je rozebírána výše, jakožto zásadní proměna charakteru demografické reprodukce, navíc proměna univerzální, kterou na určitém stupni vývoje prochází všechny populace, nabývá však v jednotlivých populacích určitých specifik. Ty jsou částečně pramenem diskusí o jejím principu a projevech. Pojetí (první) demografické revoluce se tak u jednotlivých autorů může do určité míry lišit, proto zde krátce představujeme, jak první demografickou revoluci pojmají autoři SDT.

Van de Kaa připomíná, že na konci 19. století si někteří francouzští badatelé všimli významných změn v reprodukci francouzské populace a hledali odpověď na otázku proč dochází k poklesu úrovně manželské plodnosti. Pro takto zásadní změnu v demografické reprodukci použili pojmenování demografická revoluce. Podle teorie sociální kapilarity Arsene Dumonta je vysvětlením poklesu úrovně plodnosti snaha o mezigenerační sociální vzestup. Pro postup v rámci sociální struktury je totiž velká rodina (větší počet dětí) nevýhodná. Další francouzští autoři např. Leroy-Beaulieu (v roce 1896) a Landry (v roce 1909) přisoudili důvody poklesu úrovně plodnosti změnám v hodnotovém systému. Během druhé světové války a po ní američtí badatelé převzali hlavní slovo v diskusích o poklesu úrovně plodnosti. Změny v demografické

reprodukcí začaly být považovány za funkci celkového společenského pokroku. To také zdůrazňoval Notestein, podle kterého je tento proces univerzální a souvisí s celkovou modernizací společnosti (van de Kaa, 2002).

Idea SDT se objevila v roce 1986, a to na základě aktuálních pozorování demografického vývoje vyspělých zemí, které autoři koncepce SDT hodnotí jako výrazně nové období demografického vývoje. A to období, ve kterém jsou k dispozici jak prostředky tak i příznivé společenské klima pro plnou kontrolu plodnosti. V situaci, kdy je možno plně plánovat počty a dobu narozených dětí a zároveň pokud páry nemají dostatečnou motivaci mít dvě či více dětí, musí úroveň plodnosti podle autorů SDT „zákonitě“ klesnout pod hranici zajišťující početní obnovu populace. Úroveň plodnosti měřená transverzálním ukazatelem úhrnné plodnosti sice může být během určitého období ovlivněna zvyšujícím se věkem matek při narození dítěte, avšak koncepce SDT předpokládá, že snížení úrovně plodnosti bude i záležitostí generační a dokonce záležitostí generací. Proces stárnutí populace, který nastal už během demografické revoluce, tak bude nadále prohlubován, stává se z něj jeden z nejdůležitějších aktuálních problémů pro správu společností (van de Kaa, 1987). Společnost tvoří lidé a jejich věková struktura je hned druhou nejdůležitější skutečností formující společenské podmínky a vývoj, právě po vývoji absolutního počtu lidí. Administrativu tak samozřejmě zajímá jak se lidé při dané věkové, ale např. i rodinné struktuře užívají, obslouží a jaké služby budou od veřejných institucí využívat. Ekonomy zajímá především poměr a struktura ekonomicky aktivního obyvatelstva a obyvatelstva ve věku, kdy není zapojen do ekonomické produkce. Poskytovatele sociálních, školících služeb zajímá kolik dětí se rodí a bude rodit a kdo a jak se o ně postará. Obdobě společnost musí řešit otázky ohledně rostoucího podílu (a zpravidla i počtu) seniorů v populaci.

Především z hlediska pracovních sil může za příznivých politických a společenských okolností být spolu-určujícím procesem pro počet a strukturu obyvatelstva migrace. Migrace hrála velkou roli ve vývoji evropských populací už v průběhu demografické revoluce. Z Evropy během „dlouhého 19. století“ odešly miliony lidí do zámoří. Podle Chesnaise (1998) emigrovalo z Evropy během let 1846–1932 (zhruba během demografické revoluce) 50 milionů lidí. To, že Evropané výrazně přispěli k populačnímu růstu zámořských zemí (Severní a Latinské Ameriky, Austrálie a Nového Zélandu) připomíná při výkladu demografické revoluce i Vallin poukazem na nárůst počtu obyvatel těchto zemí v období 1750–1950 z 20 na 340 milionů, tedy na sedmnáctinásobek (Vallin, 1992: 61). Otázka potřeby imigrantů na pracovním trhu se tak v rámci popisovaných demografických změn stává důležitou otázkou pro demografické analýzy a následně pro politická rozhodnutí. Jak připomíná van de Kaa, Evropa se dostává na rozdíl od období demografické revoluce na „druhý

konec“ migračních toků. Sice se lidé stále z Evropy stěhují především do zámoří, početně převažující však je imigrace do evropských zemí, především do těch nejvíce industrializovaných přichází pracovní migranti už od počátku 60. let. 20. století. Imigrační politika západoevropských zemí je veřejně velmi sledovaným tématem (van de Kaa, 1987: 38–41). Více se podobnosti, rozdílnosti, dis/kontinuitě změn v rámci demografické revoluce a SDT budeme zabývat níže.

2.3.1.3 Hlavní inspirační zdroje SDT

Podle R. Lesthaeghe (2010) pochází hlavní myšlenka SDT od **P. Ariese**, který zkoumal historii dětství (1962) a z jeho pozdější práce „Two successive motivations for low fertility“ (1980). Zatímco během demografické revoluce byl pokles úrovně plodnosti důsledkem potřeby velkých citových i materiálních (finančních) investic do dítěte/děti, což lze charakterizovat jako *child – king* období (případně *king – hild with parents*), tak podle P. Ariese tato motivace pro další snížení úrovně plodnosti již dnes není určující. V otázce rodičovství nastoupila nová motivace, a to rodičovství jako seberealizace, jako volba dospělých lidí z jednoho pro ně se nabízejících životních stylů⁶⁴ (období *king-pair with a child*).

Druhým inspirativním zdrojem pro hypotézu SDT byla teorie cyklů plodnosti **R. Easterlina** publikovaná v roce 1973, podle které je plodnost pod úrovní prosté reprodukce strukturální a dlouhodobou záležitostí pro populace západních zemí. Podstatou jeho teorie cyklů plodnosti je, že méně početné generace mají lepší možnosti uplatnění na trhu práce a proto dříve vstupují do manželství a zakládají početnější rodinu, zatímco početnější generace, které pociťují v uplatnění na pracovním trhu větší obtíže, také mají odlišné demografické chování, vyšší sňatkový věk a nižší úroveň plodnosti.

Třetím z prvků tvořících základ pro interpretační rámec změn popisovaných hypotézou SDT je **A. H. Maslowova** teorie hierarchie potřeb. Ve společnosti, která je bohatší a vzdělanější, dochází k přesunu zájmu od hodnot spojených s přežitím, bezpečím, solidaritou atd. (neboť tyto potřeby jsou již zajištěny) k „vyšším hodnotám“ (*higher order needs*). Místo dřívějšího zájmu o „nižší“, základní hodnoty, které se stávají pro současného člověka v zásadě bezproblémově uspokojenými, je důraz kladen na seberealizaci, volnost, svobodu vyjádření, emancipaci, autonomii individua, toleranci pro různé životní styly apod. Obdobně vyznívá poslední zmíněný inspirační zdroj pro SDT **R. F. Inglehartův** koncept postmaterialismu, vysvětlovaný v rámci tzv. *tiché*

⁶⁴ Jak však dále rozvádíme, nová motivace pro rodičovství není přímou negací první, neboť citové i materiální „investice“ do dětí jsou jejich rodiči prožívány velmi intenzivně a zodpovědně.

revoluce v postindustriálních zemích, která je posunem z materiálních na postmateriální hodnoty (kvalita života, význam lidské pospolitosti, důraz na osobní seberealizaci oproti hodnotám materiálnímu dostatku a ekonomické prosperity) (Lesthaeghe, 2010).

2.3.1.4 Hlavní změny v partnerském a reprodukčním chování během SDT a jejich časový průběh

Oba autoři konceptu SDT ve svých pozdějších pracích rozpracovali jeho typický průběh. Na prvním místě uvádíme sekvence jednotlivých změn v reprodukčním a partnerském chování, jak je podal v roce 1987 van de Kaa. Jeho sekvence nejsou zpravidla přímo zasazeny do konkrétního období, zdůrazňují spíše logickou posloupnost jednotlivých změn. Následně uvádíme, jak průběh SDT v roce 1991 popsal Lesthaeghe. Vymezil 3 časová období, první od roku 1955, poslední začíná v roce 1985.

Oba autoři vývoj jednotlivých fází SDT začínají obdobím, které SDT předcházelo, a to poválečným obdobím „zlatého věku rodiny“, van de Kaa připomíná i období druhé světové války. V nástinu typického průběhu SDT se oba autoři mírně liší, je to však dáno spíše odlišným pohledem, jakým tuto otázku rozpracovávají či zdůrazněním určitého faktoru. Hlavní rozdíly v popisovaných projevech jsou následující, nepovažujeme je ale za zásadní. Lesthaeghe už v první fázi zdůrazňuje zvyšování úrovně rozvodovosti, což van de Kaa klade až do pozdějšího období. Poslední fázi podle Lesthaeghe charakterizuje kompenzační nárůst plodnosti ve vyšším věku, tuto skutečnost van de Kaa ve své dříve publikované práci ještě nepředjímá. V prvním anglické publikaci SDT je van de Kaa také opatrný v generalizaci SDT na vývoj i v dalších demograficky méně rozvinutých zemích (zatímco v pozdějších pracích Lesthaeghe najdeme předpoklad, že k těmto změnám postupně dospějí i další země).

2.3.1.4.1 Sekvence průběhu SDT podle D. van de Kaa

Van de Kaa (1987: 9-11) dílí projevy SDT (a zároveň jakési časové sekvence), i přes případné rozdílné časování a délku trvání jednotlivých sekvencí v různých částech Evropy považuje za logicky na sebe jednoznačně navazující. „One wonders why it was not predicted!“ (van de Kaa, 1987: 9). Pro vysvětlení změn v partnerském a reprodukčním chování během SDT začíná van de Kaa obdobím druhé světové války, ve kterém velká část Evropy přímo trpěla důsledky války, připomíná také, že muži, kteří se vrátili z válečných bojů byli seznámeni s metodami bránění početí. Po druhé světové válce se, podle sociologických šetření, snižovat věk při prvním sexuálním styku a předmanželský sexuální styk byl stále běžnější. Zatím však tomu neodpovídalo

uvolnění společenské morálky, a tak se i snižoval věk při vstupu do manželství a při zakládání rodiny. Zvyšovala se úroveň sňatečnosti, klesal průměrný věk při vstupu do prvního manželství, stále častěji byly uzavírány sňatky z důvodu těhotenství ženy. Dále se snižoval interval mezi uzavřením manželství a narozením dítěte, snižoval se průměrný věk při narození prvního dítěte, míry plodnosti nízkého pořadí (a v nízkém věku) rostly rychleji než se snižovaly míry plodnosti vyššího pořadí (a ve vyšším věku), v důsledku toho se zvyšovala úhrnná plodnost. Jelikož praktikované metody antikoncepce nebyly vždy spolehlivé, stále se rodily (i když ve stále menší míře) původně neplánované děti vyššího pořadí. Snižování úrovně plodnosti vyššího pořadí, tedy snižování průměrné velikosti rodiny v tomto období považuje van de Kaa za skutečné zakončení demografické revoluce, při které průměrný počet dětí v rodině klesl ze 7-8 v 80. letech 19. století na 2-3 o 50-60 let později (van de Kaa, 1987: 9-10).

Snižování věku při vstupu do manželství v další fázi rozvolnilo vztah mezi uzavřením manželství a začátkem plození dětí. Manželství bylo stále považováno za oficiální stvrzení partnerského (sexuálního) vztahu, ale neznamenal automaticky připravenost pro rodičovství. Ve společnosti se stále více prosazovaly programy plánovaného rodičovství, antikoncepce byla praktikována v počátečních fázích manželství, novomanželé tak mohli naspořit prostředky před pořízením dětí. Brzy na to, v polovině 60. let 20. století se objevily a záhy rozšířily spolehlivé a bezpečné metody antikoncepce, především hormonální ve formě tablet a nitroděložní tělísko. To vedlo k prodlužování intervalů mezi uzavřením sňatku a narozením prvního dítěte a mezi narozením prvního a druhého dítěte. Nadále klesala plodnost vyššího pořadí. V polovině 70. let 20. století nastaly v západních zemích změny v potratové legislativě, její uvolnění vedlo k dalšímu snížení plodnosti vyššího pořadí a k nižšímu výskytu manželství uzavřených z důvodu těhotenství nevěsty či neplánované mimomanželské plodnosti. Ke snížení úrovně plodnosti přispělo i rozšíření sterilizace. Úhrnná plodnost tak poklesla hluboko pod úroveň zajišťující prostou reprodukci (van de Kaa, 1987: 10-11).

Jakmile bylo obecně akceptováno, že ani manželství ani sexuální styk nejsou nutně určeny k prokreaci a pokud zároveň byla dostupná spolehlivá antikoncepce, byl učiněn další významný krok. Jestliže mladí lidé vstupovali do manželství se záměrem oddálit rození dětí o několik let, bylo tím vlastně zpochybněno opodstatnění tento sňatek uzavírat. Nebyl důvod nepočkat s formální stvrzením partnerství až na dobu, kdy se lidé rozhodnou pro děti, případně kdy již budou potomky očekávat. V důsledku toho začala klesat úroveň sňatečnosti a zvyšovat se průměrný věk při vstupu do manželství. Důležitou změnou v tomto období byla i liberalizace rozvodové legislativy, která se odrazila ve zvyšování úrovně rozvodovosti, poklesu průměrné délky trvání manželství při rozvodu a poklesu věku při rozvodu (van de Kaa, 1987: 11).

Stále častěji se objevovala nesezdaná soužití, i když zpravidla jako předmanželská soužití „na zkoušku“, zvyšovala se také frekvence výskytu předmanželských koncepcí. Dalším logickým krokem podle van de Kaa bylo snižování společenského tlaku na uzavření manželství vůbec, a to i v případě očekávání narození dětí. Úroveň sňatečnosti dále klesala, stejně jako rostl věk při vstupu do manželství a snižovala se úroveň opakované sňatečnosti. Rostl podíl narozených mimo manželství, především mezi staršími ženami, které zřejmě záměrně zvolily pořízení dítěte i bez stabilního partnerství s otcem dítěte. Bezdětnost se rozšířila nejen mezi svobodné, ale i mezi osoby žijící v manželství. Plodnost se tak stabilizovala hluboko pod úrovní prosté reprodukce (van de Kaa, 1987: 11).

Tyto „standardní“ sekvence SDT van de Kaa probíhají ve všech 30 evropských zemích, které sledoval, tedy i v zemích východního bloku. V každé zemi však je průběh diferencován místními podmínkami a tak i časování (nástup, délka sekvencí) se různí, což mu umožnilo seskupit evropské země podle toho, jak dalece byly postoupeny v procesu SDT v době, kdy svou práci publikoval. První skupinu, nejpokročilejší v procesu SDT, tvoří země severní a západní Evropy a Itálie. Druhou skupinou jsou země jižní Evropy (bez Itálie, ale s Jugoslávií), ve kterých je druhý demografický přechod opožděn, ale je málo pochybností, že by zde nebyl v budoucnu dokončen. Třetí skupinu tvoří země východního bloku, kde v důsledku odlišných společenských podmínek má druhý demografický přechod odlišný průběh, některé sekvence je zde možno pozorovat, jiné nikoliv. Čtvrtou skupinu tvoří zbývající země (SSSR, Albánie, Turecko, ale i Irsko a Island), které v důsledku historických a kulturních faktorů zatím dokončují proces demografické revoluce. Zda se bude demografický vývoj v těchto zemích ubírat popsaným směrem, je zatím, podle van de Kaa, těžké předvídat (van de Kaa, 1987: 11-12).

2.3.1.4.2 Fáze průběhu SDT podle R. Lesthaeghe

SDT charakterizují především změny v zakládání, formách a stabilitě partnerských vztahů a změny v procesu plodnosti, její celkové úrovni, časování, legitimitě atd. První projevy změn označovaných jako SDT datuje Lesthaeghe (1991) už do období po roce 1955, kdy došlo k prudkému nárůstu rozvodovosti a kdy současně byl ukončen poválečný babyboom. V období mezi lety 1955–1970 byl také zastaven pokles sňatkového věku, který ve většině západních zemí nastoupil mezi lety 1880–1920. Významně se snížil podíl vdaných a ženatých ve věkové skupině do 25 let. V průběhu 60. let 20. století byl stále častější předmanželský sex, v mnoha zemích zatím nedoprovázen velkým rozšířením spolehlivé antikoncepce.

V období let 1970–1985 došlo k rozšíření předmanželských nesezdaných soužití i mimo severské země, počty kohabituujících osob velkou měrou kompenzovaly snižování podílu vdaných a ženatých v mladých věkových skupinách. Později se rozšířila nesezdaná soužití také jako dlouhodobá alternativa k manželství (vedle předmanželských nesezdaných soužití jako dočasného partnerského uspořádání plnícího funkci „manželství na zkoušku“) a začaly se v těchto nesezdaných soužitích rodit děti. Výsledkem byl stoupající podíl narozených mimo manželství.

Hlavní rysy vývoje pro roce 1985 jsou stabilizovaná vysoká úroveň rozvodovosti, nové podoby nesezdaných soužití a rodin a především nárůst intenzit plodnosti u žen starších 30 let jako kompenzace odkládání rození dětí do vyššího věku. Jak podotýká Lesthaeghe, tuto poslední fázi od poloviny 80. let procházely pouze některé ze vyspělých zemí, především je výrazný rozdíl mezi severem a jihem Evropy.

Významnými důsledky takového vývoje je nárůst počtu monoparentálních rodin, především matek samoživitelek, což přispívá k feminizaci chudoby. Stále častějšími se stávají různé „neklasické“ typy rodin a domácností, významně se zvyšuje podíl jednočlenných domácností (Lesthaeghe, 1991: 17–18).

2.3.1.4.3 Společenské pozadí demografických změn v rámci SDT

Při výkladu motivací, které jsou v pozadí SDT, jeho autoři často zdůrazňují odlišnost od motivací, které byly v pozadí změn jež podmínily demografickou revoluci (více viz níže). Pro SDT je charakteristický mnohem větší důraz na individuální autonomii, ženskou emancipaci a celkovou kvalitu života (posun k „vyšším hodnotám“). Neopominutelný význam pro uskutečnění popisovaných změn mělo rozšíření efektivní moderní antikoncepce. Připomínaný je dále prohlubující se proces sekularizace společnosti (např. Lesthaeghe, 1991).

V rámci demografické revoluce bylo, podle inspirace P. Ariesem, hlavní motivací pro snižování plodnosti zvýšení rodičovských investic do kvality výchovy dětí a pronikání modelu buržoazní rodiny i do životního stylu nižších vrstev společnosti. Buržoazní rodina byla charakteristická výrazně asymetrickými genderovými rolami. Během SDT se do centra pozornosti v rodině namísto dítěte dostává rodič, rodičovský pár, více pozornosti je nyní věnováno kvalitě partnerského svazku a seberealizaci rodičů (v partnerství, rodičovstvím i mimo rodinu). Děti jsou stále důležité, pro většinu lidí je rodičovství zásadním momentem jejich osobní seberealizace. Děti však nejsou překážkou pro rozvod v případě, že partnerský vztah rodičů nefunguje. V tomto ohledu lze SDT oproti demografické revoluci charakterizovat přechodem od **doby dítě–král (king–child with parents)** k **pár–král (king–pair with child)**.

V době, do které je datován SDT je hodnota **individuální autonomie** stále cennější a veřejně v různých oblastech společenského života stále více manifestovaná. Její projevy se často obrací proti dosavadním tradičním pilířům společnosti, a to proti institucím v oblasti socializace, náboženství, politiky či sexu. Dochází ke slábnutí sociální kontroly dosavadními hlavními společenskými institucemi. Veřejně se implicitně i explicitně manifestuje potřeba volnosti, svobody, tolerance a individuality. Také filozofické, psychologické a jiné humanitní a společenskovední směry objevující se od 60. let 20. století jsou silně antiautoritářské. Podle Lesthaeghe není možno Inglehartovu „tichou revoluci“ považovat za až tak tichou, naopak v mnoha zemích byla v různých oblastech společnosti velmi viditelná a slyšitelná (studentské revolty, „zelené“ politické strany, tzv. druhá feminizační vlna aj.) (Lesthaeghe, 1991: 19-22).

Individuální autonomie a především emancipace žen se prosazuje také díky stále vyššímu zapojení žen do placeného trhu práce, což jim umožňuje rostoucí ekonomickou a následně i sociální nezávislost. Nelze však podle Lesthaeghe růst rozvodovosti vysvětlovat (tak jako např. teorie G. S. Beckera) pouze tím, že pro ženy díky jejich uplatnění na trhu práce klesá hodnota manželství⁶⁵. Důležitějším faktorem pro rostoucí úroveň rozvodovosti jsou stoupající požadavky na kvalitu partnerského vztahu, zde Lesthaeghe souhlasí s V. Oppenheimerovou. Zvažování jakýchsi minimálních standardů se projevuje už při navazování vztahů a především při vstupu do manželství a vede mimo jiné k oddalování manželství a tedy k růstu sňatkového věku. Lidé mají vyšší nároky, a to jak na partnerský vztah, tak např. na úroveň demokracie v zemi či na konzumované spotřební zboží. **Nesezdaná soužití a další alternativní formy partnerských svazků** (např. LAT) se stávají stále častější, do určité míry, alespoň v určité fázi životních drah, nahrazují manželství.

Větší požadavky na osobní autonomii (ne nutně vyšší individualismus) jsou spojeny i s vyšším pocitem osobní zodpovědnosti. Ta se projevuje i v oblasti rodičovství, ke kterému je přistupováno s **větší zodpovědností, a i proto je mladými lidmi odsouváno do vyššího věku**. To je samozřejmě umožněno dostupnou a spolehlivou antikoncepcí, především hormonální. Otázka antikoncepce už nestojí tak, zda a kdy ji praktikovat a zabránit tak početí dítěte (vyššího pořadí), ale spíše si mladí lidé pokládají otázky zda a kdy **antikoncepci** nepoužívat a učinit tak krok k rodičovství, které bude jedním z faktorů jejich osobní seberealizace.

Hodnoty osobní autonomie, potřeby seberealizace či jiné postmateriální hodnoty nelze chápat schematicky a zjednodušeně. Podle sociologických šetření je stabilita

⁶⁵ Čistě ekonomické teorie Lesthaeghe považuje za nekompletní ne však přímo nesprávné, chybí v nich vysvětlení změn v hodnotách a postojích, tedy posun k „vyšším hodnotám, ke kvalitě“ (Lesthaeghe 1991: 23–25).

nesezdaných partnerských svazků nižší než stabilita formálně stvrzených manželství, vdané ženy se označují za spokojenější než neprovdané. A dále manželství vzniká přímo, bez předchozího nesezdaného soužití „na zkoušku“, bývají trvalejší než manželství uzavřená po určitém období „testování vztahu“. Spíše se však v tomto případě podle Lesthaeghe projevuje to, že lidé s určitými osobnostními charakteristikami budou spíše volit nesezdané soužití a budou od něho očekávat jiné kvality a také budou mít jiné partnerské chování, než že by na stabilitu a pocit spokojenosti působila forma soužití (Lesthaeghe, 1991: 21-24).

Druhým určitým na první pohled paradoxem by se mohlo zdát rozšíření okázalé spotřeby, význam módních trendů či touha po luxusu. Tyto skutečnosti nejsou podle Lesthaeghe materiálními potřebami, ale naopak jsou výrazem postmateriálních hodnot sebenaplnění a společenského uznání a tedy dalším důkazem pro jejich koncept (Lesthaeghe, 1991: 24-27).

2.3.2 DISKUSE DRUHÉHO DEMOGRAFICKÉHO PŘECHODU

Jednou z prvních rozsáhlých analýz a hodnocení koncepce SDT je práce R. L. Cliqueta (1991), ve které dochází k závěru, že o druhý demografický přechod (srovnatelného významu jako „první“ demografická revoluce) se nejedná, změny v reprodukčním a partnerském chování pozorované od 60. let 20. století hodnotí jako akceleraci změn nastoupených právě už demografickou revolucí a navíc tyto změny jsou podle něho v zásadě způsobeny prohlubujícími se změnami moderních společností, tedy faktory, které byly už v pozadí demografické revoluce. Změny popisované konceptem SDT tedy nehodnotí jako novou revoluční změnu. Dalším autorem, který koncept SDT podrobil kritice, jež přinesla velký ohlas, je D. Coleman (2003), který podobně jako Cliquet nepovažuje probíhající behaviorální změny za tak významné, aby mohly být pojmenovány „druhý“ přechod, spíše se podle něho jedná o „druhotný“ rys v demografickém vývoji. Oba autory s jejich kritikami považuje za nejvýznamnější oponenty také R. Lesthaeghe, když na hlavní jejich připomínky ve svém příspěvku přímo reaguje (Lesthaeghe, 2010).

V následujícím textu nejprve přinášíme shrnutí hlavních odlišujících charakteristik SDT od demografické revoluce od R. Lesthaeghe, neboť z nich vychází jeho následná argumentace při obhajobě SDT. Následuje výčet hlavních připomínek Cliqueta, na ně navazují hlavní momenty reakce Lesthaeghe (v textu pro větší přehlednost vyznačená odsazením celého odstavce Ods.1) a případně doplněné našim komentářem (v textu ještě dále odsazené Ods.2). Poté se věnujeme připomínkám Colemana, opět doplněným reakcemi Lesthaeghe. Vzhledem k tomu, že oba zde uvádění oponenti konceptu SDT se

v řadě svých připomínek překrývají (i když je formulují z části jinak), neuvádíme reakci Lesthaeghe (případně doplněnou o vlastní komentář) dvakrát, ale pouze na jednom místě.

Obrázek 2 Přehled demografických a sociálních charakteristik demografické revoluce a SDT

Demografická revoluce	Druhý demografický přechod (SDT)
A. sňatečnost Růst podílu osob vstupujících do manželství, snižování průměrného věku při vstupu do manželství Nesezdaná soužití málo rozšířená Nízká úroveň rozvodovosti Vysoká úroveň opakované sňatečnosti	A. sňatečnost Propad podílu vdaných osob, růst věku při vstupu do manželství Rozšíření nesezdaných soužití (před- i po-manželských) Růst úrovně rozvodovosti, snižování délky trvání manželství při rozvodu
B. Porodnost Pokles úrovně manželské plodnosti díky snižování plodnosti ve vyšším věku, snižování průměrného věku při narození prvního dítěte Nedostačující (neúplná) antikoncepce, plnění funkce především zabránění početí dítěte vyšších pořadí Snižování mimomanželské plodnosti Nízká bezdětnost v manželství	B. Porodnost Další pokles úrovně porodnosti díky odkládání narození dítěte, rostoucí průměrný věk při prvním rodičovství, plodnost pod úrovní prosté reprodukce účinná antikoncepce (s výjimkami u specifických sociálních skupin) Růst mimomanželské plodnosti, rodičovství i bez manželství Vzrůstající celoživotní bezdětnost lidí žijících v páru
C. Společenské podmínky, pozadí změn V centru zájmu základní materiální potřeby: příjem, pracovní podmínky, vzdělání, sociální zabezpečení Vzrůstá zapojení do politických, občanských a komunitně orientovaných sítí (sdružení), posilování sociální soudržnosti Budování pevných normativních pravidel státem (či církví), první vlna sekularizace Oddělené genderové role, rodinná politika, „zburžoaznění“ Dominance jednoho rodinného modelu založeného na manželství	C. Společenské podmínky, pozadí změn Růst potřeb „vyššího pořadí“: individuální autonomie, seberealizace, společenské a pracovní uplatnění, kvalita demokracie, hodnoty tolerance, slábnutí sociální kontroly ze strany tradičních institucí (stát, církve) Uvolnění z politických, občanských a komunitně orientovaných sítí (sdružení), posun k expresivním a afektivním typům sdružování, slábnutí sociální soudržnosti Ústup role státu, druhá sekularizační vlna, sexuální revoluce, odmítání autorit Rostoucí symetrie genderových rolí, ekonomická autonomie žen Flexibilní životní a rodinné dráhy, rozmanité životní styly, otevřená budoucnost

Pozn. : Převzato z Lesthaeghe (2010), anglický originál v příloze

2.3.2.1 Hlavní body kritiky hypotézy SDT podle Cliqueta

Změny pozorované v některých zemích Evropy od poloviny 60. let 20. století nelze podle Cliqueta v jeho práci *The second demographic transition: fact or fiction?* (1991) hodnotit jako „druhý“ přechod. V jádru popisovaných behaviorálních trendů nejsou tak zásadní a od minulých trendů odlišné změny jako ty, jež nastoupily při demografické revoluci. Jedinou změnu, kterou lze podle něj uznat za skutečně revoluční, je rozšíření moderní spolehlivé antikoncepce jako nové technologie v bránění početí, tu ale nelze považovat za příčinu změn pozorovaných od 60. let 20. století, přestože jí přisuzuje významnou instrumentální a psychologickou roli v probíhajících změnách reprodukčního a partnerského chování.

Cliquet upozorňuje na to, že sledované behaviorální změny by místo druhý demografický přechod (tedy jeden ze dvou) bylo případně možno označit za přinejmenším třetí přechod nebo jeden z řady dílčích přechodů. Odkazuje např. na předchozí dvě změny v charakteru sňatečnosti a plodnosti, které u modernizujících se společností vymezil Coale (1973). První změna byla přechodem od brzkého manželství k manželstvím uzavíraným v pozdějším věku (tzv. malthusiánský přechod) a druhou změnou bylo snižování úrovně plodnosti prostřednictvím přirozených technik antikoncepce (tzv. neomalthusiánský přechod). Bylo by možno připomenout ještě další (dřívější) změny v demografické reprodukci, které někteří autoři v historii lidstva vymezují, např. změny ve způsobu obživy, v životních podmínkách a následně i v demografické reprodukci související s neolitickou revolucí. Žádnou z těchto změn (ani SDT) Cliquet nepovažuje za tak zásadního charakteru jako je demografická revoluce (Cliquet, 1991: 11, 72-73). Lesthaegheho a van de Kaa „dva“ demografické přechody Cliquet připodobňuje k Shorterem vymezenými dvěma sexuálními revolucím. První byla změnou ve výběru partnera, přechodem od vnějších faktorů výběru partnera k výběru na základě vnitřních pocitů, tato změna se odehrála na přelomu 18. a 19. století. Druhá sexuální revoluce, odehrávající se od 60. let 20. století, byla zásadní změnou v pohlížení na sexuální styk, který již nebyl spojován pouze s erotikou v rámci romantických vztahů (Cliquet, 1991: 12).

Hlavní Cliquetova výtká vůči hypotéze SDT se týká toho, že mezi první demografickou revolucí a tím, co Lesthaeghe a van de Kaa nazvali SDT, nelze hledat, tak jak to tito autoři činí, **diskontinuitu**, aby se odlišil „druhý“ přechod od „prvního“. Nesouhlasí s tím, čím se autoři SDT inspirovali u Ariése, tedy že by první demografickou revoluci charakterizoval altruismus vedoucí k posílení rodiny jako instituce a SDT naopak individuální autonomie vedoucí k oslabování instituce rodiny.

Kritiku posunu **od altruismu k individualismu** Cliquet zakládá na následujícím. Za prvé, altruistické chování (nejen u člověka) má ve svém biologickém základu zpravidla jistou genetickou zítisnost (dobro pro své blízké). Pak je velmi problematické stavět altruismus do kontrastu k chování sobeckému (egoistickému), které je spojováno s individualizmem.

Za druhé, ze studia reprodukce v historických populacích je známo, že průměrný počet dětí v rodinách byl v jednotlivých společnostech různý a záležel na způsobu obživy a dalších společenských faktorech. V tradičních, agrárních společnostech bylo vzhledem k uspořádání společnosti racionální (v zájmu individua) mít početnou rodinu. V moderních společnostech velkou řadu funkcí, které v tradiční společnosti zajišťovala široká rodina, převzal stát, je tak pro jedince výhodné mít menší počet dětí. A to zhruba

tolik, aby uspokojily jeho rodičovské, emocionální potřeby a zároveň bylo možno pro rodinu, všechny její členy (rodiče i děti) zajistit materiální i nemateriální podmínky žádoucí v dané společnosti, resp. zlepšení těchto životních podmínek (sociální vzestup). V důsledku toho, že stát převzal řadu funkcí od dřívější tradiční široké rodiny, dochází ke zmenšování velikosti nukleární rodiny. Ta je z velké části založena na silných emocionálních poutech mezi jejími členy (partnery i rodiči a dětmi), což ji na druhou stranu činí velmi zranitelnou a potenciálně nestabilní. Nelze proto považovat dnešního člověka za více egoistického/sobeckého než člověka žijícího dříve, neboť v tradiční společnosti bylo v jeho zájmu mít a živit rodinu velkou, která se pak ve stáří či nemoci postará o něj. Dnes je naopak nejen v zájmu rodiče/ů, ale právě i v zájmu jejich potomků, mít dětí málo.

Za třetí, demografická revoluce byla zásadní změnou od kvantity ke kvalitě v otázce dětí. V moderní společnosti se v otázce počtu dětí zvažují materiální i nemateriální podmínky a možnosti rodičů, tak aby byl jim a jejich dětem zajištěn „co nejlepší život“. Podle Cliqueta dnešní trendy jsou jen dalším prohloubením důrazu na kvalitu v otázce potomků. Nikdy v dějinách lidstva nebylo péči, dobru a prospěchu dětí věnováno tolik pozornosti jako dnes.

Za čtvrté Cliquet zdůrazňuje, že dnešní společnost je charakteristická dalším posunem v emancipaci a v rušení nerovností mezi vrstvami společnosti a mezi muži a ženami. Obojí bylo nastoupeno už v rámci modernizace, nyní se dále, především v otázce genderové, prohlubuje (Cliquet, 1991: 13–14, 27–30).

Je přirozené, že (mladí) lidé, kteří mají nyní dosud nebyvalé možnosti seberealizace, tyto možnosti využívají a děti plodí až po té. A že děti mají tolik, kolik si jich mohou dovolit uživit a vychovat vzhledem k nárokům, které společnost přináší jim a o kterých předpokládají, že jim budou čelit jejich děti.

Ods.1: V reakci na Cliqueta Lesthaeghe obhájí odlišnost (diskontinuitu) SDT od předchozího vývoje nastoupeného demografickou revolucí poukazem na ideové kořeny SDT, především na inspiraci v Ariesově teorii vývoje dětství v dějinách lidstva. Demografická revoluce byla charakterizována poklesem úrovně porodnosti vyvolaným „enormními citovými a materiálními investicemi do dítěte“, zatímco motivací k oplození dětí během SDT je „naplnění seberealizace člověka prostřednictvím role rodiče“ (Lesthaeghe, 2010: 3).

Ods.2: Nevyvrací tím však, podle našeho názoru, Cliquetovy připomínky, že za prvé, nelze v období popisovaném SDT negovat to, že rodiče do výchovy a péče o dítě vkládají enormní úsilí (tedy podobně či spíše ještě více než v období demografické revoluce), naopak, je možno

se přiklonit názoru, že péči o děti nebyla nikdy ze strany rodičů věnována taková pozornost. V tomto ohledu není na období popisovaném SDT nic kvalitativně odlišného.

Ods.2: Za druhé, pokud se máme věnovat motivaci k plození dětí, dostáváme se do problematiky v zásadě existenciální, k filozofické otázce proč si lidé vlastně pořizují děti? Nakolik je to otázka uvědomělého rozhodnutí pro jednu z možností (mít děti – nemít děti, případně kolik) či nakolik je to záležitost vnímaná lidmi jako přirozená, tedy „není se o čem rozhodovat“ (v případě splnění partnerských, materiálních aj. okolností běžných při zakládání rodin v dané společnosti). Během modernizace se ve společnosti a v myslích jednotlivých lidí zásadně změnilo to, že reprodukce se do značné míry stala záležitostí vědomé volby, lidé si uvědomili, že v rámci daných společenských podmínek je pro ně (pro ně osobně jako rodiče i pro jejich potomky) žádoucí počet dětí omezovat. Jestliže lidé začali počet dětí v rodinách snižovat, a to nikoliv odsouváním věku při vstupu do manželství či celibátem, ale právě snižováním úrovně plodnosti vyšších pořadí, je to dokladem toho, že se rození dětí pro ně stalo „nepřirozené“, předmětem vědomých úvah. Otázkou zůstává, jaká pro ně tehdy byla motivace si „dvě či tři děti pořídit“ a nakolik se tehdejší motivace liší od motivace dnešních rodičů? Toto otázka podle našeho názoru zůstává zatím nezodpovězená, neboť je možno ji zkoumat jen velmi zprostředkovaně (pro dnešní dobu: dotazy, výroky předkládané při výběrových sociologických šetřeních) a obtížně (nedostatek dat za straší období).

Ods.2: Otázka kontinuity/diskontinuity vývoje zaznamenávaného od poloviny 60. let 20. století se týká také dalších společenských faktorů podmiňujících a souvisejících s demografickou reprodukcí. Je to obecnější otázka řešená ve společenských a humanitních oborech v posledních desetiletích o tom, zda „vyšší potřeby“, postmateriální hodnoty, odmítání autorit, hierarchie a ideologií, důraz na osobní uplatnění, emancipaci, různorodost životních drah, životních stylů aj. jsou projevem postmoderny jako kvalitativně nové fáze ve vývoji společností nebo zda se jedná o prohloubení trendů nastoupených modernizací. V jádru argumentace zastánců postmoderny je tvrzení, že dnešní společnost se odvrací od osvícenského obrazu světa založeného na racionalitě a nastává kvalitativně nová fáze. „Opatrnější“ postoje

charakterizují dnešní společnost jako postindustriální, která je logickým pokračováním, zvýrazněním některých rysů společnosti industriální.

Dalším předmětem Cliquetovy kritiky je vývoj demografických procesů, především vývoj porodnosti a partnerského chování, jež mají charakterizovat novou fázi demografického vývoje ve vyspělých zemích. Zde je třeba rozlišit, které charakteristiky je možno podložit statistickými daty (dostupnými pro většinu zemí, za delší období) a na které se usuzuje nepřímou, prostřednictvím měkkých dat zjišťovaných např. sociologickými výběrovými šetřeními (která nemusí být pro jednotlivé země a jednotlivá sledovaná období vždy srovnatelná, a která jsou zatížena nejen určitou výběrovou chybou, ale hlavně tím, že situace sociologických dotazníků a standardizovaných rozhovorů jsou specifickou situací, kdy zjišťované chování a postoje, respektive zvolené odpovědi, mohou být samotnými otázkami v dotazníku/rozhovoru či dalšími faktory do určité míry ovlivněny, vyvolány) (např. Vinopal, 2006).

Reprodukční chování

Zamýšlený/chtěný počet dětí

Podle dostupných šetření pokračuje dlouhodobý pokles deklarovaného ideálního/zamýšleného počtu dětí (Cliquet, 1991: 16).

Antikoncepční chování

Od 60. let 20. století pozorujeme rozšíření nových efektivních metod, jedná se o skutečnou antikoncepční revoluci v technologii (ne však v samotné podstatě rozhodování antikoncepci praktikovat) (Cliquet, 1991: 16).

Potratovost

Vzhledem k tomu, že chybí data za minulá období, nelze pozorovaný rostoucí počet legálních potratů považovat za jednoznačný ukazatel nárůstu prevalence indukovaných potratů (Cliquet, 1991: 16).

Porodnost

Pokles hodnot úhrnné plodnosti (tedy transverzálního ukazatele) pod úroveň prosté reprodukce je zřejmě nejdůležitějším projevem SDT. Tento pokles, který se v některých západo- a severoevropských zemích objevoval od poloviny 60. let 20. století a v dalších zemích západního světa o něco později, je třeba podle Cliqueta vnímat v dlouhodobém pohledu. Následoval po období poválečného babyboomu, kterému naopak ve většině

zemí předcházelo období nižší úrovně porodnosti ve 30. či 40. letech 20. století. Důležitý je však ještě dlouhodobější pohled, který sledovaný pokles bude sledovat s ohledem na snižování úrovně porodnosti během demografické revoluce. A Cliquet dodává, že ve sledovaném „SDT období“ lze mezi zeměmi západu stále sledovat relativně velkou variabilitu v úrovni porodnosti, a to mezi jednotlivými zeměmi či uvnitř těchto zemí.

Zkoumáme-li úroveň porodnosti pomocí konečné plodnosti (longitudinálního, generačního ukazatele), jeví se podle Cliqueta pokles úrovně porodnosti méně významný než prostřednictvím vývoje úhrnné plodnosti. Poválečný babyboom byl provázen poklesem průměrného věku matek, kdežto sledovaný pokles je naopak provázen odsouváním rození dětí do vyššího pořadí, změny v časování tak hodnoty transverzálního ukazatele do určité míry ovlivňují.

Pro pokles úrovně porodnosti jednoznačně svědčí i pokles hrubé míry porodnosti, a to navzdory efektu příznivé věkové struktury (početně silných generací rodičů).

Dlouhodobý pokles průměrného počtu dětí je přirozeně provázen i poklesem variability počtu dětí v rodinách. Hlavní podíl na poklesu variability v průměrném počtu dětí v rodině má ubývání rodin s velkým počtem dětí. V dlouhodobém pohledu pozorujeme také snížení výskytu bezdětnosti, i když Cliquet připomíná, že v řadě zemí je aktuálně pozorován naopak nárůst podílu (dosud) bezdětných žen.

Pokles úrovně porodnosti zaznamenávaný od 60. let 20. století Cliquet na základě výše uvedeného hodnotí jako pokračování dlouhodobého trendu snižování porodnosti, jež byl pouze ve většině zemí přerušen během 40. a 50. let 20. století. Připomíná však, že před demografickou revolucí byla úroveň porodnosti ovlivňována především věkem při vstupu do manželství a podílem celoživotně svobodných. Během demografické revoluce nastala zásadní změna, neboť klesající úroveň porodnosti byla způsobena hlavně omezováním plodnosti vyššího pořadí (tedy vědomým jednáním rodičů), a to v rámci manželství, která byla uzavírána větším podílem osob než před demografickou revolucí. Ve druhé polovině 20. století se tak pouze prohlubuje proces, kdy lidé pomocí antikoncepce regulují chtěný počet dětí (Cliquet, 1991: 16–21).

Partnerské chování

Předmanželský sex a věk při prvním sexuálním styku

Nárůst prevalence předmanželských sexuálních styků je charakteristický pro celé 20. století, v jeho druhé polovině je pak ještě výraznější, takže se toto chování stalo ve většině zemí západní Evropy běžným mezi většinou mladých lidí. Usuzuje se tak

však na základě nejrozličnějších výběrových šetření, jejichž spolehlivost není zaručena. Podobně obtížně, vzhledem k dostupnosti a spolehlivosti dat, je možno přistupovat k otázce snižování věku při prvním sexuálním styku (Cliquet, 1991: 22).

Sňatečnost

Intenzita prvosňatečnosti začala od 60. let 20. století ve skandinávských a pak od 70. let 20. století i v ostatních zemích západní Evropy významně klesat, tento pokles se však jeví tak význačný proto, že následoval po poválečném období vysoké, brzké a univerzální sňatečnosti (tedy relativně krátkém, avšak bezprostředně předcházející období, které tak je „první po ruce“ pro srovnání) (Cliquet, 1991: 22–23).

Nesezdaná soužití

Nesezdaná soužití nejsou novým fenoménem. Dříve byla rozšířená především u starších věkových skupin, nově se objevují ve velké míře mezi mladými lidmi, a to zpravidla jako předmanželská soužití „na zkoušku“. Bohužel i v rámci tohoto jevu je nutno konstatovat, že datová základna není dostačující, neformální svazky nejsou úředně statisticky dokumentovány, v řadě zemí jsou také obtíže s klasifikací domácností takto žijících osob při sčítání lidu. Zároveň je třeba upozornit na významnou diferenciaci ve výskytu nesezdaných soužití mezi jednotlivými sledovanými zeměmi a zřejmě i diferenciaci ve významu a funkci těchto partnerství (předmanželská soužití na zkoušku versus dlouhodobá a stabilní alternativa manželství, pro kterou by mohla svědčit data o nárůstu podílu mimomanželsky narozených). Nárůst nesezdaných soužití Cliquet hodnotí jako důsledek pokračujícího trendu sekularizace (Cliquet, 1991: 23–24).

Domácnosti jednotlivců / singles

Nárůstu podílu a počtu jednočlenných domácností se sice nevěnuje tolik pozornosti jako nesezdaným soužitím, jejich rozšíření je však velmi významné. Domácnosti jednotlivců zpravidla tvoří buď mladí lidé, kteří se osamostatnili z původní rodiny a (ještě) nezaložili rodinu/partnerské soužití nebo senioři, konkrétně především ženy, a to v důsledku mužské nadúmrtosti a také věkového rozdílu mezi manželi. Podle Cliqueta zatím z dostupných dat nelze jednoznačně nárůst podílu jednočlenných domácností přisoudit spíše ve prospěch nebo proti hypotéze diskontinuity vývoje od 60. let 20. století oproti dosavadnímu vývoji (Cliquet, 1991: 25).

Rozvodovost

Vedle snižující se úrovně sňatečnosti zároveň pozorujeme významný nárůst úrovně rozvodovosti a také snižování průměrné délky trvání manželství při rozvodu. To však Cliquet hodnotí jako akceleraci trendu nastoupeného už od začátku 20. století. (Cliquet, 1991: 26).

Sňatečnost vyššího pořadí

Podíl opakovaných sňatků na celkovém počtu uzavíraných sňatků díky vysoké úrovni rozvodovosti stoupá, přesto podíl rozvedených vstupujících do dalšího manželství klesá a tato manželství jsou uzavírána po delší době od předchozího rozvodu. A navíc manželství vyšších pořadí končí rozvodem častěji než manželství prvního pořadí. Nelze ale jednoznačně přisoudit tyto skutečnosti ve prospěch kontinuity či naopak diskontinuity vývoje oproti předchozímu vývoji sňatečnosti (Cliquet, 1991: 26).

Dostupná data o reprodukčním a partnerském chování ukazují podle Cliqueta na nejednoznačný výsledek ve smyslu hodnocení sledovaných trendů jako významně jiných (diskontinuita) či naopak jako prohloubení/akcelerace trendů nastoupených už dříve (kontinuita vývoje). Jako významně nové lze hodnotit: moderní prostředky antikoncepce, nízké hodnoty úhrnné plodnosti (ovšem upozorňuje, že to není poprvé v historii, co úhrnná plodnost klesla pod úroveň prosté reprodukce), rostoucí věk při prvním sňatku a nárůst počtu nesezdaných soužití i dalších alternativních forem partnerských svazků. Naopak praktikování antikoncepce jako takové, hodnoty konečné plodnosti, předmanželský sex či rozvodovost byli podle Cliqueta pozorovány ve významné míře už dříve a ve sledovaném období pouze zintenzivněli. Celkově se podle něj jedná spíše o akceleraci trendů demografického režimu nastoleného demografickou revolucí a způsobeného modernizací společnosti (Cliquet, 1991: 26, 72–73).

Ods.1: Lesthaeghe obhájí odlišnost (diskontinuitu) SDT tím, že trendy ve sňatečnosti (nebo obecněji řečeno partnerském chování) a v porodnosti označuje jako protikladné k těm, které byly nastoupeny při demografické revoluci. Např. poukazuje na to, že v polovině 20. století bylo dosaženo nejnižšího průměrného věku při vstupu do manželství zaznamenaného od nástupu renesance, zatímco od poloviny 60. let 20. století průměrný věk při vstupu do manželství významně roste, a to jak sám připomíná v důsledku delší přípravy na ekonomické uplatnění na trhu práce (delší studium, praxe). Jednou z nejdůležitějších charakteristik nového partnerského chování vidí Lesthaeghe v nárůstu rozvodovosti, resp. v tom, že nesezdaná partnerství jsou stále méně stabilní. Další rozdíl vidí v opakované sňatečnosti, jejíž relativně vysoká intenzita v předchozím období je podle něho dokladem významnosti instituce rodiny, zatímco nový trend nesezdaných soužití namísto manželství vyššího pořadí hodnotí jako naopak snížení významu rodiny. V otázce porodnosti je podle Lesthaeghe zásadní, že její úroveň klesá pod úroveň prosté reprodukce, což s sebou přináší dlouhodobé demografické důsledky v prohlubujícím se stárnutí populací (Lesthaeghe, 1991: 5).

Ods.2: Z demografického hlediska je pokles úrovně porodnosti skutečně velmi významným rysem, je však otázkou, za prvé, nakolik je to trend nezvratný a za druhé, nakolik je to pokračování dlouhodobého trendu snižování úrovně porodnosti nastoupeného v rámci demografické revoluce, resp. nakolik je to pouze jeden z výkyvů, který v rámci dlouhodobého vývoje vlivem společenských podmínek ve sledovaném období probíhá. Nízké hodnoty úhrnné plodnosti zaznamenané v období popisovaném konceptem SDT se neobjevily poprvé, nízká úroveň plodnosti byla v rozvinutých zemích zaznamenána už ve 30. letech 20. století. V dalších zhruba dvou desetiletích pak naopak došlo k nárůstu úrovně porodnosti a je „krátkozraké“ (směrem do minulosti), porovnávat „současnou“ úroveň porodnosti jen s krátkým obdobím bezprostředně předcházejícím. Nízkou úroveň porodnosti ve 30. letech 20. století většina autorů druhé poloviny 20. století hodnotí jako „výchylku“ způsobenou ekonomickou krizí. Jak však poukazuje Van Bavel (2009), tehdejší autoři tento vývoj vnímali nikoliv jako reakci na krizové období, ale naopak příčinu viděli v podobných faktorech, jaké jsou koncepty SDT připisovány nízké úrovni porodnosti na konci 20. století. A jsou to, podle našeho názoru, faktory vyvolané postupující modernizací společností.

Demografické stárnutí není v rámci SDT skutečností novou, tento trend byl nastoupen už demografickou revolucí. Vysoká intenzita rozvodovosti a „rozpadovosti“ nesezdaných partnerství je nepochybně také klíčovým rysem partnerského chování v posledních desetiletích, podle našeho soudu je důsledkem pokračující emancipace a stále vyšších nároků, které lidé na kvalitu svého života mají, nároky na partnerský vztah jistě v době SDT narostly (viz např. vysoká úroveň rozvodovosti manželství s nezletilými dětmi). Nakolik je tento nárůst „skokový“, tedy významně vyšší než by odpovídalo jeho postupnému nárůstu v rámci prohlubujícího se procesu modernizace západních společností, je těžké rozlišit.

2.3.2.1.1 Hlavní body kritiky hypotézy SDT podle Colemana

Druhým ze zmíněných kritiků konceptu druhého demografického přechodu je oxfordský profesor demografie David Coleman. Ve svém příspěvku „Why we don't have to believe without doubting in the 'Second Demographic Transition'. Some agnostic comments“ předneseném ve Varšavě na konferenci Evropské asociace pro populační studia (EAPS) v roce 2003 (v rámci panelu na téma zda je druhý demografický přechod užitečným konceptem pro demografii?) vymezil následující

hlavní problémy a otázky okolo konceptu druhého demografického přechodu (Coleman, 2003, 2004):

1. Spíše než o druhý, jde o přechod druhotný

Coleman poukazuje na to, že se nejedná o ojedinělou změnu v demografickém chování, připomíná z evropské historie i další (dílčí) změny v demografickém chování (např. rozšíření tzv. západoevropského modelu rodiny od 16. století).

Další poznámkou je, že změny v demografické reprodukci označované jako druhý demografický přechod jsou podle něho do určité míry pokračováním nebo důsledkem demografické revoluce. Některé projevy připisované druhému demografickému přechodu již mají předchozí příklady, už byly dříve pozorovány.

Tato připomínka je ve svém jádru velmi blízká zásadní připomínce, kterou představil Cliquet v otázce toho, zda se v případě SDT jedná o vývoj kvalitativně nový (diskontinuita) či zda se jedná o pokračování trendů nastoupených dříve (kontinuita vývoje).

2. Není to změna demografická

Nejedná se podle Colemanů o demografickou změnu v tom smyslu, že se netýká primárně obou základních demografických procesů porodnosti a úmrtnosti, tedy že neřeší otázku celkového charakteru demografické reprodukce. Hypotéza druhého demografického přechodu je podle něj spíše o změnách v životním stylu, v uspořádání partnerských a sexuálních vztahů. Na rozdíl od demografické revoluce nemá koncept SDT „co říci“ o úmrtnosti, vývoji počtu obyvatelstva či o stárnutí populace. Přímou se netýká ani migrace.

3. Není to přechod k jinému charakteru demografické reprodukce

Změny popisované v rámci konceptu SDT nejsou na rozdíl od demografické revoluce trvalé, univerzální (pro všechny společnosti) a nejsou nevratné. SDT je regionálně omezený soubor behaviorálních změn, v některých společnostech se uskutečňuje více a v jiných méně, výsledkem je diverzita ne uniformita. Chování, které je popisováno konceptem SDT je pouze jedním z více vzorců chování současných lidí ve vyspělých zemích. Je pouze jedním z více životních stylů.

4. Jedná se o změnu nevratnou?

Nedojde opět k nárůstu úrovně plodnosti? A nedošlo už k nárůstu úrovně plodnosti?

5. Projeví se SDT i u dalších populací než u západoevropských?

Zde se Coleman ptá, nakolik je SDT záležitost univerzální pro všechny populace, tak jako byla/je demografická revoluce. Otázkou budoucnosti je, zda se tyto změny prosadí také mezi v dalších populacích a subpopulacích (zmiňuje např. muslimy žijící v Evropě, populace jižní Ameriky aj.). Aktuální se tato otázka jeví v kontextu vývoje v zemích bývalého východního bloku pro roce 1990. Jsou prudké změny v demografické reprodukci pozorované v těchto zemích stejného charakteru a stejných příčin jako změny, které o dvě desetiletí dříve proběhly v západní části Evropy? (Více k této otázce v samostatné kapitole diskutující situaci v České republice.)

6. Vnitřní koherence teorie je problematická

Coleman poznamenává, že země, ve kterých jsou partnerské vztahy a některé rysy životního stylu nejvíce podobné charakteru popsaném v rámci konceptu SDT však ale zároveň nejsou zeměmi s nízkou (nejnižší) plodností. Např. skandinávské země, které mají nejvyšší podíl dětí narozených mimo manželství, mají v rámci sledovaných vyspělých zemí nejvyšší úroveň plodnosti. A naopak země jižní i střední Evropy, které mají podíl dětí narozených mimo manželství nízký, mají i nízkou plodnost.

7. Teorie posunu k postmateriálním hodnotám, která je v základech konceptu SDT, je problematická

Inglehartův koncept postmaterialismu, který je jedním z ideových kořenů konceptu SDT, považuje Coleman za slabou teoretickou základnu, ačkoliv dnes velmi populární v sociálních vědách. Kritici Inglehartova postmaterialistického konceptu upozorňují na malý rozdíl mezi materialismem/postmaterialismem a konzervatismem/liberalismem jako dvou pólů osobnosti/postojů, a to především při jejich zjišťování u respondentů. Coleman upozorňuje na způsob měření postmateriálních hodnot, nejčastěji v dotazníku pomocí krátké sady výroků, které se navíc málo dotýkají hodnot a chování nejbližší demografickému, např. symetrie genderových rolí v domácnosti, rodině, ale i mimo ni. Také statistické korelace mezi takovými hodnotami a nízkou úrovní plodnosti považuje za slabé (Coleman, 2004: 12).

8. Přechod by měl být přechodem ke stavu, který je dlouhodobě udržitelný.

Coleman se ptá, zda „si můžeme současně dovolit“ SDT a demografické stárnutí? A připomíná, že demografickému stárnutí se nelze vyhnout. Dále připomíná negativní důsledky nových partnerských a životních vzorců (popisovaných konceptem STD) na psychický a sociální vývoj dětí.

Coleman shrnuje důvody proč ideu druhého demografického přechodu považuje za sice kreativní, hodnotnou a nosnou myšlenku, ale zároveň nekompletní a omezenou ve svých explanačních možnostech a s problematickou platností mimo geografickou

oblast, pro kterou byl formulován. A také za ideu špatně pojmenovanou (viz výše výhrady ke všem třem slovům, z kterých je název sestaven - druhý, demografický, přechod). Považuje SDT za koncept dobře empiricky popisující dílčí změnu chování platnou v části Evropy, avšak s nejasným pokračování v těchto zemích a s nejasným uplatněním v dalších, méně rozvinutých zemích. Vysvětlení změn prostřednictvím posunu k postmateriálním hodnotám považuje pouze za jeden z možných teoretických modelů pro výklad pozorovaného chování. SDT je podle Colemana (podobně jako podle Cliqueta) zřejmě jen rozšířením a zvýrazněním změn, které mají hlubší kořeny v procesu celkové modernizace (Coleman, 2003, 2004).

Ods.1: Hlavní Colemanovu připomínku, že spíše než o přechod druhý se jedná o druhotnou změnu se Lesthaeghe snaží vyvrátit poukazem na rozdílnosti a v některých ohledech i protikladné charakteristiky v oblasti sňatečnosti, porodnosti i společenských podmínek a souvislosti mezi první demografickou revolucí a SDT (viz. přehled v tabulce výše).

Ods.2: Při jejich posuzování je třeba odlišit několik rovin: za prvé, zda charakteristiky přisouzené SDT jsou skutečně trendy nové, či dokonce protikladné; za druhé, zda charakteristiky uvedené pro demografickou revoluci (případně i pro SDT) jsou opravdu jejími hlavními charakteristickými rysy, a to rysy univerzálními u všech populací a za třetí, zda jsou to trendy dobře datově doložené (což souvisí s připomínkou druhou v tom smyslu, zda jsou datově doložené pro větší množství populací). První rovina „novosti“ pozorovaných trendů, tedy „diskontinuity“ je řešena výše.

Ods.2: Přejdeme nyní k otázce toho, zda trendy, které Lesthaeghe přisuzuje demografické revoluci, jsou jejími hlavními charakteristikami, aby pak bylo možno se přiklonit k tomu, že jestliže tyto trendy nadále netrvají či jsou dokonce protikladné, je možno je hodnotit jako něco nového stejného významu. Pokud ne, pak je třeba souhlasit s Colemanem, že se jedná z měny významu sekundárního. Vzhledem k tomu, že pro demografickou revoluci je v první řadě charakteristický pokles úrovně porodnosti a úmrtnosti, je třeba se, vzhledem k tomu, že SDT otázku vývoje úrovně úmrtnosti neřeší (což je také předmětem Colemanovy kritiky – viz jinde), věnovat především vývoji charakteristik porodnosti, které Lesthaeghe uvádí jako typické pro demografickou revoluci.

Ods.2: Na prvním místě uvádí pokles úrovně manželské plodnosti prostřednictvím snižování plodnosti ve vyšším věku. Jistě lze

souhlasit, že pokles manželské plodnosti (vyššího pořadí) je důležitou charakteristikou demografické revoluce. Avšak v rámci SDT dochází v zásadě k jeho pokračování.

Ods.2: Zda je možno další uváděnou charakteristiku, a to snižování průměrného věku při narození prvního dítěte považovat za klíčový rys je sporné. Nedomníváme se, že by to byl rys univerzální a typický pro všechny populace procházející demografickou revolucí.

Ods.2: Dále Lesthaeghe uvádí jako charakteristiku plodnosti během demografické revoluce nedostatečnou antikoncepci (potenciálně vedoucí k plození dětí vyššího pořadí, které nebyly plánované). Nedomníváme se, že by tato charakteristika byla klíčová, považujeme ji za doprovodný jev (navíc zůstává otevřená otázka, zda tento problém s rozšířením hormonální antikoncepce a jiných moderních metod vymizel, neboť jejich praktikování mezi ženami žijícími v partnerství/manželsství není ani v moderních společnostech plně využíváné a další otázkou je i jejich 100 % spolehlivost).

Ods.2: Pokles mimomanželské plodnosti také nehodnotíme jako klíčový rys demografické revoluce a ani (a to právě také protože) ne-univerzální. Jak sám Lesthaeghe v jiném svém příspěvku sleduje, lze na příkladě řady (sub)populací nalézt v této a podobných dílčích charakteristikách plodnosti či partnerského chování dlouhodobě stabilní variabilitu mezi jednotlivými (sub)populacemi⁶⁶ (Lesthaeghe, 2009; Lesthaeghe – Neels, 2002). Pak se jedná spíše o kulturní (či jinou) specifickou danou společností a ne o klíčový rys demografické revoluce.

Ods.2: Nízký podíl celoživotně bezdětných mezi vdanými páry. Ani v tomto případě nelze, podle našeho názoru, souhlasit s tím, že by toto bylo charakteristické pro demografickou revoluci, neboť před demografickou revolucí byla manželská bezdětnost zřejmě daná především biologickou neplodností, jejíž výskyt se díky zlepšující lékařské péči během demografické revoluce mohl snižovat, avšak ne výrazně.

⁶⁶ Jeho interpretace nalezených pravidelností je však taková, že ji považuje také za doklad toho, že SDT je významně obdobný rys v demografické reprodukci, a to proto, že se prostorově šíří podle stejných vzorců, že tedy vychází ze stejného obecného modelu a jsou tak stejného charakteru jako demografická revoluce (Lesthaeghe – Neels, 2002).

Ods.2: Zakládat argumentaci toho, že SDT je podobného významu jako demografická revoluce na kontrastu charakteristik přisuzovaných „referenčnímu bodu“ srovnání (demografické revoluci), jaké zde byly zčásti (pro oblast porodnosti) rozebrány, stojí podle našeho názoru na zpochybnitelných základech. Tyto charakteristiky sice u některých populací byly v dřívějším období pozorovány, avšak vzhledem k tomu, že je nelze považovat za klíčové ani za univerzální, není možno ani SDT považovat za obdobně významnou změnu v charakteru demografické reprodukce.

Ods.1: Lesthaeghe (např. 2010) se snaží prokázat, že SDT je univerzální fází v demografickém vývoji, že jeho hlavní rysy jsou/budou pozorovány postupně i v dalších zemích např. jižní, později střední a východní Evropy či v některých asijských zemích (např. Japonsko, Singapur, Jižní Korea, kde kromě vysokého podílu mimomanželsky narozených lze podle něj ostatní rysy SDT pozorovat). Upozorňuje, že je nutno vzít v úvahu specifický vývoj v jednotlivých zemích: „... it has become increasingly evident that the mixture of SDT ingredients may vary quite widely depending on context. ... Obviously such contextual variations reflect historical path dependency, and these play just as large role in the unfolding of the SDT as they did in producing leads and lags during the SDT. Hence, the SDT-theory should not be taken as a teleological grand script with a standard scenario. Just the opposite is true: it is a more general narrative that leaves room for many different sub-narratives, each of which to be anchored more directly to case-specific empirical evidence“ (Lesthaeghe, 2010: 14).

Ods.1: Odkazem na „pochopitelnou“ variabilitu vývoje v jednotlivých zemích se Lesthaeghe snaží vyvrátit i Colemanův argument o vnitřní ne-kohezi konceptu SDT. Např. severské země, ve kterých je zároveň značná symetrie genderových rolí v rodině i na trhu práce a vysoký podíl dětí rozených mimo manželství, ale zároveň je v nich relativně vysoká úroveň porodnosti. A dále Lesthaeghe připomíná, že je nutno vzít v úvahu nejen variabilitu mezi zeměmi, ale i variabilitu v časovém nástupu, kdy v jednotlivých zemích dílčí projevy SDT nastaly, což podle něho může vysvětlit i některé slabé statistické souvislosti mezi např. úrovní úhrnné plodnosti, výskytem nesezdaných soužití a zjištěnými postoji (Lesthaeghe, 2010: 31–32).

Ods.1: Na jiném místě Lesthaeghe implicitně proti připomínce vnitřní nekoherentnosti konceptu SDT (především výše zmíněná relativně vysoká úroveň porodnosti v severských zemích) nabízí následující. Přepřel koncept

SDT tak, že hovoří o dvojím efektu kulturních a strukturálních změn připisovaných SDT na hodnoty úhrnné plodnosti. Na jedné straně delší příprava na zaměstnání a budování kariéry (strukturální faktory), stejně jako potřeba seberealizace, hodnota „otevřené budoucnosti“, seberealizačně stráveného volného času aj. (kulturní faktory) vedou k odkládání rození dětí a tedy ke snižování hodnot úhrnné plodnosti. Na druhé straně genderové vztahy a genderová rovnost v rodině, v práci i v jiných oblastech života jež je podporována strukturálně (např. sociální politikou), stejně jako hodnoty emancipace, nezávislosti a rovnosti pohlaví (jako příklady kulturních faktorů) vedou k realizaci odložené plodnosti, tedy k růstu hodnot úhrnné plodnosti (růst úrovně plodnosti ve vyšším věku) (Lesthaeghe, 2010: 21).

Ods.2: Touto úvahou Lesthaeghe původní koncept SDT rozšířil do další fáze, která počítá s kompenzací odkládaného rodičovství do vyššího věku, a to v důsledku faktorů, jež jsou podle něho v souladu s původním konceptem SDT. Otázkou budoucího vývoje je, zda tento vývoj bude pozorován i v dalších (kromě severských) zemí.

Ods.1: Otázce vývoje evropských zemí bývalého východního bloku (viz Colemanova připomínka k univerzalitě vývoje popisovaného SDT) je věnována pozornost níže, hlavní diskuze se odvíjí od otázky, zda příčiny hledat spíše ve specifickém (negativním) vývoji určitých aspektů společenské a ekonomické situace, jež je v těchto zemích rozdílná oproti situaci na přelomu 60. a 70. let 20. století v západní Evropě. Nebo zda je na sledovaný vývoj pohlíženo spíše jako na důsledek (pozitivního) vývoje těchto společností směrem k západním standardům, které s sebou přináší i hodnotové změny, jež jsou charakteristické pro SDT. Lesthaeghe připouští, že transformace bývalých socialistických společností a větší nebo menší společenská krize (alespoň v některých oblastech společnosti) přispěla k řadě rysů demografického chování (např. odsouvání zakládání rodiny), které jsou jinak hodnoceny jako znak SDT. Avšak vysvětlení probíhajících změn pouze pomocí ekonomické krize je podle něj nesprávné, nekompletní. Připomíná, že řada zemí již brzy nastoupila cestu ekonomického růstu, což ale nepřineslo návrat k dřívějším úrovním sňatečnosti a porodnosti, a proto je podle něj nelze považovat za důsledek (negativního) ekonomického vývoje. Dále poukazuje na velký nárůst výskytu nesezdaných soužití a podílu narozených mimo manželství. Uvádí, že vedle počáteční krize se v těchto společnostech událo něco více, a to změna kulturní vycházející z nárůstu svobody a osobní autonomie (Lesthaeghe, 2010: 31).

2.3.2.1.2 Hlavní body české diskuse o platnosti hypotézy SDT na vývoj po roce 1990

Trend odkládání založení rodiny do vyššího věku, nízké hodnoty úhrnné plodnosti, stejně jako nárůst podílu narozených mimo manželství jsou významnými změnami v reprodukčním chování pozorovanými v bývalých socialistických zemích, které prochází zásadní společenskou transformací. Tato přináší lidem nové možnosti, ale také nové požadavky, v jejich rámci lidé formují své preference, postoje a hodnoty. Podle Hamplové (2006: 15–16) lze v zásadě najít dvojí výchozí pohled pro vysvětlení demografických změn, a to přístup normativní, který zdůrazňuje hodnotové proměny, posuny v preferencích („lidé ne/chtějí“), a přístup vycházející z teorie racionální volby, který vyzdvihuje naopak roli faktorů strukturálních, objektivních, především ekonomických („lidé ne/mohou“). Koncepce SDT je řazena do prvního, normativního proudu. Většina autorů si je však vědoma komplexnosti společenského života, na jedné straně strukturální faktory jsou důsledkem jednání lidí a na druhé straně lidské jednání a hodnoty, které stojí v pozadí tohoto jednání, jsou formovány strukturálními faktory, podmínkami života. Vysvětlení změn v demografickém chování si tak nevystačí pouze s jedním nebo druhým přístupem (chápaným ve zjednodušené podobě).⁶⁷

V evropské a světové demografii se diskuse ohledně konceptu SDT objevily velmi záhy po jeho prvních publikacích, větší měrou se v české demografii začaly objevovat až od poloviny 90. let. 20. století⁶⁸ v souvislosti s hledáním vysvětlení pro změny v demografickém chování, ke kterým v České republice (a v dalších východních zemích) dochází právě po roce 1990. Tato diskuse u nás započala v druhé polovině 90. let. 20. století (především Rychtaříková, 1996; Rabušic 1996, 1997, později v monografii 2001), zapojila se do ní postupně řada dalších předních demografů.

Rychtaříková připomíná rozdílné aktuální společenské podmínky a rozdílný předchozí společenský, ale i demografický vývoj v zemích západu na přelomu 60. a 70. let 20. století a v České republice v 90. letech 20. století, kdy u nás docházelo k velice prudkým změnám jak ve strukturálních životních podmínkách, tak v pozorovaném demografickém vývoji. Zatímco na západě docházelo v době připisované SDT (i přes dílčí méně hluboké ekonomické krize) k růstu životní úrovně, růstu zaměstnanosti a celkové nezávislosti žen, což se projevilo v touze po individualismu (na rozdíl od poválečné převažující preferenci života v páru a v rodině), tak na východě v tehdejší

⁶⁷ Van de Kaa (1994) v reakci na další autory doplňuje explanační rámec pro vysvětlení demografických změn popsaných SDT (z původního důrazu na především kulturní faktory) na tři dimenze sociálního systému: 1. strukturální procesy (např. rostoucí potřeba vzdělání, sociální politika, přesun k ekonomice s vedoucí rolí třetího sektoru), 2. technologické změny (např. moderní antikoncepce, prostředky pro cestování a globální komunikaci), 3. kulturní změny (např. normy, hodnoty).

⁶⁸ Pavlík své základní stanovisko ke koncepci SDT publikoval už dříve v roce 1989 (Cliquet, 1991: 9).

době v zásadě pokračovaly trendy ve sňatečnosti a porodnosti, které byly nastoleny po druhé světové válce. Situaci východních zemí v 90. letech 20. století podle Rychtaříkové charakterizují zásadně nové ekonomické podmínky (růst nezaměstnanosti, růst cen některých komodit), ale i nové možnosti pro seberealizaci mladých lidí (např. v oblasti vzdělání, práce, cestování) (Rychtaříková, 1996: 78–83). Pozorované změny v reprodukčním a partnerského chování je podle ní možno interpretovat jako pragmatickou reakci na vnější strukturální podmínky. V polovině 90. let 20. století ještě nebylo možno sledovat změny v demografickém chování podrobněji. Především zatím nebylo možno pro krátký časový úsek hodnotit změny v časování plodnosti, tedy zda po období odsouvání plodnosti do vyššího věku bude následovat kompenzační růst úrovně plodnosti ve vyšším věku, nebo i dalších otázek detailněji studujících změny v plodnosti a ve formování partnerských svazků - např. ve vztahu ke vzdělání a věku žen (viz např. Rychtaříková, 2006).

V polemice s Rychtaříkovou Rabušic v druhé polovině 90. let 20. století trendy nastoupivší v České republice po změně politického režimu jednoznačně přisuzuje hodnotovým proměnám a odkazuje na SDT. Zároveň v jeho pracích nalezneme hodnocení probíhajících změn, které na rozdíl od některých jiných autorů nechápe „krizově“, ale vidí je jako přirozený a pozitivní vývoj směrem ke standardům typickým pro moderní demokratické společnosti (1996: 173–180), „modernizace moderní industriální společnosti“ (1997: 118), podobně i (2001).

Rabušicovo vysvětlení probíhajících změn demografického chování v České republice přisuzované v první řadě hodnotovým proměnám směrem k hodnotám postmoderním, postmateriálním, jež by měly být přejímány nejdříve především vzdělanějšími skupinami mladých lidí, kteří mají více kulturního a sociálního kapitálu pro svou „seberealizaci“, kritizuje např. Katrňák: „Toto vysvětlení bledne ve světle dat o vzdělanostní struktuře svobodných matek.“ (2006: 48) Mnohem větší podíl mimomanželsky narozených dětí je u nás mezi ženami s nižším vzděláním, naopak vysokoškolačky se v tomto ohledu chovají více konzervativně (např. ČSÚ, 2008: 22).

Cenným příspěvkem založeným na detailní analytické práci jak s výchozím konceptem SDT, operacionalizací jeho hlavních myšlenek do měřitelných indikátorů a jejich následného posouzení je stat' Sobotky, Zemana, Kantorové (2003). Tito autoři konstatují, že přes určitou nejednoznačnost (komplexnost a zároveň neurčitost) výchozího konceptu, tak jak byl formulován anglicky v roce 1987, je možno jej použít jako výkladový (i prediktivní) rámec pro probíhající změny demografického chování u nás. Považují za nosný jak pohled zdůrazňující vzájemnou souvislost jednotlivých změn (kulturní, politické a ekonomické faktory se vzájemně podmiňují, což je zdůrazňováno až v pozdějších pracích obou autorů konceptu SDT), tak ale

zdůrazňovaný význam hodnotových proměn stojících v pozadí změn lidského jednání. Upozorňují však na to, že průběh u nás byl významně odlišný od průběhu v Nizozemsku (a tedy i od obecně předpokládaných dílčích projevů v dalších zemích, tak to bylo van de Kaa v roce 1987 předpokládáno), některé fáze SDT u nás proběhly už před rokem 1990 (např. růst úrovně rozvodovosti či potratovosti). K otázce toho, zda snížení úrovně porodnosti a sňatečnosti nebylo ve zemích bývalého východního bloku způsobeno spíše pragmatickou reakcí na (krizové) podmínky transformující se společnosti, argumentují tím, že transformace brzy vedla k ekonomickému růstu, avšak k opětovnému zvýšení úrovně porodnosti a sňatečnosti nedošlo, neboť behaviorální změny se již ve společnosti prosadily nevratně (Sobotka – Zeman – Kantorová, 2003: 270–271).

2.3.3 SHRNUÍ DISKUSE

Koncept druhého demografického přechodu reflektuje významné změny v demografické reprodukci vyspělých zemí, a to především snížení úrovně porodnosti (pokles hodnot úhrnné plodnosti pod úroveň prosté reprodukce) a dále změn v partnerském chování (zvýšení úrovně rozvodovosti, snížení úrovně sňatečnosti, rozšíření nesezdaných partnerství). Také změny hodnotové a změny životního stylu, které jsou vysvětlujícím společenským rámcem pro SDT, jsou důležitou charakteristikou probíhajícího vývoje současných vyspělých společností. Jak ale poukazují kritici konceptu SDT, nelze souhlasit s tím, že by tyto změny byly svým charakterem a tedy i významností srovnatelné se změnami při demografické revoluci, aby tak bylo možno hovořit o „druhém“ demografickém přechodu srovnatelného významu jako „první“ demografická revoluce. Především se jejich kritika zakládá na argumentu, že se nejedná o změnu v obou hlavních demografických procesech určujících charakter demografické reprodukce, nejedná se o změnu kvality demografické reprodukce a nejedná se o změnu vyvolanou zásadními změnami společenských podmínek. Jedním z principů demografické revoluce je také to, že v rámci ní právě společenské podmíněnosti demografické reprodukce zvyšovaly svůj podíl na určování charakteru lidské reprodukce na úkor podmíněností biologických, resp. postupně rostla vzájemná provázanost biologických a společenských faktorů ovlivňujících lidskou reprodukci (Cliquet, 2010: 315–358). V tomto ohledu není vývoj pozorovaný od 60. let 20. století vývojem jiným směrem, spíše se jeví jako pokračování či rozvíjení trendů nastoupivších v rámci demografických i celospolečenských modernizačních proměn. V otázce univerzálnosti SDT pro ostatní populace než pro které byl původně formulován, narážíme na zatím nejednoznačné hodnocení vývoje v dalších zemích (např. bývalé socialistické země či vyspělé asijské země), ale i na to, že není vyjasněno, které jsou klíčové a univerzální projevy SDT a co je jejich (obecnými) příčinami a co jsou naopak „národní specifika“ či varianty SDT.

Otázka vysvětlení podmiňujících faktorů demografických změn popisovaných konceptem SDT je diskutována nejčastěji ve dvou rovinách. Za prvé je možno si položit otázku, zda společenské podmínky v době připisované SDT jsou významně nové oproti podmínkám, faktorům, které podmiňovaly demografickou revoluci (tedy zda je možno dnešní společnosti vyspělých zemí označit za postmoderní či zda se stále jedná o pokračování procesu modernizace bez zásadní kvalitativní změny charakteru společnosti). Za druhé je pokládána otázka, zda jsou pro pozorované změny v reprodukčním a partnerském chování klíčové faktory kulturní, faktory hodnotových změn směrem k „vyšším“, postmateriálním hodnotám a potřebám.

Přikláníme se k názoru, že o kvalitativně nový charakter společnosti a kvalitativně nový charakter demografické reprodukce se zřejmě nejedná, přestože konceptem SDT popisované změny jsou významné a mají i významné důsledky na budoucí demografický a společenský vývoj. (I když si uvědomujeme, že nová změna, aby byla zásadní, kvalitativní, musí být jiného charakteru než byla změna z tradiční na moderní společnost a rozpoznání této nové kvality zřejmě není možné stejnou optikou jako posuzování změny tradiční versus moderní.) Ve prospěch názoru, že o nový charakter společnosti a demografické reprodukce se nejedná, svědčí skutečnost, že řada trendů, které jsou označovány za charakteristické pro SDT byly nastoupeny postupně už dříve či jsou způsobeny faktory, které své kořeny mají již v předchozím vývoji v postupující modernizaci. Otázku významnosti změn popisovaných a vysvětlovaných hypotézou SDT je podle našeho názoru třeba posuzovat v dlouhodobém vývoji a ne pouze ve srovnání s vývojem v několika předcházejících desetiletích. Bude tak lépe možno sledovat dlouhodobé trendy, jejich změny a dočasná kolísání, a to i vzhledem k podstatě lidské reprodukce, která má generační charakter. Relativní dlouhou časovou délkou jedné generace (např. v porovnávání změn chování generace dětí oproti generaci jejich rodičů) je vhodné zohlednit i metodologicky prostřednictvím longitudinálního pohledu, který by měl doplňovat pohled transverzální, aby bylo možno sledovat vývoj úrovně např. porodnosti očištěný od efektu časování.

Další otázkou provázející diskusi o platnosti hypotézy SDT je budoucí vývoj nastoupeného trendu nízké úrovně plodnosti. K jakému stavu je druhý demografický přechod přechodem? V prvních publikacích DST není budoucí demografický vývoj řešen (kromě postupujícího stárnutí populace). V pozdějších pracích (např. Lesthaeghe, 2010) je jako pozdní fáze SDT uváděn předpokládaný nárůst úrovně porodnosti při zvyšování průměrného věku při narození dítěte. Pokud by však k tomuto kompenzačnímu nárůstu úrovně plodnosti ve vyšším věku docházelo ve všech populacích, nebylo by možno celý SDT považovat za přechodnou fázi vývoje demograficky vyspělých společností? Její budoucí dopad z demografického hlediska by pak nebyl tak zásadní, neboť hlavní změnou v charakteru porodnosti bude zvýšení průměrného věku a nikoliv zásadní snížení její úrovně.

Otázka toho, zda klíč pro vysvětlení pozorovaných behaviorálních změn v oblasti lidské reprodukce hledat nejprve v oblasti postojů, preferencí a hodnot lidí či vyjít od faktorů makrosociálních, strukturálních je podle našeho názoru druhotná, neboť obojí se vzájemně podmiňuje, což v pozdějších pracích uvádí i sami autoři hypotézy SDT. Poněkud jiného rázu je však otázka, zda demografický vývoj v bývalých socialistických zemích po roce 1990 interpretovat jako pozdější nástup SDT nebo jako reakci na „krizové společenské podmínky“ v rámci společenské transformace. Těmito „krizovými podmínkami“ se totiž rozumí jiné ekonomické a jiné společenské

podmínky, než jaké souvisí s hodnotovými změnami, které jsou popsány jako pozadí demografických změn nazvaných SDT a pozorovaných v západních zemích od přelomu 60. a 70. let 20. století. Po přechodném období, kdy bývalé socialistické země procházely relativně rychlou transformací, jež s sebou v určitých oblastech přinesla nové společenské situace a pro určité skupiny obyvatel i problémy (v některých zemích i skutečné krize), nastupují tyto země trend podobného společenského vývoje, který v západních zemích probíhal v druhé polovině 20. století. Demografický vývoj je proto nutno studovat diferencovaně, neboť jeho příčiny mohou být obojího rázu, interakcí jak „krizových“ aspektů, tak rychle nastupujících podmínek a možností, které se v západních zemích formovaly pozvolněji.

3 II. ZÁKLADNÍ RYSY POPULAČNÍHO VÝVOJE VYSPĚLÝCH ZEMÍ

3.1.1 DISKUSE DOBY UKONČENÍ DEMOGRAFICKÉ REVOLUCE

Otázka doby, od které je možno danou populaci označit jako populaci, ve které už demografická revoluce proběhla, je pro analýzu vývoje po demografické revoluci jednou z prvotních a také často řešených. Demografická revoluce je kvalitativní změna demografické reprodukce, a tuto kvalitu je složité u velkého souboru jednotně kvantitativně postihnout. Její kvantitativní projevy můžeme sledovat pomocí hodnot demografických ukazatelů⁶⁹, ale jak připomíná Pavlík (1964), důležitější než absolutní hodnoty jsou vývojové tendence, vzestup/pokles, jejich tempo a hloubka posuzované relativně k předchozí úrovni. V každé zemi, i přes společné hlavní rysy, je společenský vývoj, který demografickou reprodukci podmiňuje, svébytný. Také „demografická historie“ (věková struktura, předchozí vývoj jednotlivých demografických procesů), která se do hodnot demografických ukazatelů promítá, je u jednotlivých populací často rozdílná. Významné společenské změny (např. světová ekonomická krize, války, politické převraty aj.) mohou vývoj demografické reprodukce změnit, zrychlit, přerušit. Za většinu zemí nejsou k dispozici longitudinální data z období demografické revoluce, je nutno pracovat jen s transverzálními daty, jejichž hodnoty jsou do určité míry ovlivněny změnami v časování. Jednou z charakteristických vlastností procesu demografické revoluce je to, že vývoj obou hlavních složek demografické reprodukce, porodnosti a úmrtnosti neprobíhá vždy se stejnou dynamikou, v poklesu nástupu a rychlosti poklesu úrovně porodnosti oproti poklesu úrovně úmrtnosti se jednotlivé populace liší. V neposlední řadě pramení obtíže při zkoumání velké skupiny zemí ze skutečnosti, že obyvatelstvo jednotlivých zemí není homogenní, dokonce se nemusí (i při pomínutí diferenciacie město – venkov, socioekonomický status atd.) jednat pouze o jednu populaci.

Pro celek vyspělých zemí se období, kdy prošly demografickou revolucí, vymezuje zhruba lety 1860–1960. Konkrétněji pro západní a severní Evropu, Severní Ameriku, Austrálii a Nový Zéland datuje Pavlík ukončení demografické revoluce 30. lety 20. století. Pro jižní a východní Evropu a pro Japonsko pak obdobím po druhé světové válce (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 529). Např. Kalibová (1997: 42) uvádí období 1850–1950. Ve vyspělejších zemích ze zkoumané skupiny došlo k demografické revoluci zpravidla dříve (do 30. let 20. století). Nalezení hranice ukončení demografické revoluce není snadným úkolem, neboť inkriminované období je ovlivněné velmi

⁶⁹ Za stejnou hodnotou demografického ukazatele se ale může do určité míry skrývat rozdílná kvalita, skutečnost způsobená rozdílnými faktory (a to nejen v případě nestandardizovaných ukazatelů).

výraznými společenskými faktory (ekonomická krize, druhá světová válka a následně konsolidace společností po válce), které ovlivňují demografický vývoj (mohou způsobit dočasná vychýlení od dlouhodobého trendu nebo také urychlit vývoj, a to zvláště optikou transversálních ukazatelů). Pro většinu populací nejsou k dispozici starší časové řady zvolených ukazatelů, proto bude náš pohled na otázku ukončení demografické revoluce zjednodušený. Pomocí transversálních ukazatelů pro období 50.–60. let 20. století (překročení stanovených prahových hodnot) se pokusíme potvrdit výše parafrázované závěry o době ukončení demografické revoluce (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 529, Kalibová, 1997: 42), případně nalézt země, které ještě demografickou revoluci v polovině 20. století neukončily.

Ukončení procesu demografické revoluce je možno kvantitativně vystihnout trvalým poklesem hrubé míry porodnosti pod hodnotu 20 ‰ a poklesem hrubé míry úmrtnosti pod 15 ‰. Nebo vyjádřeno pomocí ukazatelů nezávislých na věkové struktuře populace **trvalým poklesem úhrnné plodnosti pod hodnotu 2,5 dítěte na ženu a vzestupem naděje dožití při narození (pro obě pohlaví) nad 60-70 let.** Jako pomocného ukazatele se používá hrubá míra reprodukce, která by při ukončení procesu demografické revoluce měla trvala klesnout pod hodnotu 1,5 (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 510). Doplnkově jako ukazatele věkové struktury je možno použít indexu stárí, pro který byla níže zvolena hodnota 30, resp. 35 osob ve věku 60+ na 100 osob ve věku 0–14 let⁷⁰.

V následujícím přehledu identifikujeme země (v tabulce zvýrazněny barevně), které se v obdobích 1950–1954 a 1960–1964 neměly takovou úroveň porodnosti a úmrtnosti, která je považována za charakteristickou pro země s ukončeným procesem demografické revoluce. Pro všechny země jsou použity stejné hodnoty, i když jak je připomínáno výše, redukuje se tím velká část skutečnosti předchozího demografického vývoje a jeho podmíněností v jednotlivých zemích.

I. Použijme tyto hraniční hodnoty: pro hrubou míru úmrtnosti 15 ‰, naději dožití při narození pro muže 60 let, pro ženy 62 let⁷¹ a hrubou míru porodnosti 20 ‰ a úhrnnou plodnost 2,5 dítěte na ženu.

⁷⁰ V literatuře je uváděna prahová hodnota indexu stárí 100 (Pavlík – Rychtaříková – Šubrtová, 1986: 510), nepovažujeme ji však za vhodnou.

⁷¹ Pouze u ukazatele naděje dožití se jedná o přesáhnutí dané hodnoty, u ostatních ukazatelů jde o hodnoty nižší než stanované.

Tabulka 1 Prahové hodnoty pro ukončení demografické revoluce

	1950 - 1955						1960 - 1965					
	hmú	e M	e Ž	hmp	úp	is 1950	hmú	e M	e Ž	hmp	úp	is 1960
Česká republika	10,9	64,5	69,5	19,4	2,7	51,4	10,4	67,3	73,4	14,6	2,2	56,6
Slovensko	10,7	62,4	66,2	27,4	3,5	34,3	8,0	68,3	73,0	20,5	2,9	32,3
Slovinsko	10,6	63,0	68,1	22,0	2,8	38,2	9,5	66,1	72,0	17,8	2,3	44,9
Bulharsko	10,2	62,2	66,1	21,1	2,5	38,1	8,2	68,4	72,1	16,6	2,2	43,7
Lotyšsko	11,6	62,5	69,0	16,4	2,0	61,7	10,2	66,3	73,8	15,6	1,9	68,5
Polsko	10,9	58,6	64,2	30,1	3,6	27,9	7,6	65,8	71,0	19,6	2,7	28,1
Litva	10,6	61,5	67,8	21,6	2,7	48,7	8,0	67,0	73,5	20,4	2,4	44,2
Rumunsko	12,0	59,4	62,8	24,9	2,9	30,6	8,6	65,2	68,8	16,3	2,0	37,6
Maďarsko	11,4	61,5	65,8	21,1	2,7	45,0	10,1	66,4	71,0	13,4	1,8	55,3
Rusko	9,5	60,5	67,3	26,5	2,9	31,8	8,8	64,1	72,8	21,0	2,6	31,0
Estonsko	13,1	61,7	68,3	17,3	2,1	57,8	10,5	65,0	73,4	15,8	1,9	66,5
Itálie	9,9	64,4	68,1	18,2	2,4	44,9	9,9	66,9	72,3	18,4	2,5	55,8
Řecko	7,2	64,3	67,5	19,4	2,3	34,8	7,8	67,9	71,2	18,1	2,2	45,7
Španělsko	10,2	61,6	66,3	20,3	2,6	40,2	8,7	67,9	72,7	21,5	2,9	44,9
Portugalsko	11,8	56,9	61,9	24,1	3,0	35,6	10,9	61,4	67,1	24,2	3,1	39,2
Japonsko	9,4	60,4	63,9	23,8	3,0	21,8	7,4	66,5	71,5	17,1	2,0	29,0
Německo	11,1	65,3	69,6	16,0	2,2	62,9	11,8	67,4	72,9	17,8	2,5	81,2
Rakousko	12,4	63,6	68,8	14,9	2,1	68,0	12,6	66,3	72,6	18,5	2,8	82,7
Švýcarsko	10,1	67,0	71,6	17,3	2,3	58,9	9,5	68,9	74,6	18,9	2,5	62,9
Kanada	8,7	66,8	71,7	27,8	3,7	38,0	7,7	68,5	74,6	24,6	3,7	31,9
Belgie	12,1	65,9	70,9	16,5	2,3	76,1	12,5	67,1	73,1	17,1	2,6	74,9
Lucembursko	11,7	63,1	68,9	14,7	2,0	72,9	12,0	65,7	72,1	16,0	2,4	76,1
Švédsko	9,8	70,4	73,3	15,5	2,2	63,7	10,0	71,6	75,6	14,7	2,3	78,6
Velká Británie	11,7	66,7	71,8	15,9	2,2	69,5	11,8	67,9	73,8	18,4	2,8	72,5
Nizozemí	7,5	70,9	73,4	22,1	3,1	39,2	7,8	71,1	75,8	20,8	3,2	43,7
Austrálie	9,4	66,9	72,4	23,0	3,2	47,2	8,7	67,8	74,2	21,9	3,3	40,5
Finsko	9,7	63,2	69,6	22,8	3,0	34,0	9,4	65,4	72,5	18,1	2,7	36,8
Dánsko	9,0	69,6	72,4	17,9	2,6	51,0	9,7	70,3	74,4	17,2	2,6	61,5
Norsko	8,2	70,9	74,5	18,7	2,6	57,0	9,5	71,1	75,9	17,4	2,9	62,5
Francie	12,8	64,1	69,9	18,9	2,7	71,4	11,4	67,2	74,1	18,3	2,9	64,3
Nový Zéland	9,3	67,5	71,8	25,7	3,7	45,0	8,9	68,3	73,9	25,9	4,0	37,1
Irsko	12,6	65,7	68,2	21,4	3,4	51,2	11,8	68,4	72,3	21,8	4,0	50,8
Island	7,5	70,0	74,1	27,9	3,7	34,1	6,9	70,8	76,1	25,7	3,9	32,9
USA	9,5	66,1	72,0	24,3	3,5	46,3	9,4	66,8	73,5	21,8	3,3	43,2

Pozn.: V této a v následujících tabulkách jsou země řazeny jednotně, a to v 1. kroku podle regionů východní Evropa, jižní Evropa a ostatní západní země a v 2. kroku v rámci těchto skupin sestupně podle hodnoty úhrnné plodnosti v posledním sledovaném období, které je složeno pouze z pozorovaných hodnot (2000–2004).

Pozn.: Červeně jsou vyznačeny hodnoty hrubé míry úmrtnosti vyšší než 15 ‰, naděje dožití při narození pro muže nižší než 60 let, pro ženy 62 let, hrubé míry porodnosti vyšší než 20 ‰, úhrnné plodnosti vyšší než 2,5 dítěte na ženu a indexu stáří ($60+/0-14 \cdot 100$) nižšího než 30. Oranžově pak hodnoty naděje dožití při narození pro muže mezi 60–63 let, pro ženy mezi 62–67 let, úhrnné plodnosti mezi 2,5–2,8 dítěte na ženu a indexu stáří ($60+/0-14 \cdot 100$) mezi 30–35.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

V ukazatelích úmrtnosti již naprostá většina zemí dosáhla úrovně charakteristické pro ukončení demografické revoluce. Všechny země měly pětiletý průměr hrubé míry úmrtnosti za období 1950–1954 a samozřejmě i za období 1960–1964 pod hodnotou 15 ‰, konkrétně v rozmezí 7,5–13,1 ‰, resp. 6,9–12,6 ‰. A při zohlednění hodnot naděje dožití (60 let pro muže a 62 pro ženy) pak pouze Polsko, Rumunsko a Portugalsko měli nižší hodnotu tohoto ukazatele pro první sledované období 1950–1954. Pro druhé sledované období již všechny země prahové hodnoty ukazatelů úmrtnosti dosáhly.

V hodnotách ukazatelů porodnosti v letech 1950–1954 nadpoloviční většina zemí prahové hodnoty nedosahuje (19 zemí u hrubé míry porodnosti a 22 zemí u úhrnné plodnosti). V druhém sledovaném období 1960–1964 nedosahuje prahových hodnot 12 zemí u hrubé míry porodnosti a dokonce 20 zemí (nadpoloviční většina) u úhrnné plodnosti. Země, u kterých by úhrnná plodnost nad hodnotou 2,5 v období 1960–1964 jsou zeměmi západní skupiny. U většiny zemí východní skupiny, které v období 1950–1954 nedosahovaly prahové hodnoty, jí už kromě Slovensko, Polsko a Rusko v pozdějším sledovaném období dosahovaly.

Nejnižší hodnoty indexu stárí (pod 30) pozorujeme v obou obdobích u populace Polska a Japonska. Dalšími zeměmi, které v období 1950–1954 měly nízkou hodnotu indexu stárí (nižší než 35 let) jsou: Slovensko, Rumunsko, Rusko, Finsko, Kanada a Island.

Tři výše zmíněné země – Polsko, Rumunsko a Portugalsko, které nedosahovaly hodnot pro ukazatele úmrtnosti, nedosahovaly ještě ani v druhém sledovaném období prahových hodnot ani u ukazatelů porodnosti.

Při takto zvolených prahových hodnotách je možno konstatovat, že naprostá většina vyspělých zemí na přelomu 50. a 60. let již zaznamenala výrazné snížení úrovně úmrtnosti na „porevoluční“, moderní úroveň, však úroveň porodnosti (ve sledovaných ukazatelích) přesahovala úroveň stanovenou pro ukončení demografické revoluce. Jedná se zde jak o země, u kterých předpokládáme, že zde demografická revoluce teprve doznívala, tak země, které jsou v literatuře uváděny jako demograficky jedny z nejvyspělejších, ve kterých demografická revoluce byla ukončena už v minulých desetiletích a nyní zde úroveň porodnosti stoupla vlivem specifických společenských podmínek v dané době.

II. Použijme tyto hraniční hodnoty: pro hrubou míru úmrtnosti 15 ‰ (stejně jako předchozí), naději dožití při narození pro muže 63 let (o 3 vyšší než v předchozím případě), pro ženy 67 let (o 5 vyšší než v předchozím případě) a pro hrubou míru porodnosti 20 ‰ (stejně jako předchozí) a úhrnnou plodnost 2,8 dítěte na ženu (o 0,3 vyšší), zjistíme následující. (V tomto případě jsou zvolené hraniční hodnoty „přísnější“ v případě ukazatele naděje dožití a naopak „mírnější“ v případě ukazatele úhrnné plodnosti.⁷²)

Opět pozorujeme, že více zemí již dosáhlo stanovené úrovně úmrtnosti než kolik dosáhlo stanovené úrovně v ukazatelích porodnosti.

⁷² Byly zvoleny takové hodnoty, aby Česká republika a Francie dosahovaly úrovně pro populace po demografické revoluci (pro období 1950–1954). Ve Francii však v druhém sledovaném období 1960–1964 úroveň úhrnné plodnosti ještě stoupla.

Úrovně pro naději dožití mužů „zpřísněné“ o 3 roky u mužů (na 63 let) a o 5 let u žen (na 67 let) nedosahuje v prvním sledovaném období (1950–1954) v případě mužů kromě České republiky ani jedna země východní skupiny, dále nedosahuje této úrovně Španělsko, Portugalsko a Japonsko. Ostatní země západní skupiny mají úroveň naděje dožití vyšší než stanované hodnoty, a to jak mužů tak žen. U skupiny východních zemí nedosahuje prahové hodnoty naděje dožití žen zhruba polovina zemí. Trojice výše zmíněných ne-východních zemí Španělsko, Portugalsko a Japonsko nedosahuje, stejně jako u mužů, ani v případě žen stanovenou hodnotu naděje dožití. V druhém sledovaném období 1960–1964 už všechny země (kromě Portugalska u žen) dosahují v ukazatelích úmrtnosti hodnot stanovaných pro ukončený proces demografické revoluce.

Stanovenou úroveň úhrnné plodnosti (2,8 dítěte na ženu) nedosahovalo v období 1950–1954 celých 14 zemí a stanovenou prahovou hodnotu pro hrubou míru porodnosti 19 zemí. V období 1960–1964 ještě 13 zemí nedosahovalo prahové hodnoty úhrnné plodnosti (z toho v 9 případech se jednalo o ty samé země jako v předchozím období) a 12 zemí nedosahovalo prahové hodnoty pro hrubou míru porodnosti.

V případě takto stanovených prahových hodnot lze považovat za země s jednoznačně ukončeným procesem demografické revoluce: Českou republiku, Itálii, Řecko, Německo, Rakousko, Švýcarsko, Belgie, Lucembursko, Velkou Británii, Švédsko, Dánsko, Norsko (v tabulce označeny zeleně).

Naopak mezi země, které prahových hodnot ani pro ukazatele porodnosti ani úmrtnosti nedosáhly v období 1950–1954, patří: Slovensko, Polsko, Rumunsko, Španělsko, Portugalsko, Japonsko a při mírném ztížení hranice pro naději dožití u mužů ani Finsko (v tabulce označeny oranžově). Jedinou zemí, která těchto hodnot nedosáhla ani v období 1960–1964 je Portugalsko (naděje dožití pro muže 61,4 let, pro ženy 67,1 let a úhrnná plodnost 3,1 dítěte na ženu).

V druhém sledovaném období již s výjimkou Portugalska všechny země dosáhly úrovně úmrtnosti stanované pro ukončení demografické revoluce, avšak velmi početná skupina (třetina všech sledovaných vyspělých zemí) měla úroveň úhrnné plodnosti vyšší než 2,8 dítěte na ženu.

Sledováním hodnot obou ukazatelů porodnosti i obou ukazatelů úmrtnosti docházíme k podobným výsledkům (pokud země přesáhla prahovou hodnotu v jednom z ukazatelů daného procesu např. hrubé míry, v naprosté většině ji přesáhla i u druhého ukazatele – naděje dožití, resp. úhrnné plodnosti).

3.1.1.1 Shrnutí diskuse doby ukončení demografické revoluce:

Druhá světová válka a události předcházející (ekonomická krize) i následující po ní byly významnými společenskými změnami, které se odrazily v demografickém vývoji. Pokud bychom se drželi jednoduše stanovených prahových hodnot pro ukončení demografické revoluce, ukazuje se, že v případě procesu úmrtnosti téměř všechny sledované země v polovině 20. století dosáhly takové úrovně úmrtnosti, která je považována za hraniční pro ukončení demografické revoluce. V případě procesu porodnosti měřeného použitými ukazateli se situace ve sledovaných zemích v polovině 20. století nezdá jednoznačná. Časový nesoulad v poklesu úrovně obou procesů je teorií demografické revoluce předpokládán. Ukazuje se tak, že je třeba vývoj demografické reprodukce sledovat v dlouhodobějším historickém kontextu (dlouhodobé trendy, jejich kolísání, změna tempa vývoje), vhodné by bylo transverzální ukazatele doplnit longitudinálními a samozřejmě zohlednit i společenské podmínky, ve kterých se sledované demografické procesy odehrávají.

Vyšší hodnoty úhrnné plodnosti než stanovená prahová hodnota nalezneme u řady zemí západní skupiny, a to dokonce u několika z demograficky nejvyspělejších zemí (např. Velká Británie, Francie, Nizozemsko), které je možno označit za „průkopníky demografické revoluce“. Potvrzuje se tak, že posuzování pomocí hodnot transverzálních ukazatelů vyjmutých z časové řady není vhodné. Sledované období počátku druhé poloviny 20. století je obdobím označovaným demografy jako poválečný babyboom, který nastal v důsledku specifické situace po válce a předchozí ekonomické krize. Z tohoto důvodu se jeví jako méně problémové použít pro hodnocení toho, zda v dané zemi je demografická revoluce již ukončena na prvním místě ukazatelů úmrtnosti a na druhém místě, s přihlédnutím ke společenským okolnostem v dané zemi, ukazatelů porodnosti. Takto by bylo možno konstatovat, že **zeměmi, které na začátku druhé poloviny 20. století teprve dokončovaly proces demografické revoluce jsou především: Polsko, Rumunsko, Portugalsko a dále také Slovensko, Španělsko, Japonsko a Finsko.**

3.2 VÝVOJ POČTU OBYVATEL

Popsán bude nejdříve vývoj absolutního počtu obyvatel a následně vývoj míry celkového přírůstku, přirozeného přírůstku a migračního salda.

Tabulka 2 Počet obyvatel v tis., 1950–2005

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005
Česká republika	8 925	9 546	9 801	10 284	10 303	10 224	10 195
Slovensko	3 463	4 145	4 528	4 976	5 256	5 379	5 386
Slovinsko	1 473	1 580	1 670	1 832	1 927	1 985	2 001
Bulharsko	7 251	7 867	8 490	8 862	8 819	8 006	7 739
Lotyšsko	1 949	2 121	2 359	2 512	2 663	2 374	2 292
Polsko	24 824	29 638	32 664	35 574	38 111	38 433	38 198
Litva	2 567	2 779	3 140	3 413	3 698	3 501	3 416
Rumunsko	16 311	18 407	20 253	22 201	23 207	22 138	21 635
Maďarsko	9 338	9 984	10 337	10 707	10 365	10 215	10 078
Rusko	102 702	119 906	130 392	138 655	148 065	146 670	143 170
Estonsko	1 101	1 216	1 365	1 473	1 567	1 370	1 347
Itálie	46 367	49 511	53 359	56 307	56 998	57 116	58 645
Řecko	7 566	8 333	8 793	9 643	10 161	10 942	11 064
Španělsko	28 009	30 455	33 779	37 527	38 839	40 264	43 060
Portugalsko	8 405	8 858	8 680	9 766	9 979	10 226	10 547
Japonsko	82 824	93 189	104 448	116 794	123 191	126 706	127 449
Německo	68 376	72 815	78 169	78 289	79 433	82 075	82 409
Rakousko	6 936	7 043	7 466	7 549	7 671	8 005	8 232
Švýcarsko	4 693	5 328	6 181	6 319	6 715	7 184	7 441
Kanada	13 737	17 909	21 717	24 516	27 701	30 687	32 307
Belgie	8 628	9 155	9 632	9 828	9 933	10 193	10 415
Lucembursko	296	314	339	364	382	437	464
Švédsko	7 014	7 480	8 043	8 310	8 559	8 860	9 066
Velká Británie	50 616	52 372	55 663	56 314	57 237	58 907	60 261
Nizozemsko	10 114	11 487	13 039	14 150	14 953	15 915	16 316
Austrálie	8 219	10 276	12 728	14 695	17 091	19 171	20 395
Finsko	4 009	4 430	4 606	4 780	4 986	5 173	5 244
Dánsko	4 271	4 581	4 929	5 123	5 140	5 335	5 417
Norsko	3 265	3 581	3 877	4 086	4 241	4 484	4 635
Francie	41 832	45 674	50 771	53 950	56 842	59 128	61 013
Nový Zéland	1 908	2 372	2 820	3 147	3 386	3 868	4 111
Irsko	2 969	2 834	2 954	3 401	3 515	3 804	4 187
Island	143	176	204	228	255	281	296
USA	157 813	186 326	209 464	229 469	254 865	287 842	302 741
Celkem	747 914	841 688	926 660	995 044	1 056 054	1 106 898	1 131 172

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Počet obyvatel zkoumaných zemí od roku 1950 postupně rostl⁷³, v roce 2005 měly sledované země dohromady o polovinu více obyvatel než v roce 1950. V absolutních počtech byl zaznamenán nárůst celkového počtu obyvatel sledovaných 34 zemí z 0,75 mld. na 1,13 mld. Největší podíl na celkovém nárůstu počtu obyvatel zkoumaného souboru zemí měl nárůst počtu obyvatel v nejlidnatějších zemích. Ze zemí, jejichž počet obyvatel přesáhl v roce 2005 20 mil. obyvatel, zaznamenaly během sledovaného období největší nárůst Austrálie (o 148 %), Kanada (o 135 %) a USA (o 92 %). Ze zemí méně

⁷³ Pouze počet obyvatel Irska byl ještě v roce 1970 o 1% nižší než v roce 1950.

lidnatých nejvíce stoupl počet obyvatel Nového Zélandu a Islandu (u obou zemí o více než 100 %). Nárůst počtu obyvatel o zhruba 50% zaznamenaly tyto země (řazené sestupně podle lidnatosti): Japonsko, Francie, Polsko, Nizozemsko, Řecko, Švýcarsko, Slovensko, Norsko. Naopak nejmenší nárůst počtu obyvatel (do 20 %) mezi roky 1950 a 2005 byl zaznamenán u Bulharska, Maďarska, České republiky, Lotyšska, Rakouska a Velké Británie.

Tabulka 3 Index vývoje počtu obyvatel, výchozím rokem srovnání je počátek sledovaného období rok 1950

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005
Česká republika	100	107	110	115	115	115	114
Slovensko	100	120	131	144	152	155	156
Slovinsko	100	107	113	124	131	135	136
Bulharsko	100	108	117	122	122	110	107
Lotyšsko	100	109	121	129	137	122	118
Polsko	100	119	132	143	154	155	154
Litva	100	108	122	133	144	136	133
Rumunsko	100	113	124	136	142	136	133
Maďarsko	100	107	111	115	111	109	108
Rusko	100	117	127	135	144	143	139
Estonsko	100	110	124	134	142	124	122
Itálie	100	107	115	121	123	123	126
Řecko	100	110	116	127	134	145	146
Španělsko	100	109	121	134	139	144	154
Portugalsko	100	105	103	116	119	122	125
Japonsko	100	113	126	141	149	153	154
Německo	100	106	114	114	116	120	121
Rakousko	100	102	108	109	111	115	119
Švýcarsko	100	114	132	135	143	153	159
Kanada	100	130	158	178	202	223	235
Belgie	100	106	112	114	115	118	121
Lucembursko	100	106	115	123	129	148	157
Švédsko	100	107	115	118	122	126	129
Velká Británie	100	103	110	111	113	116	119
Nizozemsko	100	114	129	140	148	157	161
Austrálie	100	125	155	179	208	233	248
Finsko	100	111	115	119	124	129	131
Dánsko	100	107	115	120	120	125	127
Norsko	100	110	119	125	130	137	142
Francie	100	109	121	129	136	141	146
Nový Zéland	100	124	148	165	177	203	215
Irsko	100	95	99	115	118	128	141
Island	100	123	143	159	178	197	207
USA	100	118	133	145	161	182	192

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 100 (červeně), mezi 120–150 (světle modře) a větší nebo rovno než 150 (tmavě modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Počet obyvatel 5 mimoevropských zemí vzrostl relativně o něco více než počet obyvatel evropských zemí, zvětšil se tak podíl obyvatel neevropských zemí na celkovém počtu obyvatel zvoleného souboru vyspělých zemí. Zkoumané mimoevropské země měly v roce 1950 celkově 265 mil. obyvatel, v roce 2005 obyvatel 487 mil. a zaznamenaly tak nárůst o zhruba 85 %. Počet obyvatel sledovaných evropských zemí vzrostl z 483 mil. v roce 1950 na 664 mil. v roce 2005 (nárůst o třetinu). Zastoupení obyvatel

neevropských zemí na celkovém počtu obyvatel zkoumaného souboru vzrostlo z 35 % v roce 1950 na 43 % v roce 2005.

Tabulka 4 Index vývoje počtu obyvatel, základem indexu je počet obyvatel před 10 lety (v případě posledního sloupce před 5 lety)

	1960	1970	1980	1990	2000	2005
Česká republika	107	103	105	100	99	100
Slovensko	120	109	110	106	102	100
Slovinsko	107	106	110	105	103	101
Bulharsko	108	108	104	100	91	97
Lotyšsko	109	111	106	106	89	97
Polsko	119	110	109	107	101	99
Litva	108	113	109	108	95	98
Rumunsko	113	110	110	105	95	98
Maďarsko	107	104	104	97	99	99
Rusko	117	109	106	107	99	98
Estonsko	110	112	108	106	87	98
Itálie	107	108	106	101	100	103
Řecko	110	106	110	105	108	101
Španělsko	109	111	111	103	104	107
Portugalsko	105	98	113	102	102	103
Japonsko	113	112	112	105	103	101
Německo	106	107	100	101	103	100
Rakousko	102	106	101	102	104	103
Švýcarsko	114	116	102	106	107	104
Kanada	130	121	113	113	111	105
Belgie	106	105	102	101	103	102
Lucembursko	106	108	107	105	114	106
Švédsko	107	108	103	103	104	102
Velká Británie	103	106	101	102	103	102
Nizozemsko	114	114	109	106	106	103
Austrálie	125	124	115	116	112	106
Finsko	111	104	104	104	104	101
Dánsko	107	108	104	100	104	102
Norsko	110	108	105	104	106	103
Francie	109	111	106	105	104	103
Nový Zéland	124	119	112	108	114	106
Irsko	95	104	115	103	108	110
Island	123	116	112	112	110	105
USA	118	112	110	111	113	105

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 98 (červeně), mezi 102–110 (světle modrá) a větší nebo rovno než 110.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Nejintenzivnější růst počtu obyvatel byl zaznamenán především během prvních dvou zkoumaných desetiletí (50.–60. léta 20. století). V dalších desetiletích byl již vývoj počtu obyvatel ve sledovaných zemích diferencovanější. V zemích západních počet obyvatel nadále rostl, avšak zpravidla pomalejším tempem než v poválečných desetiletích. V řadě západních zemí se roční míra celkového přírůstku pohybovala okolo 1 či 1,5 %, ale v některých zemích i přes 2 %. Ve většině západních zemí byly během sledovaného období zaznamenány pouze kladné hodnoty pětiletého průměru celkového přírůstku, i když během 70. a 80. let 20. století měly nižší úroveň, ta se pak v řadě zemí ke konci období opět mírně zvyšovala. Záporné hodnoty míry celkového přírůstku pozorujeme v 50. letech 20. století u Irska, v 2. polovině 60. let 20. století u Portugalska

a dále, ovšem už s nižší zápornou hodnotou (do -0,6 %) u Německa v 2. polovině 70. a v 1. polovině 80. let 20. století opět u Portugalska a Irska v 2. polovině 80. let 20. století.

Tabulka 5 Míra celkového přírůstku (na 100 obyvatel, v %) , pětileté průměry

	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	0,81	0,54	0,34	0,19	0,47	0,49	0,05	-0,01	0,03	-0,19	-0,06	0,42
Slovensko	1,85	1,75	1,02	0,75	0,89	0,99	0,65	0,45	0,36	0,10	0,03	0,10
Slovinsko	0,79	0,61	0,63	0,48	0,85	1,01	0,55	0,46	0,41	0,19	0,16	0,24
Bulharsko	0,67	0,96	0,84	0,68	0,54	0,32	0,22	-0,32	-1,08	-0,86	-0,68	-0,64
Lotyšsko	0,67	1,03	1,32	0,81	0,81	0,45	0,53	0,64	-1,33	-0,97	-0,70	-0,46
Polsko	1,89	1,66	1,18	0,76	0,81	0,90	0,90	0,48	0,25	-0,08	-0,12	-0,08
Litva	0,47	1,11	1,34	1,10	1,01	0,67	0,76	0,85	-0,37	-0,73	-0,49	-0,97
Rumunsko	1,39	1,03	0,67	1,24	0,96	0,88	0,47	0,42	-0,46	-0,49	-0,46	-0,42
Maďarsko	1,02	0,32	0,34	0,36	0,37	0,33	-0,24	-0,41	-0,06	-0,23	-0,27	-0,21
Rusko	1,63	1,47	1,11	0,57	0,58	0,65	0,69	0,62	0,06	-0,25	-0,48	-0,40
Estonsko	1,04	0,94	1,20	1,12	0,96	0,56	0,70	0,55	-1,71	-0,98	-0,35	-0,11
Itálie	0,75	0,56	0,78	0,72	0,67	0,41	0,20	0,04	0,07	-0,03	0,53	0,49
Řecko	1,03	0,90	0,52	0,56	0,57	1,28	0,60	0,45	0,98	0,50	0,22	0,22
Španělsko	0,83	0,84	1,03	1,05	1,10	1,01	0,47	0,22	0,28	0,44	1,34	1,02
Portugalsko	0,48	0,57	0,32	-0,72	0,93	1,43	0,53	-0,10	0,12	0,37	0,62	0,35
Japonsko	1,45	0,91	1,02	1,26	1,33	0,91	0,69	0,37	0,36	0,20	0,12	-0,07
Německo	0,56	0,70	0,85	0,57	0,13	-0,10	-0,16	0,45	0,54	0,11	0,08	-0,09
Rakousko	0,02	0,28	0,63	0,54	0,30	-0,08	0,03	0,29	0,68	0,17	0,56	0,37
Švýcarsko	1,28	1,26	1,89	1,08	0,50	-0,06	0,47	0,74	0,94	0,41	0,70	0,41
Kanada	2,72	2,59	1,88	1,97	1,27	1,15	1,05	1,39	1,12	0,92	1,03	0,96
Belgie	0,54	0,65	0,64	0,38	0,30	0,10	-0,02	0,24	0,30	0,22	0,43	0,54
Lucembursko	0,60	0,58	1,09	0,46	1,13	0,29	0,14	0,81	1,35	1,34	1,20	1,16
Švédsko	0,70	0,59	0,67	0,78	0,37	0,29	0,10	0,49	0,62	0,08	0,46	0,49
Velká Británie	0,23	0,45	0,74	0,48	0,20	0,03	0,09	0,24	0,28	0,30	0,45	0,54
Nizozemsko	1,22	1,32	1,36	1,18	0,94	0,70	0,47	0,63	0,65	0,60	0,50	0,41
Austrálie	2,26	2,21	2,29	1,99	1,36	1,51	1,45	1,57	1,17	1,13	1,24	1,07
Finsko	1,10	0,90	0,60	0,18	0,45	0,29	0,51	0,34	0,48	0,26	0,27	0,38
Dánsko	0,77	0,63	0,76	0,71	0,53	0,25	-0,04	0,10	0,34	0,41	0,30	0,24
Norsko	0,97	0,88	0,78	0,81	0,66	0,39	0,33	0,42	0,55	0,56	0,67	0,93
Francie	0,74	1,02	1,31	0,80	0,76	0,46	0,53	0,52	0,40	0,39	0,63	0,53
Nový Zéland	2,26	2,10	2,05	1,41	1,79	0,41	0,79	0,67	1,70	0,97	1,22	0,92
Irsko	-0,33	-0,61	0,29	0,53	1,46	1,36	0,80	-0,14	0,53	1,05	1,92	1,83
Island	2,00	2,16	1,74	1,22	1,32	0,91	1,13	1,08	0,97	0,99	1,02	2,15
USA	1,62	1,70	1,36	0,98	0,90	0,92	0,95	1,15	1,20	1,23	1,01	0,96

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší nebo rovno než -0,1 (červeně), mezi 0,2–1,1 (světle modrá) a větší než 1,1 (modrá).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

V zemích východních je od počátku 90. let 20. století pozorován zpravidla úbytek obyvatelstva. V případě Maďarska a Bulharska byla hodnota míry celkového přírůstku záporná už v 80. letech 20. století. Výjimkami mezi východními zeměmi jsou Slovensko a Slovinsko, v těchto zemích nebyla zaznamenána záporná hodnota pětiletého průměru celkového přírůstku. V případě České republiky a Polska zaznamenaný úbytek obyvatelstva trval relativně kratší dobu a byl méně hluboký (pětiletý průměr roční míry celkového přírůstku nepoklesl pod hodnotu -0,2 %). Ostatní země východní skupiny zaznamenaly i po dobu 2–4 posledních pětiletých období

hodnoty míry celkového přírůstku nižší než $-0,3\%$, v řadě zemí dokonce i okolo či více než 1% (především Bulharsko a pobaltské země).

3.2.1 PŘIROZENÝ PŘÍRŮSTEK

Tabulka 6 Hrubá míra přirozeného přírůstku (na 1000 obyvatel, v ‰), pětileté průměry

	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	8,5	5,5	4,2	2,9	5,0	5,0	0,9	0,3	0,2	-2,1	-1,9	-0,2
Slovensko	16,7	15,6	12,5	9,5	9,1	10,2	7,2	5,8	3,7	1,0	-0,1	0,2
Slovinsko	11,4	9,1	8,3	7,4	6,5	6,3	3,6	2,4	0,2	-0,5	-0,6	0,1
Bulharsko	10,9	9,8	8,4	7,1	6,5	5,2	2,6	1,0	-2,6	-6,0	-5,7	-5,0
Lotyšsko	4,8	6,3	5,4	3,4	2,9	1,4	2,3	3,1	-2,9	-6,5	-5,3	-3,7
Polsko	19,2	18,4	12,0	8,8	9,4	10,2	9,5	5,9	2,9	0,8	-0,2	-0,2
Litva	11,0	13,2	12,4	9,5	7,7	5,5	5,4	5,5	1,7	-1,3	-2,8	-3,6
Rumunsko	12,9	13,2	7,7	12,7	10,0	9,4	5,5	5,3	0,0	-1,7	-2,2	-2,3
Maďarsko	9,7	7,5	3,3	3,5	3,9	3,5	-1,1	-1,8	-2,6	-4,2	-4,1	-3,5
Rusko	17,0	16,4	12,2	6,1	6,2	5,6	5,4	4,9	-2,4	-5,5	-6,1	-4,3
Estonsko	4,2	5,7	5,3	4,0	4,4	2,9	3,0	3,5	-2,7	-4,7	-3,6	-1,1
Itálie	8,3	8,0	8,5	7,9	6,3	3,4	0,9	0,1	-0,3	-1,1	-0,7	-0,6
Řecko	12,2	12,0	10,3	9,9	7,3	6,9	4,7	1,4	0,8	-0,5	-0,6	-0,5
Španělsko	10,1	11,9	12,8	11,8	10,9	9,4	5,4	2,5	1,2	0,4	1,4	2,3
Portugalsko	12,3	12,8	13,3	11,4	9,1	8,0	5,4	2,8	1,2	0,8	0,6	-0,2
Japonsko	14,4	10,1	9,7	10,9	12,4	8,9	6,5	4,7	2,9	1,9	1,0	-0,9
Německo	4,9	4,9	6,0	3,6	-0,9	-1,9	-1,3	-0,5	-1,2	-1,2	-1,5	-2,2
Rakousko	2,5	4,3	5,9	4,0	0,8	-1,0	-0,2	0,0	0,8	0,1	0,2	-0,2
Švýcarsko	7,2	7,6	9,4	8,4	5,2	2,6	2,3	2,7	2,8	2,1	1,5	1,4
Kanada	19,1	19,6	16,9	10,9	8,3	8,2	7,9	7,2	6,7	4,4	3,4	3,2
Belgie	4,4	5,3	4,6	2,7	1,5	0,5	0,5	1,3	1,4	0,9	0,5	1,6
Lucembursko	3,0	4,0	4,0	2,1	-0,5	-0,4	0,4	1,4	2,9	3,8	3,1	3,2
Švédsko	5,7	4,9	4,7	4,6	3,2	0,8	0,3	1,8	2,7	-0,4	0,4	1,6
Velká Británie	4,2	4,9	6,6	5,7	2,7	0,5	1,7	2,3	2,2	1,3	1,3	2,3
Nizozemsko	14,6	13,8	13,0	10,8	7,1	4,6	3,9	4,0	4,0	3,6	3,7	2,9
Austrálie	13,6	13,8	13,2	10,9	11,1	8,3	8,1	7,6	7,5	6,3	5,9	5,8
Finsko	13,1	10,8	8,7	6,3	3,6	4,4	4,1	2,8	3,1	1,8	1,5	1,7
Dánsko	8,9	7,7	7,5	6,4	4,5	1,9	-0,8	-0,2	1,2	1,2	1,3	1,2
Norsko	10,5	9,3	7,9	7,9	5,8	2,9	2,1	2,6	3,5	3,3	3,0	3,6
Francie	6,1	6,3	6,9	5,7	5,2	3,2	3,8	3,8	3,2	3,2	3,8	3,6
Nový Zéland	16,4	17,2	17,0	13,9	12,4	9,0	7,7	8,5	8,9	7,5	7,0	6,8
Irsko	8,8	9,1	10,0	9,9	11,2	11,0	11,6	7,1	5,4	5,5	7,7	9,2
Island	20,4	21,2	18,8	15,0	13,9	12,8	11,3	10,5	10,7	8,8	8,3	8,6
USA	14,8	14,9	12,4	8,2	6,5	6,5	6,8	7,1	7,0	6,6	6,3	6,4

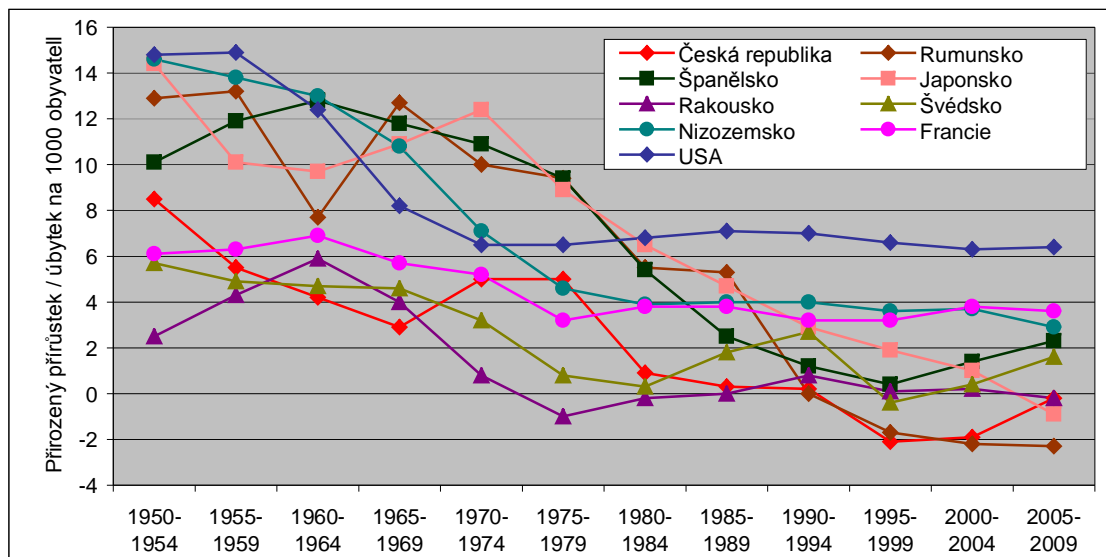
Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 0 (červeně), mezi 2 –5 (světle modrá) a větší než 5 (tmavě modrá).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Přirozený přírůstek zaznamenal ve sledovaných zemích od roku 1950 diferencovaný vývoj. Na počátku sledovaného období jsou patrné velké rozdíly v hodnotách hrubé míry přirozeného přírůstku, které dokládají velkou diferenciaci sledovaných zemí z hlediska vývoje úrovně porodnosti a úmrtnosti a i rozdílné věkové struktury. Po sledované období se v celém souboru hodnota hrubé míry přirozeného přírůstku snižovala. V posledních dvou desetiletích byl v zemích východní skupiny zaznamenán zpravidla úbytek obyvatel přirozenou měnou. A už od 70. let 20. století zaznamenává přirozený úbytek také populace Německa. Naopak relativně vysoké kladné hodnoty míry přirozeného přírůstku pozorujeme v zámořských zemích Kanadě, Austrálii,

Novém Zélandu a USA, ale i v evropských zemích Nizozemsku, Francii, Norsku, Irsku a Islandu.

Obrázek 3 Hrubá míra přirozeného přírůstku, 1950–2009, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

3.2.2 MIGRAČNÍ BILANCE

Migračně dlouhodobě ziskovými zeměmi jsou zámořské země Kanada, Austrálie, USA a Nový Zéland, tyto země jsou tradičně vnímány jako země přijímající imigranty a data za druhou polovinu 20. století to dokládají. S výjimkou Nového Zélandu, který v období přelomu a v průběhu 80. let 20. století vykazoval záporné hodnoty migračního salda, jsou uvedené země po celé období od roku 1950 (sledujeme – li pětileté průměry míry migračního přírůstku) migračně ziskové. Obdobně některé evropské země, především Německo, Švédsko a Francie jsou zeměmi, které od roku 1950 migrací početně rostly (Německo s výjimkou první poloviny 80. let 20. století). Také Belgie, Lucembursko, Švýcarsko a od 60. let 20. století Rakousko, Nizozemsko, Dánsko a Norsko jsou zeměmi, které vykazovaly (až na určité výjimky) kladné hodnoty migračního salda. Japonsko jako poslední neevropská sledovaná země zaznamenávalo během celého sledovaného období úroveň hrubé míry migračního přírůstku okolo nuly či mírně kladnou. Pětileté průměry byly zaznamenány v rozmezí -1 ‰ až 1,7 ‰.

Zeměmi západní skupiny, které zaznamenaly i déle trvající záporné hodnoty migračního salda jsou: Irsko, Island, Finsko a s méně výraznými migračními ztrátami i Velká Británie. Tyto země teprve od 90. let 20. století vykazují kladné hodnoty migračního salda. Irsko je v rámci sledovaných zemí výjimečné tím, jak výrazné migrační úbytky mělo nejen na počátku sledovaného období, tedy v 50. a 60. letech 20. století (hrubá míra migračního přírůstku v pětiletých průměrech se pohybovala v rozmezí -5 až -15 ‰) ale zároveň tím, že obdobně intenzivní jako migrační ztráty na začátku sledovaného období, vykazovalo na přelomu 20. a 21. století migrační přírůstky. Podobný vývoj, tedy obrácení trendu migrační bilance v posledních letech, nebyl v ostatních třech výše uvedených migračně ztrátových zemích zaznamenán. Sice i tyto země vykazovaly v posledních desetiletích kladné hodnoty míry migračního přírůstku, avšak méně vysoké⁷⁴.

Skupina jihoevropských zemí je z hlediska vývoje migrační bilance relativně homogenní. Všechny sledované země byly až do začátku 70. let 20. století migračně ztrátové. V poválečných desetiletích byly tyto země zdrojem prvních vln tzv. gastarbeiterů, pracovních migrantů směřujících do severněji položených evropských zemí, především Německa. Od 90. let 20. století naopak jihoevropské země zaznamenávají pouze kladné a relativně vysoké hodnoty hrubé míry migračního přírůstku.

⁷⁴ Hodnota míry migračního přírůstku pro Island určená z části z reálných hodnot a z části předpokládaných hodnot, byla určena ještě před finanční krizí, která Island v roce 2009 postihla. Lze předpokládat, že v případě takto málo lidnaté země bude vývoj migrace krizí ovlivněn a reálné hodnoty hrubé míry migračního přírůstku budou menší než jaké jsou uvedeny v tabulce.

Tabulka 7 Hrubá míra migračního přírůstku (na 1000 obyvatel, v ‰), pětileté průměry

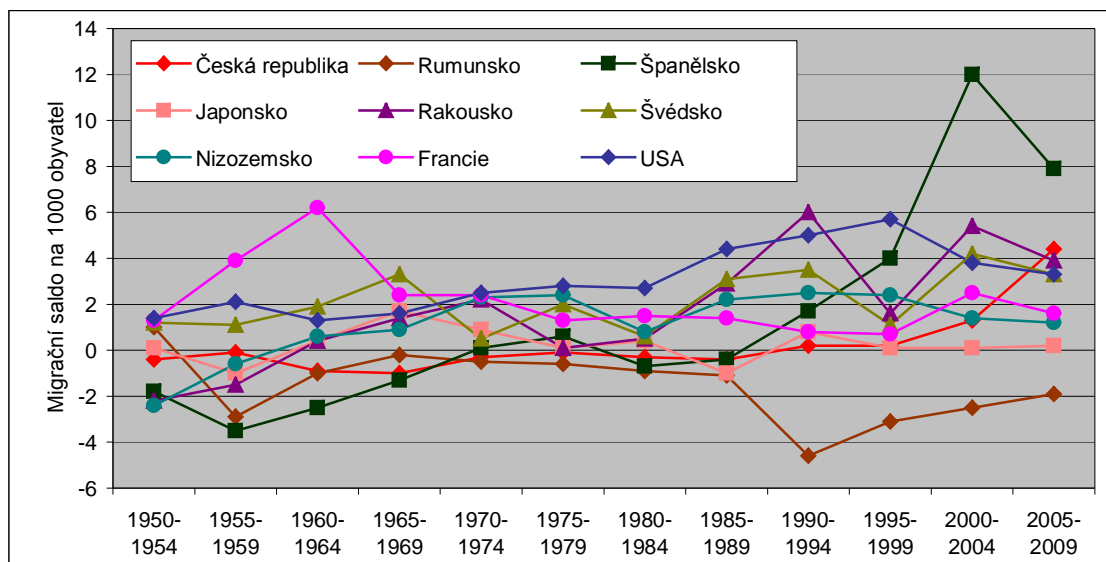
	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	-0,4	-0,1	-0,9	-1,0	-0,3	-0,1	-0,3	-0,4	0,2	0,2	1,3	4,4
Slovensko	1,7	1,9	-2,3	-2,0	-0,2	-0,3	-0,7	-1,3	-0,1	0,0	0,4	0,7
Slovinsko	-3,5	-3,0	-2,0	-2,6	2,0	3,8	1,9	2,2	3,9	2,5	2,3	2,2
Bulharsko	-4,2	-0,2	-0,1	-0,3	-1,1	-2,1	-0,4	-4,2	-8,1	-2,7	-1,1	-1,3
Lotyšsko	1,8	4,0	7,7	4,7	5,1	3,1	2,9	3,4	-10,4	-3,3	-1,7	-0,9
Polsko	-0,4	-1,8	-0,1	-1,2	-1,3	-1,2	-0,6	-1,1	-0,4	-1,6	-1,0	-0,6
Litva	-6,3	-2,1	1,0	1,6	2,4	1,1	2,2	2,9	-5,4	-5,9	-2,1	-6,0
Rumunsko	1,0	-2,9	-1,0	-0,2	-0,5	-0,6	-0,9	-1,1	-4,6	-3,1	-2,5	-1,9
Maďarsko	0,5	-4,3	0,1	0,1	-0,2	-0,1	-1,2	-2,3	2,0	1,9	1,4	1,5
Rusko	-0,7	-1,7	-1,1	-0,4	-0,5	0,9	1,6	1,2	3,0	3,0	1,3	0,4
Estonsko	6,3	3,7	6,7	7,1	5,2	2,7	4,0	1,9	-14,3	-5,2	0,1	0,0
Itálie	-0,8	-2,3	-0,7	-0,7	0,3	0,8	1,2	0,3	1,0	0,7	6,0	5,6
Řecko	-2,0	-3,0	-5,1	-4,3	-1,6	5,9	1,3	3,1	9,0	5,6	2,8	2,7
Španělsko	-1,8	-3,5	-2,5	-1,3	0,1	0,6	-0,7	-0,4	1,7	4,0	12,0	7,9
Portugalsko	-7,5	-7,1	-10,1	-18,6	0,2	6,2	-0,1	-3,7	0,0	3,0	5,6	3,8
Japonsko	0,1	-1,0	0,4	1,7	0,9	0,1	0,4	-1,0	0,8	0,1	0,1	0,2
Německo	0,8	2,0	2,4	2,1	2,3	0,8	-0,3	5,0	6,6	2,3	2,3	1,3
Rakousko	-2,2	-1,5	0,4	1,4	2,2	0,1	0,5	2,9	6,0	1,6	5,4	3,9
Švýcarsko	5,6	5,0	9,6	2,4	-0,2	-3,2	2,4	4,7	6,6	1,9	5,5	2,7
Kanada	8,1	6,2	1,9	8,7	4,4	3,4	2,6	6,6	4,5	4,9	6,9	6,3
Belgie	0,9	1,2	1,8	1,1	1,5	0,5	-0,7	1,0	1,7	1,2	3,8	3,8
Lucembursko	3,0	1,8	6,9	2,4	11,8	3,3	1,0	6,7	10,6	9,7	9,0	8,4
Švédsko	1,2	1,1	1,9	3,3	0,5	2,0	0,6	3,1	3,5	1,1	4,2	3,3
Velká Británie	-2,0	-0,3	0,8	-0,9	-0,7	-0,2	-0,9	0,1	0,6	1,7	3,2	3,1
Nizozemsko	-2,4	-0,6	0,6	0,9	2,3	2,4	0,8	2,2	2,5	2,4	1,4	1,2
Austrálie	8,9	8,3	9,7	8,9	2,6	6,9	6,4	8,1	4,2	5,0	6,5	4,8
Finsko	-2,2	-1,8	-2,8	-4,5	1,0	-1,5	0,9	0,6	1,7	0,8	1,3	2,1
Dánsko	-1,2	-1,4	0,1	0,7	0,7	0,6	0,4	1,2	2,3	2,8	1,7	1,1
Norsko	-0,9	-0,6	-0,2	0,3	0,8	1,0	1,2	1,6	2,0	2,4	3,7	5,7
Francie	1,3	3,9	6,2	2,4	2,4	1,3	1,5	1,4	0,8	0,7	2,5	1,6
Nový Zéland	6,1	3,8	3,5	0,2	5,5	-4,8	0,2	-1,8	8,1	2,3	5,1	2,4
Irsko	-12,1	-15,1	-7,1	-4,6	3,4	2,6	-3,7	-8,4	-0,1	4,9	11,5	9,1
Island	-0,5	0,4	-1,4	-2,8	-0,7	-3,7	0,0	0,3	-0,9	1,1	1,8	12,8
USA	1,4	2,1	1,3	1,6	2,5	2,8	2,7	4,4	5,0	5,7	3,8	3,3

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než -0,5 (červeně), mezi 2–6 (světle modrá) a větší než 6 (tmavě modrá).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Skupina východních zemí zaznamenala mnohem diferencovanější vývoj migrace, a to jak z hlediska rozdílů mezi jednotlivými zeměmi, tak z hlediska vývoje časového. Migrační vývoj je výrazně podmiňován politickou situací, což je na příkladu těchto zemí dobře patrné. Zajímavý je vývoj úrovně hrubé míry migračního přírůstku po roce 1990. Zjednodušeně lze skupinu východních zemí rozdělit na ty země, které zaznamenaly výrazné migrační ztráty, a na ty, které nebyly migračně výrazně ztrátové. Mezi zeměmi, které byly pro své obyvatele a pro případné imigranty spíše zajímavé, vykazovaly tedy kladné hodnoty hrubé míry migračního přírůstku, patří Česká republika, Slovensko, Slovinsko a Maďarsko a také Rusko. Migračně relativně méně ztrátové bylo také Polsko. Naopak záporné hodnoty migrační bilance zaznamenaly pobaltské země a pak země, u kterých ekonomická transformace probíhala s většími obtížemi a které vstoupily do EU později: Bulharsko a Rumunsko.

Obrázek 4 Hrubá míra migračního přírůstku, 1950–2009, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

3.2.3 SHRNUÍ VÝVOJE POČTU OBYVATEL

Celek sledovaných zemí zaznamenal od roku 1950 nárůst počtu obyvatel zhruba o polovinu, z 0,75 mld. v roce 1950 na 1,13 mld. v roce 2005. Nejintenzivněji rostla početnost populace Austrálie, Kanady, USA a Islandu. Naopak nejnižší nárůst počtu obyvatel pozorujeme v Bulharsku, dále v České republice, Maďarsku, Lotyšsku, Rakousku, Německu, Belgii a Velké Británii. Nejvyšší míra růstu byla v prvních desetiletích druhé poloviny 20. století, následný vývoj ve východní a západní skupině byl rozdílný. V 90. letech 20. století byl ve většině zemí východu zaznamenán úbytek obyvatelstva.

Míra přirozeného přírůstku se ve většině zemí dlouhodobě snižovala, vývoj se v jednotlivých skupinách zemí a částečně i uvnitř skupin lišil. Země východní skupiny zaznamenávaly zpravidla od 90. let úbytek přirozenou měnou. Skupina zemí jižní Evropy z části také v poslední třetině sledovaného období vykazovala buďto nízké hodnoty přirozeného přírůstku nebo záporné (i když mírnější intenzitě a s dřívějším nástupem než východní skupina). Většina zemí západní skupiny si udržuje dlouhodobě kladné hodnoty přirozeného přírůstku, pouze Německo přirozenou měnou ztrácí obyvatelstvo.

Vývoj migrační bilance je také diferencován podle vymezených skupin zemí. Velká část zemí východní Evropy zaznamenávala už během druhé poloviny 20. století a pak především ke konci sledovaného období úbytek obyvatelstva migrační bilancí. Jižní skupina zaznamenávala migrační úbytky v 50. a 60. letech 20. století, v následujících desetiletích se postupně stávaly tyto země migračně ziskovými. Nejpočetnější skupina ostatních západních zemí je z hlediska vývoje migrační bilance diferencovanější, lze však konstatovat, že v druhé polovině období už ve většině zemí docházelo k růstu počtu obyvatel migrací. Nejvyšší hodnoty míry migračního salda pozorujeme u zámořských zemí Kanady, Austrálie, Nového Zélandu a USA.

3.3 PORODNOST

3.3.1 ÚHRNNÁ PLODNOST

Jako hlavní ukazatel vývoje úrovně porodnosti byla použita úhrnná plodnost⁷⁵, která je na rozdíl od hrubé míry porodnosti očištěna od vlivu věkové struktury, avšak jakožto ukazatel transversální může být ovlivněna časováním a jeho změnami.

Hlavní charakteristiky vývoje úhrnné plodnosti

Vývoj od roku 1950 je charakteristický dlouhodobým trendem poklesu úhrnné plodnosti z hodnot 2–4 dětí na ženu na zhruba poloviční hodnoty 1,2–2 děti na ženu. Takováto úroveň plodnosti je hodnocena jako nízká, neboť nedosahuje úrovně zajišťující prostou reprodukci. Dále lze konstatovat, že čím později k významnějšímu poklesu plodnosti došlo, tím rychlejší a hlubší tento pokles byl.

Základní rozdíly mezi oběma skupinami zemí:

V západních zemích došlo po druhé světové válce nejdříve k určitému nárůstu úrovně porodnosti, následovaném zhruba od 70. let 20. století významnějším poklesem, přičemž v některých zemích v závěru sledovaného období byl opět zaznamenán určitý mírnější vzestup. V zemích východních byl významný pokles úhrnné plodnosti zaznamenán později, zpravidla až po roce 1990. V některých zemích východního bloku byla však úhrnná plodnost pod úrovní 2,06 dítěte na ženu už i v 50. a 60. letech 20. století, avšak zůstávala relativně stabilní až do přelomu 90. let 20. století, kdy zaznamenala prudký pokles.

Pokles úhrnné plodnosti v západních zemích nebyl ani tak prudký, ani tak hluboký jako pokles v zemích východní skupiny zaznamenaný od 90. let 20. století. V zemích východní skupiny poklesla úhrnná plodnost v polovině 90. let 20. století pod hodnotu 1,5 dítěte na ženu a v nadcházejících letech ještě více klesla (pod hodnotu 1,3). S výjimkou zemí jižní Evropy byla v zemích západní skupiny pouze výjimečně úhrnná plodnost pod 1,5 dítěte na ženu.

⁷⁵ V textu proto bude používáno i termínu plodnost. Porodnost se vztahuje k celé populaci, plodnost k ženám v reprodukčním věku.

Tabulka 8 Úhrnná plodnost, 1950–2009, pětileté průměry

	1950- 1955	1955- 1960	1960- 1965	1965- 1970	1970- 1975	1975- 1980	1980- 1985	1985- 1990	1990- 1995	1995- 2000	2000- 2005	2005- 2010
Česká republika	2,69	2,35	2,22	1,93	2,19	2,31	2,00	1,92	1,65	1,17	1,19	1,41
Slovensko	3,52	3,27	2,89	2,50	2,51	2,47	2,28	2,15	1,87	1,40	1,22	1,28
Slovinsko	2,80	2,39	2,32	2,32	2,19	2,20	1,88	1,66	1,36	1,25	1,23	1,36
Bulharsko	2,48	2,27	2,18	2,15	2,17	2,17	2,01	1,92	1,51	1,22	1,25	1,40
Lotyšsko	2,00	1,95	1,85	1,81	2,00	2,00	2,00	2,09	1,63	1,17	1,25	1,40
Polsko	3,62	3,29	2,65	2,27	2,25	2,26	2,33	2,15	1,89	1,48	1,25	1,27
Litva	2,71	2,66	2,40	2,27	2,32	2,12	2,03	2,09	1,81	1,47	1,28	1,34
Rumunsko	2,87	2,62	2,04	2,96	2,62	2,53	2,25	2,28	1,50	1,35	1,29	1,32
Maďarsko	2,73	2,21	1,82	1,98	2,09	2,12	1,81	1,82	1,73	1,38	1,30	1,35
Rusko	2,85	2,82	2,55	2,02	2,03	1,94	2,04	2,12	1,55	1,25	1,30	1,37
Estonsko	2,06	1,99	1,94	2,02	2,15	2,06	2,09	2,20	1,63	1,33	1,39	1,64
Itálie	2,36	2,29	2,47	2,52	2,35	1,94	1,54	1,34	1,28	1,22	1,26	1,38
Řecko	2,29	2,27	2,20	2,38	2,32	2,32	1,96	1,53	1,37	1,30	1,28	1,38
Španělsko	2,57	2,75	2,89	2,92	2,86	2,57	1,89	1,46	1,27	1,18	1,29	1,43
Portugalsko	3,04	3,03	3,07	2,85	2,75	2,41	2,01	1,62	1,49	1,46	1,44	1,38
Japonsko	3,00	2,16	1,99	2,02	2,13	1,83	1,75	1,66	1,48	1,37	1,30	1,27
Německo	2,16	2,30	2,49	2,32	1,64	1,52	1,46	1,43	1,31	1,34	1,35	1,32
Rakousko	2,08	2,50	2,78	2,57	2,04	1,65	1,59	1,44	1,47	1,37	1,39	1,38
Švýcarsko	2,28	2,34	2,51	2,27	1,82	1,53	1,53	1,53	1,54	1,47	1,42	1,45
Kanada	3,65	3,88	3,68	2,61	1,98	1,73	1,63	1,62	1,69	1,56	1,52	1,57
Belgie	2,34	2,50	2,64	2,39	2,02	1,71	1,60	1,56	1,61	1,60	1,64	1,77
Lucembursko	1,98	2,23	2,40	2,19	1,72	1,49	1,47	1,47	1,66	1,72	1,65	1,66
Švédsko	2,21	2,23	2,32	2,16	1,89	1,66	1,65	1,91	2,01	1,56	1,67	1,87
Velká Británie	2,18	2,49	2,81	2,52	2,04	1,72	1,80	1,81	1,78	1,70	1,70	1,84
Nizozemí	3,06	3,10	3,17	2,80	2,06	1,60	1,52	1,56	1,58	1,60	1,73	1,74
Austrálie	3,18	3,41	3,27	2,87	2,54	1,99	1,91	1,86	1,86	1,78	1,75	1,83
Finsko	3,00	2,77	2,66	2,19	1,62	1,66	1,69	1,66	1,82	1,74	1,75	1,83
Dánsko	2,55	2,55	2,59	2,27	1,97	1,68	1,43	1,54	1,75	1,76	1,76	1,84
Norsko	2,60	2,84	2,90	2,72	2,25	1,81	1,69	1,80	1,89	1,85	1,80	1,89
Francie	2,73	2,71	2,85	2,61	2,31	1,86	1,87	1,81	1,71	1,76	1,88	1,89
Nový Zéland	3,69	4,07	4,02	3,35	2,84	2,18	1,97	2,03	2,07	1,95	1,95	2,02
Irsko	3,38	3,68	3,98	3,87	3,82	3,48	2,88	2,29	1,97	1,90	1,96	1,96
Island	3,70	4,02	3,94	3,15	2,84	2,29	2,25	2,12	2,19	2,06	1,99	2,10
USA	3,45	3,71	3,31	2,55	2,02	1,79	1,83	1,92	2,03	1,99	2,04	2,09

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší než 1,30 (fialově), mezi 1,31–1,80 (oranžově) a mezi 1,81 a 2,06⁷⁶ (žlutě).

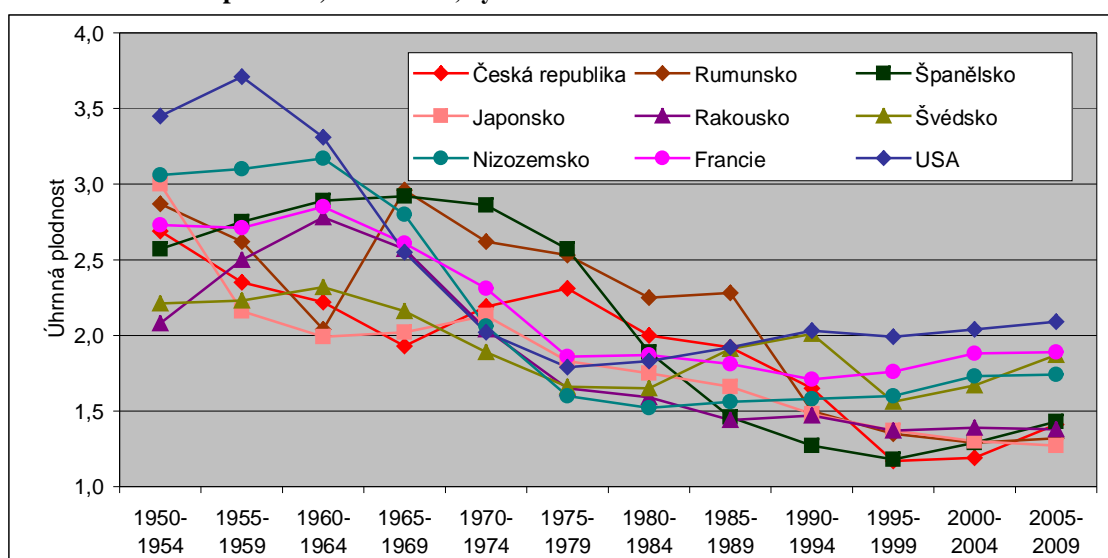
Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

⁷⁶ Hranice 2,06 byla zvolena jako odhad úrovně úhrnné plodnosti zajišťující prostou reprodukci. V současných podmínkách nízké úrovně úmrtnosti žen do věku nejvyšší intenzity plodnosti je hodnota prosté reprodukce nižší než tradičně uváděná hodnota 2,1 dítěte na ženu. Pro přibližný odhad úrovně prosté reprodukce jsme vycházeli z hodnot za Českou republiku za rok 2007: průměrný věk matek 29 let, pravděpodobnost přežití pro ženy v dokončeném věku 29 let 0,999686, podíl dívek při narození 0,4866. Výsledná hodnota úhrnné plodnosti pro čmr rovnou 1 byla vypočtena na 2,0556. Jednodušším výpočtem vycházejícím také z hodnot pro Českou republiku za rok 2007 - úp 1,44 a čmr 0,7 dojdeme k hodnotě úp 2,0571 odpovídající čmr rovné 1. Zaokrouhleno byla stanovena hranice **2,06**, přestože tato hodnota nemusí být reálně přesnou hodnotou pro všechny sledované země a především pro celé sledované období.

Podrobnější specifika vývoje ve sledovaných skupinách zemí:

Skupina zemí jižní Evropy (Španělsko, Itálie, Řecko, Portugalsko) zaznamenala pokles úrovně úhrnné plodnosti později než ostatní země západní skupiny (zhruba od 80. let 20. století) a tento pokles byl také relativně hlubší než u většiny zemí západní skupiny. V rámci skupiny jihoevropských zemí je pak ještě možno upozornit na Portugalsko (jakožto zemi, která na počátku druhé poloviny 20. století demografickou revoluci teprve dokončovala), ve kterém pokles hodnot úhrnné plodnosti nastoupil v rámci jižní skupiny nejpozději, naopak v Itálii nejdříve.

Německo, Rakousko a Švýcarsko, tedy skupina německy (v případě Švýcarska alespoň zčásti) mluvících západních zemí zaznamenává od poloviny 70. let 20. století nízkou úroveň úhrnné plodnosti (pod 1,6) a tuto nízkou úroveň si udržuje již po více než 30 let až do současnosti. Naopak země ze severu Evropy a dále např. Francie nezaznamenaly tak hluboký pokles úhrnné plodnosti, s výjimkou Dánska nepoklesl pětiletý průměr úhrnné plodnosti pod úroveň 1,6 dítěte na ženu. Specifický vývoj pozorujeme u Islandu a Irska, ve kterých pětiletý průměr úhrnné plodnosti během sledovaného období nepoklesl dokonce ani pod hodnotu 1,9 dítěte na ženu. Japonsko a Kanada zaznamenali podobný průběh poklesu úrovně úhrnné plodnosti jako západoevropské země. V Japonsku se v posledních letech udržuje velmi nízká úroveň úhrnné plodnosti (okolo 1,3 dítěte na ženu), v Kanadě však nebyl během sledovaného období pětiletý průměr nižší než 1,5 dítěte na ženu. Austrálie, Nový Zéland a USA také během sledovaného období zaznamenali pokles úhrnné plodnosti, avšak ne tak hluboký jako ostatní západní země.

Obrázek 5 Úhrnná plodnost, 1950–2009, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Tabulka 9 Index vývoje úrovně úhrnné plodnosti, v %, základ indexu vždy předchozí období, pětileté průměry

	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	87	94	87	113	105	87	96	86	71	102	118
Slovensko	93	88	87	100	98	92	94	87	75	87	105
Slovinsko	85	97	100	94	100	85	88	82	92	98	111
Bulharsko	92	96	99	101	100	93	96	79	81	102	112
Lotyšsko	98	95	98	110	100	100	105	78	72	107	112
Polsko	91	81	86	99	100	103	92	88	78	84	102
Litva	98	90	95	102	91	96	103	87	81	87	105
Rumunsko	91	78	145	89	97	89	101	66	90	96	102
Maďarsko	81	82	109	106	101	85	101	95	80	94	104
Rusko	99	90	79	100	96	105	104	73	81	104	105
Estonsko	97	97	104	106	96	101	105	74	82	105	118
Itálie	97	108	102	93	83	79	87	96	95	103	110
Řecko	99	97	108	97	100	84	78	90	95	98	108
Španělsko	107	105	101	98	90	74	77	87	93	109	111
Portugalsko	100	101	93	96	88	83	81	92	98	99	96
Japonsko	72	92	102	105	86	96	95	89	93	95	98
Německo	106	108	93	71	93	96	98	92	102	101	98
Rakousko	120	111	92	79	81	96	91	102	93	101	99
Švýcarsko	103	107	90	80	84	100	100	101	95	97	102
Kanada	106	95	71	76	87	94	99	104	92	97	103
Belgie	107	106	91	85	85	94	98	103	99	103	108
Lucembursko	113	108	91	79	87	99	100	113	104	96	101
Švédsko	101	104	93	88	88	99	116	105	78	107	112
Velká Británie	114	113	90	81	84	105	101	98	96	100	108
Nizozemsko	101	102	88	74	78	95	103	101	101	108	101
Austrálie	107	96	88	89	78	96	97	100	96	98	105
Finsko	92	96	82	74	102	102	98	110	96	101	105
Dánsko	100	102	88	87	85	85	108	114	101	100	105
Norsko	109	102	94	83	80	93	107	105	98	97	105
Francie	99	105	92	89	81	101	97	94	103	107	101
Nový Zéland	110	99	83	85	77	90	103	102	94	100	104
Irsko	109	108	97	99	91	83	80	86	96	103	100
Island	109	98	80	90	81	98	94	103	94	97	106
USA	108	89	77	79	89	102	105	106	98	103	102

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 80 % (tmavě modrá), mezi 80–95 % (světle modrá) a vyšší nebo rovno 105 % (oranžová).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Výše uvedená tabulka zobrazuje období nástupu významného poklesu úrovně plodnosti a jeho časový posun v rámci tří skupin zemí. Ve většině „ostatních“ západních zemí nastal pokles úhrnné plodnosti už v druhé polovině 60. let 20. století (pokles zpravidla na 80–90 % úrovně z předchozího pětiletého průměru), k dalšímu poklesu a v řadě zemí ještě prudšímu došlo v 70. letech 20. století. Pokud bychom jako výchozí období pro určení míry poklesu úrovně plodnosti vzali průměr úhrnné plodnosti z let 1960–1964⁷⁷ v jednotlivých zemích, lze konstatovat, že o 20 let později, tedy v letech 1980–

⁷⁷ Jako referenční období považujeme roky 1960–1964 vhodnější než období 50. let 20. století, kdy v mnoha zemích docházelo ještě k vyrovnání, kompenzacím způsobeným ekonomickou krizí 30. let 20. století, druhou světovou válkou, nástupem totalitních režimů, ale i dokončování demografické revoluce.

1984 dosahovala úroveň úhrnné plodnosti pouze 50 až 70 % úrovně z let 1960–1964 a tuto úroveň je zhruba možno pozorovat až dosud.

V **zemích jižní Evropy** došlo k poklesu úrovně plodnosti až během **80. let 20. století**, tedy zhruba o 10–15 let později než v ostatních západních zemích. Jednalo se o pokles zhruba na úroveň 50 až 70 % oproti období 1960–1964. Tento pokles byl v případě Itálie, Španělska a Portugalska poněkud prudší než v některých zemích ze skupiny západních zemí (tato skupina je však natolik početná a tím i různorodá, že v ní najdeme země se srovnatelně prudkým pokles i země s poklesem pozvolnějším).

Tabulka 10 Index vývoje úrovně úhrnné plodnosti, v %, základ indexu období 1960–1964, pětileté průměry

	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	100	87	99	104	90	86	74	53	54	64
Slovensko	100	87	87	85	79	74	65	48	42	44
Slovinsko	100	100	94	95	81	72	59	54	53	59
Bulharsko	100	99	100	100	92	88	69	56	57	64
Lotyšsko	100	98	108	108	108	113	88	63	68	76
Polsko	100	86	85	85	88	81	71	56	47	48
Litva	100	95	97	88	85	87	75	61	53	56
Rumunsko	100	145	128	124	110	112	74	66	63	65
Maďarsko	100	109	115	116	99	100	95	76	71	74
Rusko	100	79	80	76	80	83	61	49	51	54
Estonsko	100	104	111	106	108	113	84	69	72	85
Itálie	100	102	95	79	62	54	52	49	51	56
Řecko	100	108	105	105	89	70	62	59	58	63
Španělsko	100	101	99	89	65	51	44	41	45	49
Portugalsko	100	93	90	79	65	53	49	48	47	45
Japonsko	100	102	107	92	88	83	74	69	65	64
Německo	100	93	66	61	59	57	53	54	54	53
Rakousko	100	92	73	59	57	52	53	49	50	50
Švýcarsko	100	90	73	61	61	61	61	59	57	58
Kanada	100	71	54	47	44	44	46	42	41	43
Belgie	100	91	77	65	61	59	61	61	62	67
Lucembursko	100	91	72	62	61	61	69	72	69	69
Švédsko	100	93	81	72	71	82	87	67	72	81
Velká Británie	100	90	73	61	64	64	63	60	60	65
Nizozemsko	100	88	65	50	48	49	50	50	55	55
Austrálie	100	88	78	61	58	57	57	54	54	56
Finsko	100	82	61	62	64	62	68	65	66	69
Dánsko	100	88	76	65	55	59	68	68	68	71
Norsko	100	94	78	62	58	62	65	64	62	65
Francie	100	92	81	65	66	64	60	62	66	66
Nový Zéland	100	83	71	54	49	50	51	49	49	50
Irsko	100	97	96	87	72	58	49	48	49	49
Island	100	80	72	58	57	54	56	52	51	53
USA	100	77	61	54	55	58	61	60	62	63

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 75 % (tmavě modrá), mezi 75–95 % (světle modrá) a vyšší nebo rovno 105 % (oranžová).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

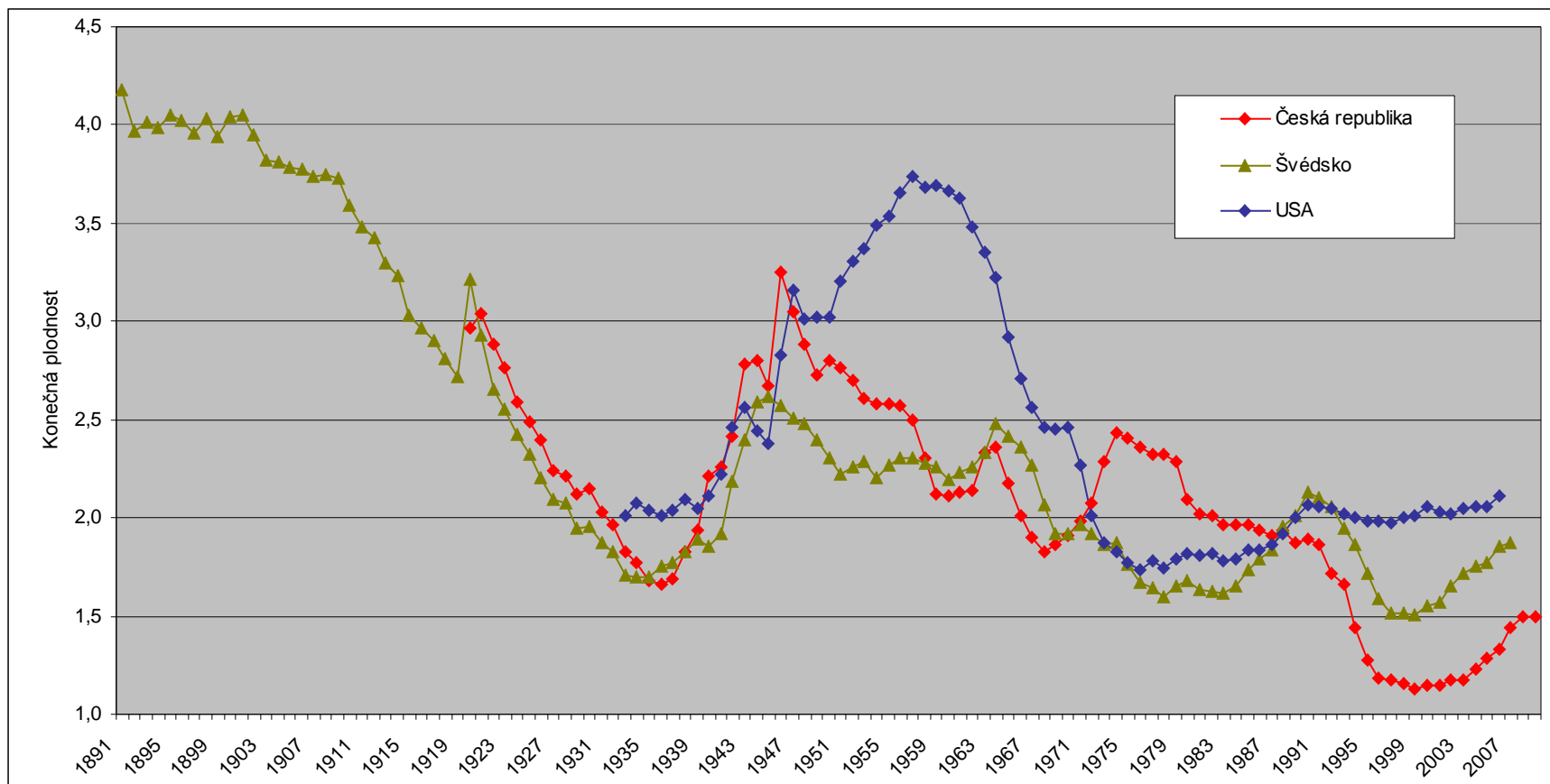
Východní země zaznamenaly zásadní pokles úrovně plodnosti v **90. letech 20. století**, tedy s dalším zpožděním zhruba 10–15 let, spuštěný společenskými změnami po pádu

socialistických režimů. Skupina těchto 11 zemí není v rychlosti a hloubce poklesu homogenní. K nehlubšímu poklesu (pod nebo okolo 50 % oproti období 1960–1964) došlo na přelomu století v České republice, Slovensku, Slovinsku, Bulharsku, Polsku a Rusku. Pokud však budeme posuzovat ne míru poklesu, ale hodnotu úhrnné plodnosti, došlo ve všech zemích (kromě Estonska) k poklesu pětiletého průměru úhrnné plodnosti pod nebo blízko hodnoty 1,3 dítěte na ženu.

K poklesu úrovně úhrnné plodnosti pod hladinu prosté reprodukce došlo na přelomu 60. a 70. let 20. století v těchto západních zemích: Německo, Rakousko, Švýcarsko, Belgie, Lucembursko, Velká Británie, Finsko, Švédsko, Dánsko, Kanada, USA. S určitým zpožděním také dalších západních zemích s výjimkou Irska a Islandu.

Relativně prudký a hluboký pokles to byl především v Německu, Rakousku, Nizozemsku, Finsku, Kanadě a USA. Podobně prudký a hluboký pokles je pozorován v 90. letech 20. století v zemích bývalého východního bloku, kde ovšem k určitému, i když pomalejšímu poklesu docházelo už od 80. let 20. století. Zatímco pokles v západní Evropě a Severní Americe v období 60., 70. a 80. let 20. století byl poklesem na úroveň, která dlouhodobě nepoklesla pod 1,5 dítěte na ženu, tak pokles v bývalém východním bloku byl poklesem na mnohem nižší úroveň, hodnocenou jako velmi nízkou (pod 1,3 dítěte na ženu, lowes-low fertility - např. Kohler, 2002).

Obrázek 6 Úhrnná plodnost, 1891–2008, vybrané země

Zdroj dat: Max Planck Institute for Demographic Research.

3.3.2 KONEČNÁ PLODNOST

Vývoj úrovně porodnosti z hlediska transverzálního je následující části doplněn o longitudinální pohled prostřednictvím ukazatele konečné plodnosti, který porodnost zkoumá podle jednotlivých generací žen. Tento přístup je očištěn od vlivu posunů v časování plodnosti. Jeho metodologickou nevýhodou je však „zpoždění“ v dostupnosti dat, neboť je třeba „čekat“ až daná generace žen ukončí své reprodukční období. Pro 28 zemí jsou k dispozici data od generace 1950 (Institut National d'Etudes Démographiques, 2011), pro 13 zemí i pro starší generace (Švédsko od generace 1976, Kanada 1906, USA 1918, Finsko 1924, Švýcarsko 1929, Francie 1931, Česká republika, Slovensko a Nizozemsko 1935, Rakousko 1936, Rusko a Estonsko od generace 1944, Německo 1941) (Max Planck Institute for Demographic Research, 2011). Nezařazeno je následujících 6 zemí, neboť pro ně nebyla dostupná data: Polsko, Německo, Lucembursko, Velká Británie, Irsko a Island.

Sledovaných 15 a více generací narozených po roce 1950 je generacemi, které plodily děti v 70., 80. a zčásti i 90. letech 20. století, tedy v období, na které se vztahuje koncept SDT a diskuse jeho platnosti. Pokud pracujeme i s menším souborem zemí, pro který máme data ještě pro dalších zhruba 15 starších generací (zhruba od generace 1935), můžeme sledovat vývoj generační plodnosti žen, které plodily v druhé polovině 20. století.

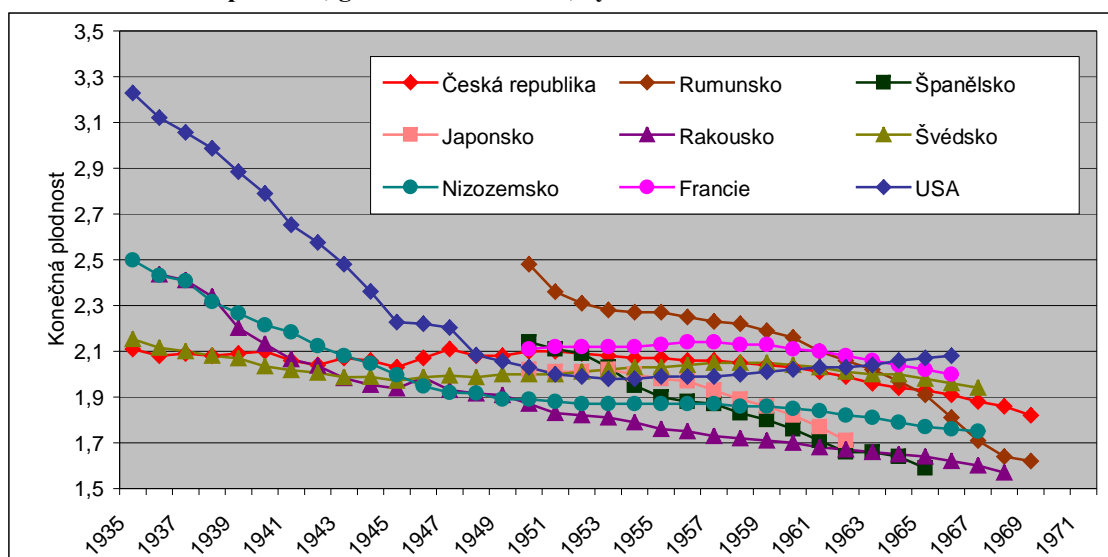
Úroveň plodnosti sledovaných generací převážně dlouhodobě klesala. Uvažujeme-li generace narozené ve 30. letech 20. století a později, tak v těchto generacích až na výjimky nepozorujeme konečnou plodnost mladších generací vyšší než generací starších, pokud ano, nejednalo se významné zvýšení (do 0,1 dítěte na ženu). Mezi jednotlivými zeměmi (a to i v rámci geografických skupin východ, jih, západ) však můžeme sledovat velkou diferenciaci v plodnosti jednotlivých generací, a to jak u sledovaných generací nejstarších, tak nejmladších.

Dlouhodobé snižování generační plodnosti je možno přiblížit hodnotami tohoto ukazatele pro generace 1935, 1950 a 1965:

- Ženy narozené v roce 1935 (uvažujeme pouze soubor 8 zemí) měly konečnou plodnost vyšší než hodnota prosté reprodukce (v rozmezí 2,1 dítěte na ženu v České republice po 3,2 dítěte na ženu v USA).
- Ženy narozené v roce 1950 (soubor 28 zemí) měly během svého života v průměru od 1,8 dětí (Belgie) po 2,6 dítěte (Nový Zéland). Z této generace měly ženy v 9 sledovaných zemích konečnou plodnost nižší než 1,9 a naopak ženy z 10 zemí měly konečnou plodnost vyšší než hodnota prosté reprodukce.

- V generaci 1965 již pouze ženy z Nového Zélandu a USA měly v průměru více dětí než 2,06, v dalších 10 zemí byla konečná plodnost v rozmezí 1,9–2,06 dítěte na ženu, v 9 zemích v rozmezí 1,7–1,9 dítěte na ženu. Ve 4 zemích měly ženy této generace konečnou plodnost ještě nižší (Rusko 1,6, Řecko 1,7, Rakousko 1,6 a Švýcarsko 1,6 dítěte na ženu).

Obrázek 7 Konečná plodnost, generace 1935–1969, vybrané země

Zdroj dat: Pro generace 1949 a starší Max Planck Institute for Demographic Research, od generace 1950 INED.

Sledované země se mezi sebou lišily v tom, **zda a u které generace konečná plodnost klesla pod hodnotu prosté reprodukce** (pokud klesla pod hodnotu 2,06 pouze mírně a dočasně, tedy v následujících generacích opět stoupla, nebudeme ji zmiňovat).

- Již u generací (první) poloviny 40. let 20. století byla konečná plodnost nižší než prostá reprodukce ve Švédsku, Švýcarsku, Rakousku, Německu, Finsku, Nizozemsku, Rusku a dočasně i v České republice, tedy v 8 z 11 zemí, za které máme data pro tyto generace. Pouze ženy těchto generací na Slovensku a v USA měly úroveň plodnosti vyšší. Pro Švédsko jsou dostupná data i za starší generace, zde poklesla konečná plodnost pod hodnotu prosté reprodukce dokonce už u generací narozených na konci 19. století.
- Od generace 1950 máme data za rozsáhlejší soubor 28 zemí. V naprosté většině sledovaných zemí byla zaznamenána konečná plodnost žen narozených v 50. letech 20. století nižší než hodnota prosté reprodukce. Výjimkami jsou pouze Slovensko, Rumunsko, Austrálie, Norsko, Francie a Nový Zéland, kde konečná plodnost klesla pod hodnotu 2,06 až u generací narozených v polovině 60. let 20. století. Pouze

v případě Rumunska následoval relativně prudký pokles, ostatní vyjmenované země se i v dalších generacích řadily mezi ty s vyšší úrovní plodnosti.

Při jistém zjednodušení lze mezi sledovanými zeměmi pozorovat rozdíly v absolutní úrovni a načasování poklesu konečné plodnosti, které zhruba korespondují s vymezenými skupinami zemí.

- V zemích východní skupiny došlo k významnějšímu poklesu úrovně generační plodnosti relativně nejpozději, až u posledních sledovaných generací (narozených v 60. letech 20. století), tzn. u žen, které byly ve věku nejvyšší plodnosti na konci 20. století. U nejmladších sledovaných generací, u kterých předpokládáme již téměř ukončenou plodnost, dochází k dalšímu poklesu, a to pod hodnotu 1,7 dítěte na ženu. V rámci této skupiny je nutno zmínit Rusko, kde byla pro všechny sledované generace zaznamenána relativně nižší úroveň plodnosti a pro generace narozené v polovině 60. let 20. století dokonce pouze okolo hodnoty 1,6 dítěte na ženu.
- V zemích jižní skupiny došlo k poklesu konečné plodnosti už u generací o zhruba 5–15 let starších než u východní skupiny a i zde byl propad plodnosti, především v případě Itálie a Španělska, relativně hluboký.
- V rámci zbylých zemí západní skupiny je možno vyčlenit na jedné straně skupinu zemí především ze západní Evropy, ve kterých došlo k poklesu generační plodnosti nejdříve a tato nízká úroveň byla zaznamenána u všech sledovaných generací (tedy generací narozených v 50. a 60. letech 20. století). Do této skupiny patří Rakousko, Švýcarsko, Belgie, Nizozemsko, do určité míry i Dánsko a Finsko a z neevropských zemí Kanada. Rakousko a Švýcarsko jsou země, ve kterých konečná plodnost generací narozených v polovině 60. let 20. století klesla pod či se blížila nízké hodnotě 1,6 dítěte na ženu. Poněkud odlišný vývoj pozorujeme v Japonsku, kde pokles generační plodnosti nastoupil později než v těchto zemích západní skupiny, avšak relativně intenzivně (jak ukazují data dostupná však pouze do generace 1962).
- Zbylé země západní skupiny mají vývoj generační plodnosti odlišný, především je zde konečná plodnost pro sledované generace relativně vyšší, v některých zemích dokonce trvale vyšší než úroveň prosté reprodukce. Do této skupiny patří Nový Zéland, Austrálie, USA, Francie, Švédsko (kde konečná plodnost dosáhla minima u generace 1903-1905 s hodnotou 1,81 dítěte na ženu a pak opět vzrostla) a Norsko.

Vývoj konečné plodnosti sledovaných generací v hlavních rysech odpovídá i výše popsanému vývoji úhrnné plodnosti během 2. poloviny 20. století, kdy právě tyto generace realizovaly svou plodnost (efekt případného rozdílného časování plodnosti v hlavních rysech vývoje úrovně plodnosti nehraje velkou roli). Ve většině demograficky vyspělých zemí v druhé polovině 20. století, tedy v době po skončení

demografické revoluce, pokračoval pokles úrovně plodnosti, avšak mezi zeměmi a skupinami zemí (východu, jihu a západu) jsou rozdíly v době nástupu a hloubce tohoto poklesu. Zatím nelze jednoznačně předpokládat, zda a nakolik v budoucnu dojde o opětovnému navýšení úrovně plodnosti dalších generací. V zemích východu a jihu, kde byl propad úhrnné i konečné plodnosti relativně hluboký, se předpokládá, že v transverzálním pohledu úroveň plodnosti zřejmě důsledkem časování a realizace „odložené“ plodnosti opět mírně vzroste. Zda a nakolik vzroste i úroveň konečné plodnosti dalších generací je otázkou budoucího vývoje.

V řadě zemí západní skupiny, kde k poklesu úrovně porodnosti došlo nejdříve, se její nízká úroveň (v transverzálním i longitudinálním pohledu) drží i nadále, k výraznějšímu nárůstu zde zatím nedošlo (konečná plodnost generací 60. let 20. století 1,6–1,7 dítěte na ženu). Pokud bychom vývoj v zemích východní a jižní Evropy považovali za opožděný trend stejného modelu jako vývoj v těchto západoevropských zemích, nelze výraznější vzestup plodnosti (k hranici prosté reprodukce) ve východní a jižní Evropě očekávat. Zároveň ale pozorujeme silnou skupinu zemí zámořských a z evropských především Francii a Švédsko (a do určité míry i další severské země), kde výraznější a pokračující pokles úrovně plodnosti neprobíhá. Jsou to převážně země, ve kterých v průběhu 2. poloviny 20. století k výraznějšímu propadu úrovně plodnosti nedošlo, i když je opět možno připomenout případ Švédska (pro které jsou dostupná i data pro starší generace), kde mezi generacemi 1905–1934 došlo k nárůstu hodnot konečné plodnosti z 1,81 na 2,17 dítěte na ženu (což se týká transverzálního období 30.–50. let 20. století).

Tabulka 11 Konečná plodnost – 1. část (generace 1930–1949)

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949
Česká republika	2,11	2,08	2,09	2,08	2,09	2,10	2,06	2,04	2,07	2,06	2,03	2,07	2,11	2,08	2,08
Slovensko	2,69	2,66	2,66	2,62	2,61	2,54	2,49	2,45	2,46	2,45	2,37	2,37	2,39	2,34	2,33
Slovinsko
Bulharsko
Lotyšsko
Litva
Rumunsko
Maďarsko
Rusko	1,82	1,78	1,84	1,77	1,78	1,89
Estonsko	1,89	1,87	1,89	1,91	1,92	1,99
Itálie
Řecko
Španělsko
Portugalsko
Japonsko
Německo	1,92	1,87	1,83	1,80	1,80	1,79	1,77	1,75	1,74
Rakousko	2,44	2,41	2,34	2,20	2,13	2,07	2,04	1,98	1,95	1,94	1,99	1,93	1,92	1,91
Švýcarsko	2,18	2,18	2,19	2,20	2,20	2,17	2,19	2,17	2,16	2,12	2,08	2,03	1,97	1,92	1,89	1,86	1,85	1,82	1,81	1,81
Kanada	3,35	3,33	3,29	3,24	3,16	3,09	3,01	2,93	2,85	2,76	2,65	2,54	2,42	2,32	2,23	2,16	2,10	2,05	2,01	1,97
Belgie
Švédsko	2,14	2,17	2,16	2,15	2,17	2,15	2,12	2,10	2,08	2,07	2,03	2,02	2,01	1,99	1,99	1,97	1,99	1,99	1,99	2,00
Nizozemsko	2,50	2,43	2,41	2,32	2,27	2,21	2,18	2,12	2,08	2,05	2,00	1,95	1,92	1,92	1,89
Austrálie
Finsko	2,46	2,44	2,39	2,35	2,33	2,30	2,25	2,18	2,14	2,11	2,03	1,97	1,95	1,92	1,89	1,88	1,86	1,86	1,85	1,86
Dánsko
Norsko
Francie	.	2,62	2,62	2,61	2,59	2,58	2,54	2,52	2,48	2,44	2,42	2,37	2,31	2,29	2,26	2,22	2,17	2,13	2,12	2,10
Nový Zéland
USA	3,24	3,24	3,26	3,25	3,25	3,23	3,12	3,06	2,99	2,89	2,79	2,65	2,58	2,48	2,36	2,23	2,22	2,20	2,08	2,06

Pozn.: Barevně zvýrazněny hodnoty mezi 1,7–1,9 (oranžově) a mezi 1,9–2,06 (žlutě).

Zdroj dat: Pro generace 1949 a starší Max Planck Institute for Demographic Research, od generace 1950 INED.

Tabulka 12 Krušná pchost – 2 část (seznam 190-199)

	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209
Česko	210	210	209	208	207	207	206	206	205	204	203	201	199	196	194	193	191	188	186	182
Slovensko	231	229	227	224	223	222	221	220	219	218	216	217	214	211	207	204	201	199	195	191
Slovensko	190	188	188	191	194	196	196	194	192	190	187	185	184	181	179	177	175	173	170	167
Bělorusko	207	205	204	204	204	203	204	204	202	199	195	191	187	187	186	183	179	177	172	166
Lotyšsko	187	187	186	185	184	184	185	187	191	194	194	192	188	183	179	177	177	176	173	169
Litva	201	201	201	199	196	194	194	194	193	192	188	182	178	174	172	172	171	171	172	172
Rumunsko	248	236	231	228	227	227	225	223	222	219	216	210	206	202	197	191	181	171	164	162
Maďarsko	195	195	194	192	192	194	197	200	201	201	202	203	202	200	198	197	196	193	189	184
Rusko	188	188	188	187	188	188	187	187	185	184	183	180	175	171	168	165	162	159	156	153
Estonsko	197	195	195	196	198	200	202	202	202	202	201	198	194	191	190	187	184	183	180	176
Itálie	189	186	185	183	182	180	177	174	171	169	166	163	160	157	152	149
Řecko	202	205	201	198	200	200	197	192	191	193	193	189	183	180	176	172	170	.	.	.
Španělsko	214	211	209	203	195	190	188	187	183	180	176	171	166	166	164	159
Portugalsko	208	205	203	202	203	204	203	200	197	194	190	188	186	184	182	182	181	178	174	.
Japonsko	202	201	201	202	200	198	197	193	189	186	182	177	171
Německo	192	187	183	180	180	179	177	175	.
Polsko	187	183	182	181	179	176	175	173	172	171	170	168	167	166	165	164	162	160	157	.
Švédsko	179	177	176	176	175	175	175	175	175	177	177	176	174	171	168	165	163	161	.	.
Kanada	193	190	188	186	186	185	185	185	185	184	183	181	179	177	174	172
Belgie	183	182	181	181	182	183	184	184	185	186	186	185	182	181	179
Švýcarsko	200	200	201	202	203	203	204	205	205	205	204	203	201	200	200	198	196	194	.	.
Nizozemsko	189	188	187	187	187	187	187	187	186	186	185	184	182	181	179	177	176	175	.	.
Austrálie	235	232	230	228	227	224	223	223	220	217	215	213	212	209	206	203	200	.	.	.
Finsko	186	186	186	186	188	190	191	193	194	195	195	195	194	193	192	191	189	187	.	.
Dánsko	191	189	187	185	185	184	184	186	187	188	190	191	192	192	193	192	192	192	.	.
Norsko	209	208	206	205	205	205	206	207	208	208	209	210	209	208	207	206	205	204	202	.
Franie	211	212	212	212	212	213	214	214	213	213	211	210	208	206	204	202	200	.	.	.
Norýž	255	253	250	247	246	244	242	240	239	238	236	233	231	229	227	225
USA	203	200	199	198	198	199	199	199	200	201	202	203	203	204	206	207	208	.	.	.

Pozn: Běh vývoje byl sledován na šesti ročních úsecích 17 (červeně), na 17-19 (oranžově) a na 19-206 (žlutě).

Zdroj: Rozsah 199 dat z Národního ústavu pro demografický výzkum, od sezóny 1901.

3.3.2.1 Je možno očekávat opětovné zvýšení úrovně porodnosti?

Výše byla naznačena **otázka, nakolik lze očekávat opětovné zvýšení úrovně plodnosti v zemích, ve kterých v předchozím období došlo k jejímu výraznému poklesu?** Tato otázka se týká vývoje po demografické revoluci, avšak v úvahu (v rámci dostupných dat) vezmeme i období dokončování demografické revoluce. Období 30.–50. let 20. století, které bylo obdobím významných změn v sociálním systému bylo zároveň ve velké části zemí obdobím dokončování demografické revoluce a tyto dvě skutečnosti nelze od sebe oddělit. Společenské podmíněnosti demografické reprodukce jsou velmi komplexní, bývá obtížné jednoznačně nalézt faktory, které jsou příčinou daného vývoje. Např. období nízké úrovně plodnosti ve 30. letech 20. století bylo většinou tehdejších autorů vysvětlováno jako důsledek postupující modernizace v podmínkách ekonomické krize, pozdější autoři zabývající se tímto obdobím (pod vlivem poválečného babyboomu) ho však vysvětlují odlišně (Van Bavel, 2009).

Při hledání odpovědi na otázku možnosti opětovného výraznějšího zvýšení úrovně porodnosti po jejím poklesu bude použit nejdříve transverzální přístup (vývoj úhrnné plodnosti) a následně přístup longitudinální (vývoj konečné plodnosti). Transverzální ukazatele jsou ovlivněny časováním sledovaného demografického jevu, resp. změnami časování u jednotlivých generací, které v daném období jsou z hlediska plodnosti nejvíce „exponovány“. Vlivem změn v časování plodnosti je možno očekávat rychlejší a v absolutních hodnotách prudší změny hodnot úhrnné plodnosti. Naopak v případě longitudinálních ukazatelů nemá časování sledovaného demografického jevu vliv, proto i v případě konečné plodnosti nelze očekávat velké výkyvy mezi generacemi, spíše mnohem pozvolnější vývoj.

Pro Švédskou populaci jsou dostupná data za úhrnnou plodnost už od roku 1891. Pozorujeme nejdříve plynulý pokles úhrnné plodnosti z hodnot okolo 4 dětí na ženu a tento pokles se zastavil v polovině 30. let 20. století na hodnotě 1,7 dítěte na ženu. Na začátku 20. století ještě švédská populace dokončovala proces demografické revoluce (soudíme-li z kvantitativního vymezení), neboť hodnoty úhrnné plodnosti byly vyšší než 3 děti na ženu.

Od 20. let 20. století máme dostupná data také za Českou republiku a od roku 1933 i za USA. Další vývoj úhrnné plodnosti byl v těchto třech zemích v hlavních rysech podobný. V druhé polovině 30. let 20. století byla úhrnná plodnost nižší než hodnota prosté reprodukce, ve 40. letech 20. století rostla a růst pokračoval i v poválečném období (v České republice se však růst brzy zastavil, v USA naopak pokračoval nejdéle). Po té následoval opět pokles úhrnné plodnosti a další vývoj ve Švédsku a v USA probíhal relativně stabilizovaně s menšími výkyvy. V České republice pak došlo v 90. letech 20. století k výraznému propadu úhrnné plodnosti.

Pro naši otázku se nabízí jako příklad sledování lokálního minima úhrnné plodnosti zaznamenaného v době světové hospodářské krize ve 30. letech 20. století, kdy úhrnná plodnost v České republice a ve Švédsku klesla na hodnotu 1,7 dítěte na ženu, aby se na konci války dostala opět na úroveň vyšší než hodnota prosté reprodukce, konkrétně na hodnotu 2,6 ve Švédsku a 2,8 dítěte na ženu v České republice. Za deset let tedy došlo k opětovnému nárůstu úhrnné plodnosti o 1,0 dítěte na ženu, což je možno hodnotit jako velmi významný nárůst. Úroveň úhrnné plodnosti tedy v tomto případě opět stoupla, a to výrazně vzhledem k předchozí úrovni (o zhruba 60 %), ale také absolutně, totiž právě nad hodnotu prosté reprodukce. Tento příklad by vedl k závěru, že pokud jsou společenské okolnosti (vedoucí k poklesu i k nárůstu úrovně plodnosti) tak výrazné jako v této době, je možno očekávat opětovný nárůst úhrnné plodnosti, při čemž máme na vědomí fakt, že se jedná o transversální ukazatel, a že se zde projevuje efekt časování. Další pozornost tedy zaměříme na příslušné hodnoty konečné plodnosti pro generace, které plodily ve 30.–50. letech 20. století.

Ve Švédských generacích (pro další země nemáme potřebná longitudinální data) prvního desetiletí 20. století byl průměrný věk matek zhruba 29 let, jsou to tedy generace, které plodily v období 30. let. 20. století a u následujících generací narozených ve 20.–30. letech 20. století se průměrný věk matek začal snižovat na zhruba 28–27 let, je možno tedy generace 1915–1935 považovat za generace žen, kterých se týká zvýšení úrovně úhrnné plodnosti v poválečném období. Sledujeme-li vývoj konečné plodnosti pro tyto a předcházející generace, pozorujeme, že generace narozené v posledním desetiletí 19. století měly konečnou plodnost 2,5–1,9 dítěte na ženu, generace narozené v letech 1900–1910 pak měly plodnost nižší 1,8–1,9 dítěte na ženu a v následujících generacích 1915–1935 průměrný počet dětí na jednu ženu opět vzrostl a to na rozmezí 2,00–2,17.

V generačním pohledu byl propad úhrnné plodnosti zaznamenaný transversálně ve 30. letech 20. století (jehož nositelkami byly převážně ženy narozené v prvním desetiletí 20. století) také prokázán, ale tento pokles a následný vzestup v dalších generacích nebyl tak výrazný jako pohledem transversálním (což se vzhledem k efektu časování očekávalo). Další vývoj konečné plodnosti dovoluje pokles úrovně plodnosti žen, které byly ve věku nejvyšší intenzity plodnosti ve 30. letech 20. století považovat za výjimečný propad, neboť ve Švédsku nebylo zatím v dalším vývoji tak nízkých hodnot generační plodnosti dosaženo. Z hlediska transversálního, které umožňuje i pohled do bližší minulosti (neboť není třeba „čekat“ na ukončení plodného období jednotlivých generací), pak v dalším vývoji nacházíme období s podobně, ale i s o něco nižší úhrnnou plodností (např. 1,6 v roce 1978 či 1,5 v roce 1999). I tyto hodnoty byly následně vystřídány vyššími hodnotami úhrnné plodnosti (např. 2,1 v roce 1990, resp. 1,9 v roce 2008).

Hodnocení nízké úrovně plodnosti ve Švédsku, USA a v České republice zaznamenané ve 30. letech 20. století je příkladem situace, kdy po výrazném poklesu úrovně plodnosti došlo opět k jeho významnému nárůstu. Nakolik je toto specifickým dané situace a sledovaných zemí a nakolik je to příklad jehož opakování je v budoucnu pravděpodobné, zůstává otázkou.

Pro obecnější závěry a předpoklady dalšího vývoje - především nás zajímá snížení úhrnné plodnosti zaznamenávané od 70. let 20. století a v zemích východu od 90. let 20. století - zatím, vzhledem k „čekání“ na longitudinální data, není dostatek podkladů. Pozorování vývoje v těch zemích, kde k poklesu úhrnné plodnosti došlo nejdříve, tedy v 70. letech 20. století (některé ze zemí západní skupiny), nedává jednoznačnou odpověď. Hypotéza SDT je v otázce dalšího vývoje porodnosti neurčitá. Konstatuje výrazné snížení plodnosti, to však zdaleka ne ve všech zemích západní skupiny nastalo ve významné míře (např. nenastalo v zemích jako USA, Austrálie, Nový Zéland, Francie, Island, Irsko). V pozdějších pracích autorů konceptu SDT je předpokládám opětovný nárůst úrovně plodnosti (Lesthaeghe, 2010) (důsledkem společenských podmínek, které působí na realizaci „odložené“ plodnosti a vlivem emancipace a genderového zrovnoprávnění v oblasti ekonomické aktivity a péče o rodinu a domácnost). Tento opětovný vzestup úrovně plodnosti byl do určité míry zaznamenán v severských zemích (kromě Islandu, kde pokles úrovně plodnosti v podstatě vůbec zaznamenán nebyl). Avšak vývoj úhrnné plodnosti v zemích západní Evropy, především v německy mluvících (dále např. Nizozemsko, Belgie, Kanada), pro tento vývoj směrem k opětovnému nárůstu úrovně plodnosti (zatím) nesvědčí.

3.3.3 PRŮMĚRNÝ VĚK MATEK PŘI NAROZENÍ DÍTĚTE

Věk, ve kterém ženy rodí děti, je po průměrném počtu narozených dětí zřejmě druhou nejvýznamnější charakteristikou procesu porodnosti, i když v porovnání s celkovou úrovní plodnosti je to charakteristika druhotná. Vývoj průměrného věku matek při narození dítěte budeme sledovat jak v transverzálním, tak longitudinálním pohledu⁷⁸. Průměrný věk matek je vedle společenských podmínek ovlivněn také faktorem demografickým, a to průměrným počtem dětí. U generací (a v případě transverzálního pohledu u období), ve kterých je nízký průměrný počet dětí na ženu, je právě rozením většího podílu dětí prvního (obecně nižšího) pořadí průměrný věk snižován oproti generacím (obdobím), které mají vyšší úroveň plodnosti.

3.3.3.1 Transverzální průměrný věk matek při narození dítěte

V období od roku 1950 do roku 2008 se průměrný věk matek ve sledovaných zemích pohyboval v relativně širokém rozmezí 24–31,5 let. V 50. letech 20. století se průměrný věk matek pohyboval (v zemích, za která máme data) okolo 27–29 let. V roce 2008 byl v naprosté většině zemí průměrný věk matek o cca 1–3 roky vyšší než v polovině 20. století, ale k nárůstu zpravidla docházelo až ke konci 20. století (v západních zemích) nebo od začátku 21. století (ve východních zemích).

Východní skupina se od ostatních zemí odlišuje relativně nízkým průměrným věkem matek v období 60.–80. let 20. století, kdy průměrný věk matek oproti polovině 20. století významněji poklesl. Přestože pak v těchto zemích po roce 1990 dochází k rychlejšímu nárůstu průměrného věku matek, v žádné z východních zemí v roce 2008 průměrný věk matek nepřesáhl 30 let. Naopak v ostatních zemích (jižní i západní skupiny) průměrný věk matek přesahuje či je blízko věkové hranici 30 let (a to i v zemích, kde je úhrnná plodnost nízká, okolo 1,5 dítěte na ženu). V zemích západní skupiny docházelo k nárůstu průměrného věku matek se zpožděním oproti poklesu úhrnné plodnosti zaznamenaného od poloviny 60. let 20. století, v zemích východní skupiny k tomu docházelo zhruba současně, což také částečně vysvětluje rychlost a hloubku poklesu úhrnné plodnosti v těchto zemích.

⁷⁸ Data pro generační i transverzální průměrný věk matek při narození dítěte byla čerpána ze stejných zdrojů jako výše u konečné plodnosti (Institut National d'Etudes Démographiques, 2011 a Max Planck Institute for Demographic Research, 2011).

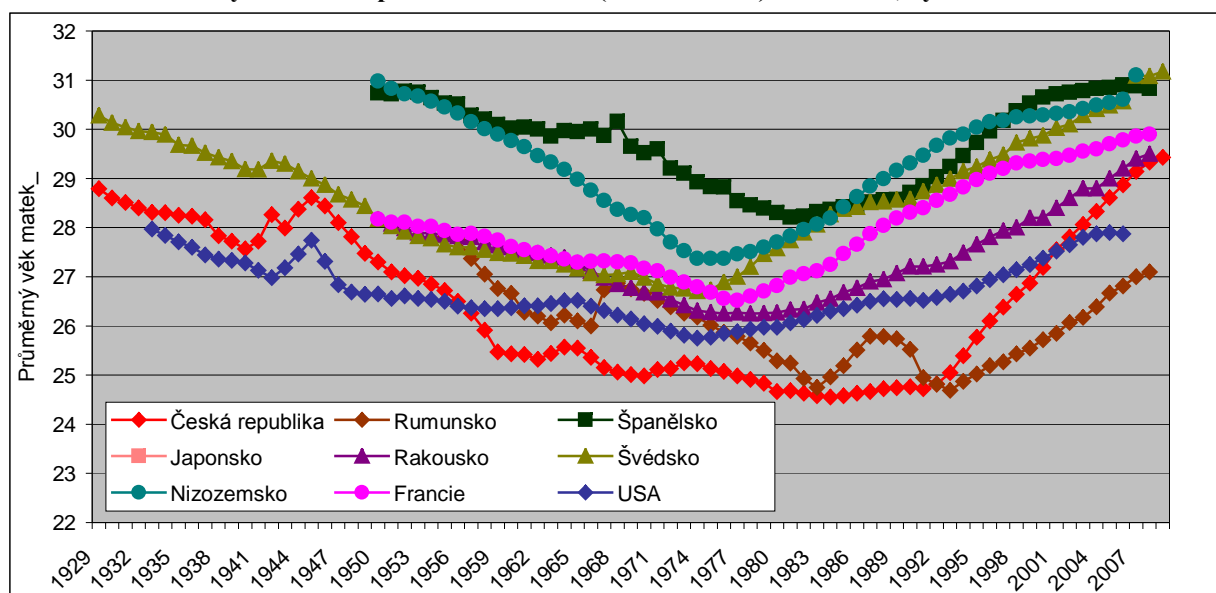
Tabulka 13 Průměrný věk matek při narození dítěte (transverzální), 1935–2008

	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Česká republika	28,3	27,6	28,6	27,3	26,7	25,4	25,6	25,0	25,1	24,7	24,6	24,8	25,8	27,2	28,6	29,3
Slovensko	.	.	.	28,3	27,9	26,9	26,7	26,2	25,9	25,4	25,1	25,1	25,6	26,6	27,7	28,3
Slovinsko	28,0	27,1	26,7	25,9	25,4	25,5	25,9	27,1	.	.	29,9
Bulharsko	.	.	.	27,1	26,3	25,1	24,9	24,7	24,5	23,9	23,9	23,9	24,1	25,0	26,0	26,8
Lotyšsko	.	.	.	0,0	0,0	0,0	27,4	27,0	26,7	25,9	25,9	25,7	25,9	27,2	27,7	28,3
Polsko	.	.	.	0,0	0,0	27,6	27,3	27,0	26,8	26,5	26,4	26,2	26,9	27,4	28,2	28,1
Litva	.	.	.	0,0	0,0	29,5	28,8	27,8	27,3	26,7	26,9	25,8	25,6	.	27,6	28,2
Rumunsko	.	.	.	0,0	27,8	26,7	26,1	26,7	26,0	25,3	25,2	25,5	25,0	25,7	26,7	27,1
Maďarsko	.	.	.	27,3	27,1	25,8	25,6	25,4	25,3	24,7	25,0	25,6	26,3	27,3	28,5	29,3
Rusko	28,2	27,4	26,9	26,4	25,7	25,8	25,2	24,8	25,8	25,6	26,2
Estonsko	27,9	27,3	26,7	26,2	25,7	25,8	25,6	25,6	27,0	28,2	28,8
Itálie	29,5	29,2	28,7	28,3	27,6	27,4	28,0	28,9	29,8	30,3	.	30,9
Řecko	28,7	28,1	27,4	26,8	26,1	26,3	27,2	28,2	29,1	29,9	30,9
Španělsko	.	.	.	30,7	30,5	30,0	30,0	29,5	28,8	28,3	28,4	28,7	29,7	30,7	30,9	30,8
Portugalsko	.	.	.	30,2	30,0	29,6	29,5	29,0	28,3	27,2	27,2	27,3	28,0	28,6	29,3	30,2
Japonsko
Německo	27,8	27,5	27,1	26,6	26,3	26,4	27,1	27,6	28,3	28,8	29,5	30,4
Rakousko	27,9	27,6	27,3	26,7	26,3	26,3	26,7	27,2	27,7	28,2	29,0	29,5
Švýcarsko	.	.	30,0	29,6	29,2	28,7	28,2	27,8	27,6	27,9	28,4	29,0	29,4	29,8	30,5	31,0
Kanada	30,0	29,4	29,3	28,5	28,2	27,8	27,8	27,1	26,7	27,0	27,5	27,8	28,2	28,8	29,6	.
Belgie	28,6	28,0	27,6	27,1	26,6	26,7	27,2	27,9	28,5	28,8	29,3	29,6
Lucembursko	0,0	0,0	0,0	27,2	27,1	27,5	27,9	28,4	28,9	29,3	29,8	31,1
Švédsko	29,7	29,2	29,0	28,2	27,7	27,5	27,2	27,0	26,7	27,6	28,4	28,6	29,2	29,9	30,5	31,1
Velká Británie	.	.	.	0,0	0,0	27,8	27,1	26,3	26,5	26,9	27,3	27,7	28,2	28,5	29,1	29,3
Nizozemí	.	.	.	31,0	30,5	29,8	29,0	28,2	27,4	27,7	28,4	29,3	30,0	30,3	30,5	27,7
Austrálie	30,0
Finsko	.	30,3	30,2	29,5	28,9	28,3	28,0	27,1	27,1	27,7	28,4	28,9	29,3	29,6	29,9	31,1
Dánsko	.	.	.	27,9	27,3	26,9	26,8	26,8	26,4	26,8	27,8	28,5	29,2	29,7	30,3	30,4
Norsko	.	.	.	29,4	28,4	27,9	27,7	27,0	26,4	26,9	27,5	28,1	28,9	29,3	29,8	29,9
Francie	.	.	.	28,2	27,9	27,6	27,3	27,2	26,7	26,8	27,5	28,3	29,0	29,4	29,7	29,9
Nový Zéland	30,0
Irsko	31,6	31,4	31,0	30,4	29,6	29,7	29,8	29,9	30,2	30,4	31,2	31,1
Island	.	.	.	28,8	28,2	28,2	27,9	27,3	27,0	27,1	27,5	27,6	28,7	28,9	29,4	29,6
USA	27,7	27,3	27,7	26,7	26,5	26,4	26,5	26,0	25,8	26,0	26,4	26,6	26,8	27,4	27,9	.

Pozn. 1: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 25 (oranžově), mezi 27–30 (světle modrá) a větší než 30 (zeleně).

Pozn. 2: data pro Nový Zéland - medián věku při narození dítěte.

Zdroj dat: INED, Max Planck Institute for Demographic Research.

Obrázek 8 Průměrný věk matek při narození dítěte (transverzální) 1929–2009, vybrané země

Zdroj dat: INED, Max Planck Institute for Demographic Research.

Pro Švédsko, Českou republiku, USA, Kanadu, Austrálii a částečně i Švýcarsko a Francii je možno sledovat starší časovou řadu transverzálního průměrného věku matek při narození dítěte. Ten v těchto zemích od 30. let 20. století klesal, v tomto období také docházelo k výraznému snížení hodnot úhrnné plodnosti, což pokles průměrného věku matek při narození dítěte do určité míry vysvětluje. Pokles průměrného věku matek se v západních zemích zastavil zhruba v 70. letech 20. století, v České republice (a v dalších východních zemích) později, o to rychlejší nárůst od přelomu 21. století zde pozorujeme. Změny v časování plodnosti, resp. „obrácené“ trendy ve vývoji průměrného věku matek jsou jednou z charakteristik SDT, která má jejich koncept stavět do kontrastu (a tím zároveň na podobnou úroveň významnosti) k procesu demografické revoluce (např. Lesthaeghe 2010). Pro období ukončení demografické revoluce, kdy se významně snižuje úroveň porodnosti, je snižování průměrného věku matek jaksi přirozené, je touto skutečností do značné míry dáno. Pozorovaný nárůst průměrného věku matek při současném snižování úrovně plodnosti (což ale zdaleka nenastalo ve všech demograficky vyspělých zemích) zaznamenaný od posledních desetiletí 20. století je novým trendem, avšak očekávatelným vzhledem k vývoji společenským podmínk (požadavky na vzdělání, pracovní uplatnění a ekonomické zajištění).

3.3.3.2 Longitudinální průměrný věk matek při narození dítěte

Pro generace narozené od roku 1950 až do generací, u kterých je aktuálně (téměř) ukončena plodnost, se průměrný věk matek pohyboval v širokém rozmezí 23,5–30 let. Ženy narozené v roce 1950 rodily své děti v průměru ve věku 25–27 let (výjimkou ze sledovaných zemí je pouze Bulharsko, kde byl průměrný věk matek této generace ještě o rok nižší). Tato generace tedy svou plodnost realizovala především v druhé polovině 70. let 20. století, což je období, kdy se sledované skupiny zemí diferencují podle intenzity plodnosti. Na západě dochází zpravidla ke snižování úrovně plodnosti, které ve východních zemích nastává až o 15–20 let později. Rozdílný vývoj úrovně porodnosti v tomto období odráží i vývoj průměrného generačního věku matek, který v zemích východní skupiny u následujících generací víceméně stagnoval (generace, které jsou nositelkami nových demografických trendů nastoupivších ve východních zemích po roce 1990 ještě nemají ukončenou plodnost a proto nejsou v těchto datech zobrazeny), zatímco v zemích západní skupiny (a u o něco mladších generací i východní skupiny) postupně průměrný věk matek roste.

U nejmladších sledovaných generací narozených na konci 60. let 20. století se průměrný věk matek ve východní skupině pohyboval okolo 24–26 let a v zemích celé západní skupiny okolo 28–30 let. U těchto generací tedy pozorujeme mezi východem a západem

relativně výrazný rozdíl v průměrném věku matek. Transverzální data (viz výše) však naznačují, že u dalších generací je možno očekávat snížení tohoto rozdílu a homogenizaci vývoje průměrného věku při narození dítěte.

Tabulka 14 Průměrný věk matek při narození dítěte (longitudinální), generace 1930–1969

	1930	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1969
Česká republika	.	25,2	25,0	25,1	24,9	24,5	24,5	24,8	25,1
Slovensko	.	26,0	25,6	25,5	25,4	25,2	25,0	24,9	25,0
Slovinsko	25,4	24,8	24,9	25,8	26,6
Bulharsko	24,1	23,9	23,7	23,5	23,8
Lotyšsko	26,4	26,3	25,5	25,3	25,5
Polsko
Litva	26,6	26,4	26,0	25,9	25,7
Rumunsko	25,0	24,9	24,5	24,2	24,8
Maďarsko	25,0	24,9	25,1	25,5	25,9
Rusko	.	.	.	26,1	26,2	25,8	25,0	24,6	24,5
Estonsko	.	.	.	26,6	26,2	25,8	25,3	25,3	25,8
Itálie	27,0	27,1	28,0	29,1	.
Řecko	26,3	25,9	26,0	26,8	.
Španělsko	27,4	27,1	27,9	29,0	.
Portugalsko	26,8	26,2	26,6	27,4	.
Japonsko	27,6	28,2	28,7	.	.
Německo	.	.	.	25,4	25,8	26,5	.	.	.
Rakousko	.	.	26,0	25,3	25,4	25,9	26,6	27,3	.
Švýcarsko	28,7	27,9	26,9	26,8	27,2	28,1	28,7	29,4	.
Kanada	27,3	26,1	25,4	25,7	26,5	27,1	27,8	28,2	.
Belgie	26,2	26,7	27,4	.	.
Lucembursko
Švédsko	27,2	26,6	26,4	26,4	27,2	28,0	28,6	28,8	.
Velká Británie
Nizozemsko	.	28,1	27,1	26,5	27,1	28,2	29,2	30,0	.
Austrálie	26,4	27,3	28,2	28,8	.
Finsko	27,5	26,7	26,4	26,7	27,4	28,0	28,7	29,2	.
Dánsko	26,2	27,3	28,5	29,1	.
Norsko	26,2	27,1	28,1	28,5	.
Francie	.	27,1	26,5	26,0	26,5	27,0	27,7	28,6	.
Nový Zéland	25,8	26,8	27,8	28,4	.
Irsko
Island
USA	26,3	25,2	24,6	25,0	25,9	26,6	26,9	27,2	.

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 25 (oranžově), a větší než 28 (zeleně).

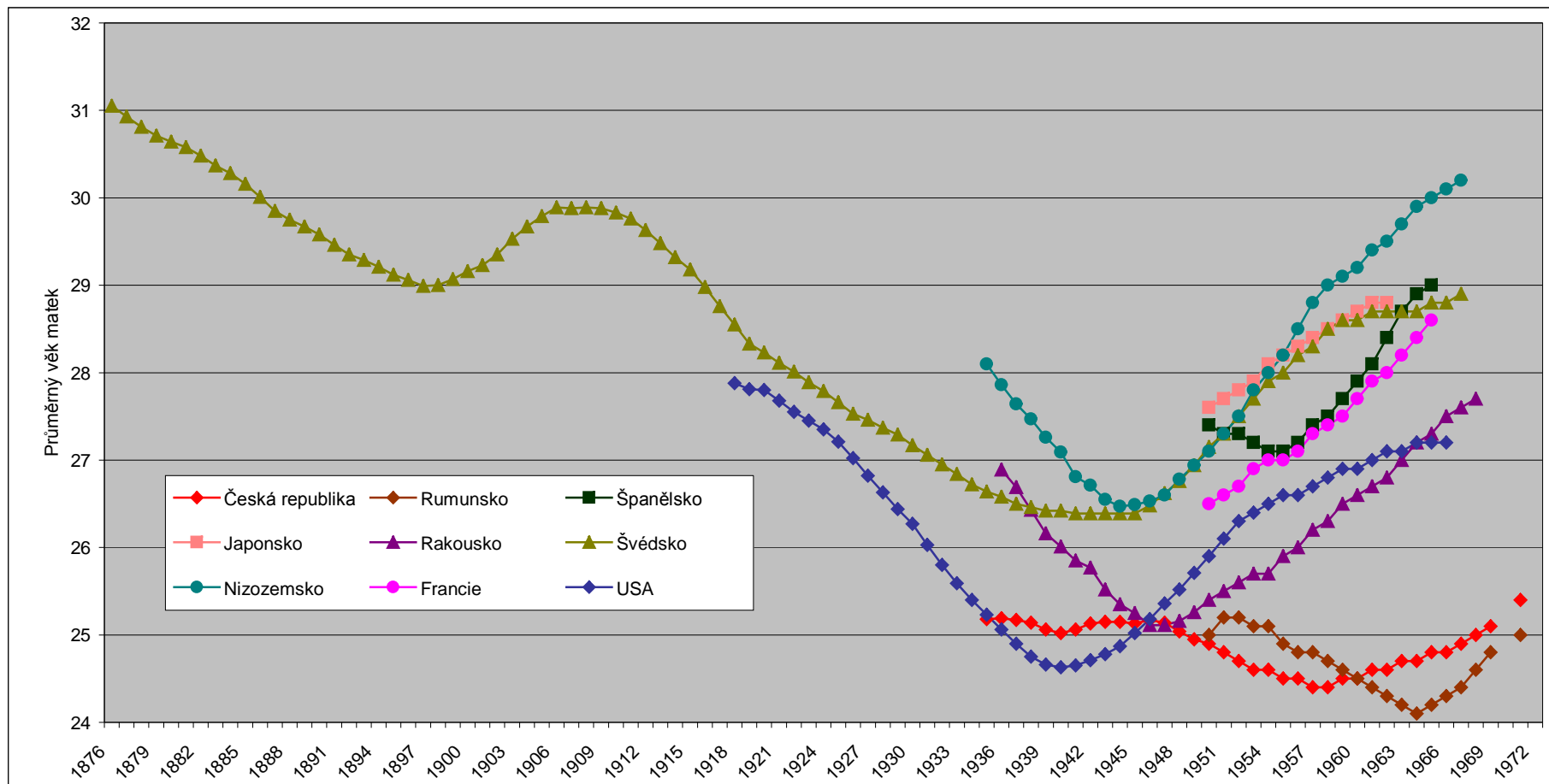
Zdroj dat: INED, Max Planck Institute for Demographic Research.

Průměrný věk matek starších generací (než narozených v roce 1950) můžeme sledovat opět pouze u několika zemí. Pro Švédsko jsou k dispozici data už pro generace narozené v posledních desetiletích 19. století. Průměrný věk matek se zde dlouhodobě snižoval, i když u generací narozených v prvním desetiletí 20. století došlo dočasně k nárůstu průměrného věku matek. Jedná se zároveň o generace, u kterých došlo k zastavení poklesu generační plodnosti, jejíž úroveň u dalších generacích švédských žen rostla. Růst konečné plodnosti v dalších generacích pokračoval (až do generací narozených v polovině 30. let 20. století), růst průměrného věku matek ale byl dočasný (trval zhruba 10 generací) a pro generace narozené po roce 1910 opět klesal. Švédské ženy narozené ve 20. a 30. letech 20. století (tedy ty, které rodily po druhé světové válce) měly odlišný

charakter plodnosti než předcházející generace, neboť u nich rostl průměrný počet narozených dětí za současného poklesu průměrného věku matek. Podobný vývoj můžeme z dostupných dat pozorovat i v USA, Kanadě a Austrálii, kde v generacích narozených ve 20. a 30. letech 20. století pozorujeme ještě o něco výraznější trend současného růstu úrovně konečné plodnosti a poklesu průměrného věku matek.

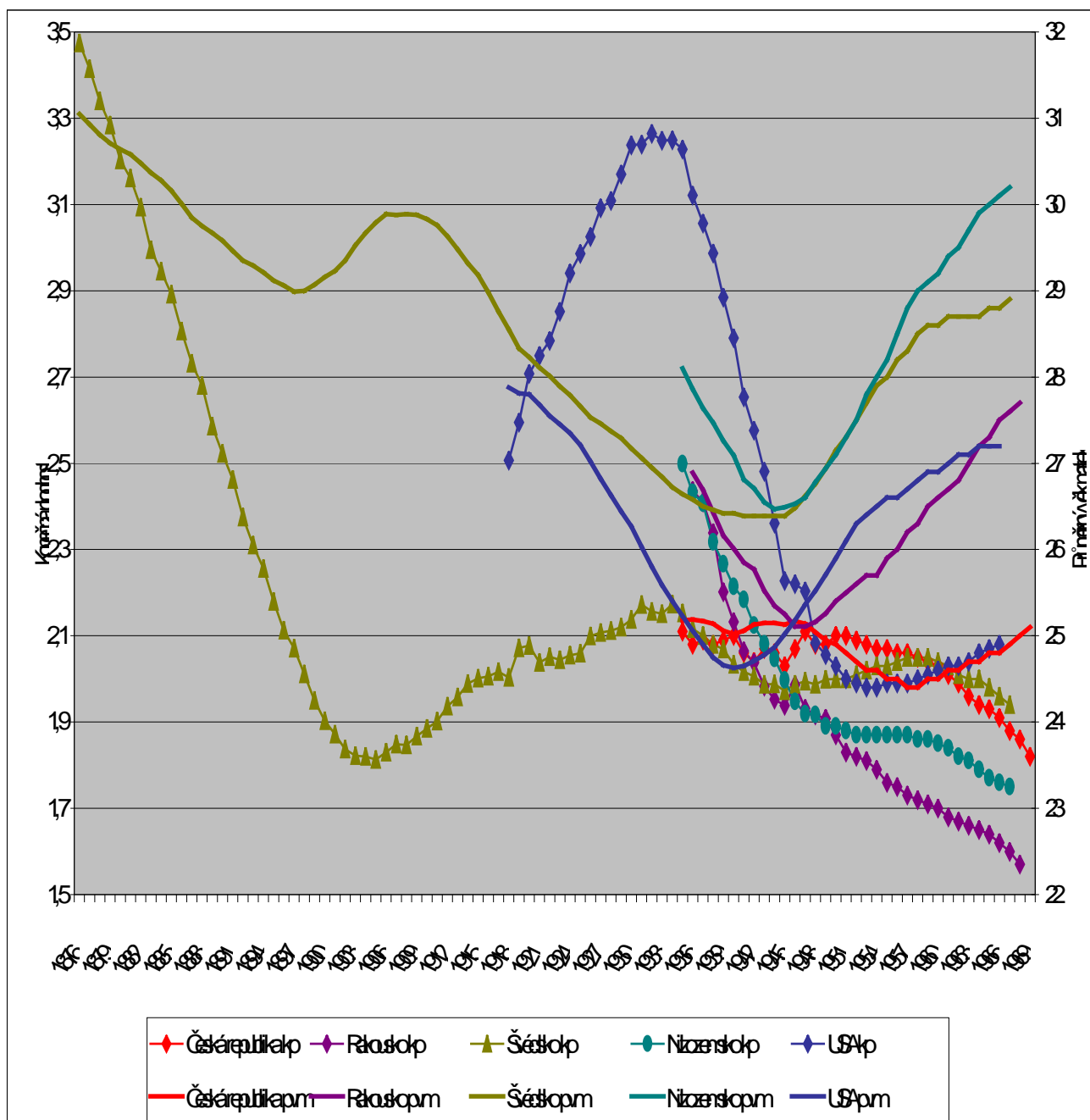
Tyto země jsou také příklady zemí, ve kterých opětovný růst průměrného věku matek začal relativně brzy (u generací narozených ve 40. letech 20. století), následně byl růst generačního průměrného věku matek zaznamenán i v dalších západních zemích. V grafickém vyjádření je také dobře patrný odlišný vývoj ve východních zemích, stagnace průměrného věku matek v porovnání s některými západními zeměmi i relativní stagnace vývoje konečné plodnosti pro generace 30.–60. let 20. století.

Obrázek 9 Průměrný věk matek při narození dítěte (longitudinální), generace 1876–1969, vybrané země

Zdroj dat: INED, Max Planck Institute for Demographic Research.

Obrázek 10 Křivky polnosti (l_p) a půlní výkonnosti (p_n) (logitudinální), generace 186-190, vybraně

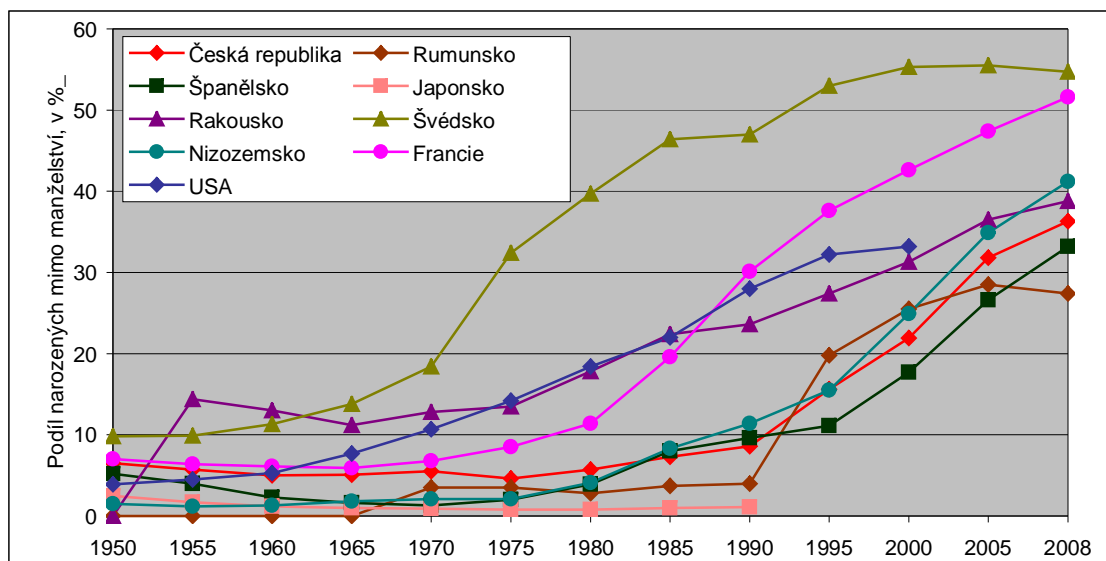

Zdroj: NDM & Park Institute of Longitudinal Research

3.3.4 PODÍL NAROZENÝCH MIMO MANŽELSTVÍ

Úroveň mimomanželské plodnosti ve vyspělých zemích během druhé poloviny 20. století a začátku 21. století výrazně vzrostla (výjimkou je pouze Řecko, kde je i v současnosti velmi nízký podíl narozených mimo manželství - do 6 %). V 50. letech 20. století byla mimomanželská plodnost ve sledovaných zemích zpravidla do nebo okolo 10 %, vyšší byla pouze v Estonsku a na Islandu. Na konci prvního desetiletí 21. století je ve většině zemí podíl narozených mimo manželství vyšší než 30 %, v některých zemích dokonce vyšší než 50 % (Slovensko, Bulharsko, Estonsko, Švédsko, Dánsko, Norsko, Island a Francie), pouze v Polsku, Itálii, Švýcarsku a již výše jmenovaném Řecku je nižší než 20 %.

Obrázek 11 Podíl narozených mimo manželství, 1950–2008, vybrané země

Zdroj dat: INED.

V zemích západní skupiny začal podíl narozených mimo manželství růst zhruba od přelomu 70. a 80. let 20. století, v zemích východní skupiny až během 90. let 20. století, současná úroveň v obou skupinách je (i s přihlédnutím k vnitřní variabilitě) obdobná. Dlouhodobě relativně vyšší podíl narozených mimo manželství pozorujeme ve Slovinsku, Lotyšsku, Estonsku a Rusku z východní skupiny a v Rakousku, Švédsku, Dánsku, Francii a Islandu ze západní skupiny.

Odlišný vývoj mimomanželské plodnosti je v zemích jižní skupiny, kde je mimomanželská plodnost celkově méně rozšířená, a to především v již zmíněném Řecku, ale také v Itálii je relativně nízký podíl narozených mimo manželství. V rámci této skupiny mělo Portugalsko po celé sledované období relativně vyšší podíl

narozených mimo manželství a ten zde v posledních letech dále roste (a obdobně roste i ve Španělsku).

Tabulka 15 Podíl narozených mimo manželství, v %, 1950–2008

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Česká republika	7	6	5	5	6	5	6	7	9	16	22	32	36
Slovensko	6	5	5	5	6	5	6	7	8	13	18	26	30
Slovinsko	.	.	9	9	9	10	13	19	25	30	37	47	53
Bulharsko	.	.	8	9	9	9	11	12	12	26	38	49	51
Lotyšsko	.	.	12	13	11	12	13	14	17	30	40	45	43
Polsko	.	.	5	5	5	5	5	5	6	10	12	19	20
Litva	.	.	7	6	5	6	6	7	7	13	23	28	29
Rumunsko	4	4	3	4	4	20	26	29	27
Maďarsko	9	7	6	5	5	6	7	9	13	21	29	.	.
Rusko	.	.	13	13	11	11	11	12	15	21	28	30	27
Estonsko	23	19	14	15	14	16	18	21	27	44	55	59	59
Itálie	.	.	2	2	2	3	4	5	6	8	10	14	21
Řecko	.	.	1	1	1	1	2	2	2	3	4	5	6
Španělsko	5	4	2	2	1	2	4	8	10	11	18	27	33
Portugalsko	12	11	10	8	7	7	9	12	15	19	22	31	36
Japonsko	3	2	1	1	1	1	1	1	1
Německo	11	9	8	6	7	9	12	16	15	16	23	29	32
Rakousko	.	14	13	11	13	14	18	22	24	27	31	37	39
Švýcarsko	4	4	4	4	4	4	5	6	6	7	11	14	17
Kanada	4	4	4	7	10	10	13	18	26
Belgie	3	2	2	2	3	3	4	7	12	17	.	40	.
Lucembursko	4	3	3	4	4	4	6	9	13	13	22	27	30
Švédsko	10	10	11	14	18	32	40	46	47	53	55	56	55
Velká Británie	5	5	5	7	8	9	12	19	28	34	40	43	.
Nizozemsko	2	1	1	2	2	2	4	8	11	16	25	35	41
Austrálie	4	4	5	7	8	10	12	16	22	27	.	.	.
Finsko	5	4	4	5	6	10	13	16	25	33	39	40	41
Dánsko	7	7	8	10	11	22	33	43	46	47	45	46	46
Norsko	4	4	4	5	7	10	15	26	39	48	50	52	56
Francie	7	6	6	6	7	9	11	20	30	38	43	47	52
Nový Zéland	4	4	5	11	13	17	23	25	34	41	43	.	.
Irsko	3	2	2	2	3	4	50	9	15	22	32	32	.
Island	28	27	25	27	30	33	40	48	55	61	65	66	64
USA	4	5	5	8	11	14	18	22	28	32	33	.	.

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 10 (oranžově), mezi 25–45 (modře) a větší než 45 (zeleně).

Zdroj dat: INED.

3.3.5 SHRNUÍ VÝVOJE PORODNOSTI

V poválečném vývoji úrovně porodnosti je na jedné straně možno konstatovat velkou diferenciaci v jednotlivých vyspělých zemích, pozorujeme jak země s dlouhodobě relativně stabilizovanou a relativně vysokou úrovní porodnosti, země s dlouhodobě nízkou úrovní porodnosti a země, ve kterých se úroveň porodnosti výrazněji měnila. Na druhé straně je možno poukázat na několik charakteristických rysů diferencujících vývoj ve vymezených skupinách. V zemích západní skupiny (bez zemí jižní Evropy) došlo k výraznějšímu poklesu úrovně porodnosti (jaký popisuje koncept SDT) nejdříve (zhruba od přelomu 60. a 70. let 20. století) a tento pokles byl relativně nejpomalejší a s nejnižší intenzitou. O něco později a rychleji proběhl tento pokles v zemích jižní Evropy a nejpozději a nejprudčeji pak v zemích východu (od 90. let 20. století).

Velmi nízká úroveň porodnosti vede k otázce, zda lze při takto nízké úrovni očekávat její budoucí výraznější vzestup. Příklad situace z 30.–50. let 20. století by mohl vést ke kladné odpovědi. Otázkou zůstává, zda tehdejší společenské faktory byly či nebyly natolik specifické, aby tuto analogii umožnily. Posouzením transverzálních i longitudinálních dat je možno konstatovat, že v případě Švédky došlo po druhé světové válce opět k vzestupu úrovně plodnosti nad hodnotu prosté reprodukce. Longitudinální data však propad úrovně plodnosti transverzálně zaznamenaný ve 30. letech 20. století mírně stírají. Novější příklad poklesu úrovně plodnosti zaznamenávaného od přelomu 70. let 20. století zatím nedává jednoznačnou odpověď. V některých zemích následně úroveň plodnosti opět stoupla, v jiných se její nízká úroveň udržuje i nadále (Německo, Rakousko).

Vývoj průměrného věku matek při narození dítěte během druhé poloviny 20. století dobře diferencuje vymezené skupiny zemí. V zemích východu na rozdíl od západní skupiny průměrný věk matek klesal, stoupat začal až po roce 1990, tedy současně s poklesem úrovně plodnosti (na rozdíl od zemí západu, kde průměrný věk začal zpravidla stoupat až po poklesu úrovně). V současnosti je v zemích východní skupiny průměrný věk matek stále nižší než v ostatních vyspělých zemích. Celkově lze ve sledovaných zemích pozorovat dlouhodobé snižování úrovně plodnosti a růst průměrného věku matek, i když v poválečném období byla zaznamenána i odlišná situace, kdy průměrný věk matek klesal za současného růstu úrovně plodnosti.

Posledním rysem, který výrazně diferencuje vymezené geografické skupiny zemí je podíl narozených mimo manželství. I přes celkový postupný růst v naprosté většině zemí, je v zemích jižní Evropy tento podíl dlouhodobě relativně velmi nízký, naopak ve většině ostatních západních zemí je vysoký. V zemích východní skupiny začalo k výraznějšímu nárůstu docházet až po roce 1990.

3.4 ÚMRTNOST

3.4.1 NADĚJE DOŽITÍ

Vývoj úrovně úmrtnosti vyjádřený ukazatelem naděje dožití při narození (dále pouze naděje dožití) je od roku 1950 výrazně diferencován podle a priori vymezených skupin. Nejlepší úmrtnostní podmínky po celé sledované období měly země západní skupiny, o něco horší pak z nich vyčleněná podskupina jihoevropských zemí a nejhorší úmrtnostní podmínky byly v zemích východní skupiny. Zatímco západní země vykazovaly naději dožití už na počátku sledovaného období, tedy v letech 1950–1954, okolo úrovně 65–70 let pro muže a 68–74 let pro ženy, skupina jižních zemí se pohybovala v mnohem nižším rozmezí 57–64 let pro muže a 62–68 let pro ženy, což je zhruba o 7 let méně u mužů a 5 let u žen než u ostatních zemí skupiny západní (v rámci skupiny jižních zemí však celkovou úroveň snižuje Portugalsko, které má z této skupiny nejnižší hodnoty naděje dožití). Naděje dožití při narození byla v zemích východní skupiny na počátku sledovaného období okolo rozmezí 61–65 let pro muže a 63–69 let pro ženy, tedy srovnatelná jako v zemích jižní Evropy.

Ve druhé polovině sledovaného období již má skupina jižních zemí srovnatelnou úroveň úmrtnosti jako ostatní země západní skupiny, a ta je výrazně vyšší než v zemích východních. Na počátku 21. století se naděje dožití při narození v zemích východní skupiny pohybovala v rozmezí 65–73 let pro muže a 75–80 let pro ženy (pokud nezahrneme Rusko, jež má především v případě mužů výrazně nižší naději dožití – 58 let a 72 let ženy). Aktuální úroveň úmrtnosti v zemích východní skupiny je o zhruba 8 let u mužů a o 4 roky u žen nižší než v zemích západní skupiny, kde se hodnoty naděje dožití pro období 2000–2004 pohybovaly v rozmezí 75–79 pro muže a 80–83 let pro ženy.

Měříme-li zaostávání úrovně úmrtnosti u východní skupiny oproti skupině západní pomocí absolutního rozdílu v počtu let naděje dožití při narození, je možno konstatovat, že i po 55 letech zůstalo zhruba stejně velké. Mírně se zaostávání východu zvýšilo u mužů (z původního zaostávání v rozmezí 4–5 let⁷⁹ na současné rozmezí 10–6 let) a zároveň vzrostla diference mezi zeměmi východu. U úmrtnosti žen se zaostávání zemí z východní skupiny v absolutních hodnotách mírně snížilo (z původního zhruba 5tiletého zaostávání na současné 5–3leté zaostávání). V období 2000–2004 žádná země východu nedosahovala úrovně naděje dožití při narození u mužů ani jako „nejhorší“ (s nejnižší nadějí dožití) země západní skupiny. Rozdíl mezi východními zeměmi

⁷⁹ První číslo vyjadřuje rozdíl nejnižších hodnot v rámci skupiny zemí a druhé číslo rozdíl nejvyšších hodnot, proto se na prvním místě může vyskytnout vyšší hodnota než na druhém místě uváděného rozmezí.

s nejlepší úrovní úmrtnosti mužů (Slovensko a Česká republika, 72–73 let) a západními zeměmi s nejhorší úrovní mužské úmrtnosti (Portugalsko, Finsko, Belgie, Lucembursko, 74–75 let) byl zhruba 2 roky. V případě naděje dožití žen již „nejlepší“ země východní skupiny (Slovensko, Polsko, Česká republika, téměř 79–80 let) dosahují podobných hodnot jaké mají země západní skupiny s nejhorší úrovní úmrtnosti (Irsko, Řecko, mírně přes 80 let).

Tabulka 16 Naděje dožití při narození mužů, 1950–2009, pětileté průměry

	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	64,5	66,8	67,3	66,6	66,6	67,1	67,2	67,8	69,3	71,1	72,1	73,4
Slovensko	62,4	66,1	68,3	67,6	66,8	66,9	66,8	67,1	67,8	68,7	69,8	70,7
Slovensko	63,0	65,1	66,1	65,6	66,0	67,0	67,0	68,4	69,6	71,2	72,6	74,6
Bulharsko	62,2	65,4	68,4	68,8	68,7	68,5	68,4	68,2	67,6	67,4	68,7	69,7
Lotyšsko	62,5	65,0	66,3	66,0	65,3	64,1	64,5	65,7	61,9	62,9	65,3	67,3
Polsko	58,6	63,2	65,8	66,9	67,0	67,0	67,0	66,9	67,0	68,6	70,4	71,3
Litva	61,5	64,5	67,0	67,6	67,0	66,0	66,1	67,2	64,4	65,1	66,3	65,8
Rumunsko	59,4	62,4	65,2	65,7	66,9	67,0	66,8	66,5	65,8	66,1	67,8	69,1
Maďarsko	61,5	64,7	66,4	66,7	66,5	66,3	65,3	65,5	64,8	66,4	68,3	69,2
Rusko	60,5	62,5	64,1	63,8	63,1	61,9	61,4	63,8	60,5	59,6	58,5	60,3
Estonsko	61,7	64,2	65,0	65,7	65,7	64,5	64,4	65,9	62,7	63,9	65,6	67,6
Itálie	64,4	66,1	66,9	67,9	69,1	70,1	71,4	72,9	74,0	75,4	77,2	78,1
Řecko	64,3	66,3	67,9	69,3	70,6	71,7	72,8	74,0	74,9	74,9	75,9	77,1
Španělsko	61,6	65,4	67,9	69,1	70,2	71,4	72,8	73,3	73,9	75,1	76,4	77,6
Portugalsko	56,9	59,7	61,4	63,1	64,9	66,7	69,0	70,4	71,2	72,4	74,1	75,4
Japonsko	60,4	64,1	66,5	68,6	70,4	72,6	74,1	75,5	76,3	77,1	78,3	79,0
Německo	65,3	66,6	67,4	67,8	67,9	69,0	70,3	71,7	72,6	73,9	75,8	77,1
Rakousko	63,6	64,8	66,3	66,7	67,0	68,3	69,4	71,3	72,6	74,1	75,8	77,2
Švýcarsko	67,0	68,2	68,9	69,4	70,8	72,0	72,9	74,0	74,7	76,2	78,0	79,3
Kanada	66,8	67,7	68,5	69,0	69,6	70,8	72,5	73,7	74,8	75,9	77,3	78,3
Belgie	65,9	67,4	67,1	67,6	68,4	69,4	70,6	72,2	73,0	74,3	75,1	76,7
Lucembursko	63,1	64,5	65,7	66,8	67,2	68,5	69,8	70,2	72,4	73,9	75,1	76,7
Švédsko	70,4	70,9	71,6	71,9	72,1	72,3	73,5	74,3	75,5	76,7	77,8	78,7
Velká Británie	66,7	67,7	67,9	68,3	69,0	70,1	71,2	72,3	73,6	74,7	76,1	77,2
Nizozemsko	70,9	71,4	71,1	71,0	71,1	72,1	72,8	73,5	74,2	75,1	76,3	77,8
Austrálie	66,9	67,5	67,8	67,6	68,4	70,1	71,8	73,0	74,7	76,2	78,0	79,1
Finsko	63,2	64,8	65,4	65,9	66,6	68,0	70,0	70,7	72,0	73,3	74,8	76,2
Dánsko	69,6	70,3	70,3	70,6	70,9	71,3	71,6	72,1	72,5	73,6	75,0	76,0
Norsko	70,9	71,3	71,1	71,1	71,4	72,2	72,9	73,1	74,3	75,4	76,8	78,3
Francie	64,1	65,9	67,2	67,6	68,6	69,5	70,6	71,9	73,1	74,4	75,8	77,6
Nový Zéland	67,5	68,3	68,3	68,3	68,7	69,3	70,6	71,6	73,3	75,0	77,0	78,2
Irsko	65,7	67,3	68,4	68,9	68,9	69,6	70,4	71,6	72,6	73,5	75,3	77,5
Island	70,0	70,8	70,8	70,7	71,4	73,4	73,9	75,3	76,3	77,1	79,3	80,2
USA	66,1	66,6	66,8	66,8	67,8	69,5	70,8	71,5	72,4	75,2	75,8	76,9

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 63 (červeně), mezi 63–67 (oranžová) a vyšší nebo rovno 73 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Tabulka 17 Naděje dožití při narození ženy, 1950–2009, pětileté průměry

	1950- 1954	1955- 1959	1960- 1964	1965- 1969	1970- 1974	1975- 1979	1980- 1984	1985- 1989	1990- 1994	1995- 1999	2000- 2004	2005- 2009
Česká republika	69,5	72,3	73,4	73,4	73,6	74,2	74,4	75,2	76,4	78,0	78,7	79,5
Slovensko	66,2	70,7	73,0	73,3	73,5	74,2	74,7	75,2	76,2	76,9	77,8	78,5
Slovinško	68,1	70,5	72,0	72,6	73,5	74,8	75,1	76,4	77,6	78,9	80,3	81,9
Bulharsko	66,1	68,8	72,1	73,1	73,4	73,6	74,2	74,7	74,7	74,6	75,6	76,8
Lotyšsko	69,0	72,2	73,8	74,3	74,5	74,1	74,2	74,9	73,9	74,6	76,2	77,2
Polsko	64,2	68,5	71,0	73,0	74,1	75,0	75,0	75,4	75,9	77,2	78,8	79,8
Litva	67,8	71,0	73,5	74,8	75,4	75,4	75,7	76,4	75,5	76,1	77,5	77,7
Rumunsko	62,8	65,9	68,8	67,9	71,5	72,0	72,6	72,7	73,2	73,6	75,1	76,2
Maďarsko	65,8	69,1	71,0	71,9	72,4	72,8	73,0	73,6	73,9	75,3	76,6	77,4
Rusko	67,3	69,9	72,8	73,4	73,6	73,1	72,7	73,6	72,5	72,2	71,8	73,1
Estonsko	68,3	71,4	73,4	74,2	74,7	74,4	74,3	74,8	74,0	75,3	76,9	78,5
Itálie	68,1	70,6	72,3	73,7	75,1	76,7	78,0	79,5	80,7	81,8	83,1	84,1
Řecko	67,5	69,5	71,2	72,8	74,2	75,8	77,5	78,8	79,9	79,4	80,4	81,3
Španělsko	66,3	70,2	72,7	74,3	75,7	77,4	79,2	80,2	81,2	82,2	83,1	84,1
Portugalsko	61,9	65,1	67,1	69,3	71,3	73,8	76,0	77,5	78,5	79,6	80,8	81,9
Japonsko	63,9	68,4	71,5	73,9	75,8	77,9	79,6	81,3	82,5	83,9	85,7	86,2
Německo	69,6	71,5	72,9	73,6	73,8	75,5	76,8	78,2	79,1	80,2	81,4	82,4
Rakousko	68,8	70,8	72,6	73,3	74,1	75,4	76,6	78,0	79,2	80,5	81,6	82,6
Švýcarsko	71,6	73,4	74,6	75,1	77,0	78,6	79,6	80,7	81,3	82,2	83,3	84,1
Kanada	71,7	73,3	74,6	75,7	76,7	78,2	79,5	80,3	81,0	81,4	82,3	82,9
Belgie	70,9	72,7	73,1	73,8	74,9	76,1	77,2	78,9	79,8	80,6	81,2	82,6
Lucembursko	68,9	70,6	72,1	73,2	74,1	75,4	76,6	78,3	79,2	80,4	81,3	82,1
Švédsko	73,3	74,5	75,6	76,5	77,5	78,3	79,5	80,1	80,9	81,7	82,3	83,0
Velká Británie	71,8	73,3	73,8	74,6	75,2	75,9	77,2	78,0	79,0	79,7	80,7	81,6
Nizozemsko	73,4	74,7	75,8	76,4	77,0	78,6	79,5	79,9	80,2	80,5	81,0	82,0
Austrálie	72,4	73,5	74,2	74,3	75,2	77,0	78,6	79,4	80,7	81,8	83,0	83,8
Finsko	69,6	71,4	72,5	73,5	75,0	76,6	77,9	78,8	79,6	80,6	81,6	83,0
Dánsko	72,4	73,7	74,4	75,3	76,4	77,3	77,6	77,9	77,8	78,6	79,6	80,6
Norsko	74,5	75,5	75,9	76,7	77,6	78,6	79,5	79,8	80,3	81,0	81,8	82,8
Francie	69,9	72,4	74,1	75,1	76,2	77,6	78,8	80,1	81,4	82,3	83,1	84,7
Nový Zéland	71,8	73,2	73,9	74,4	74,8	75,7	76,7	77,6	79,1	80,2	81,4	82,2
Irsko	68,2	70,6	72,3	73,4	73,8	74,6	75,9	77,3	78,1	78,8	80,3	82,3
Island	74,1	75,4	76,1	76,3	77,4	79,3	79,8	80,3	80,8	81,4	82,7	83,3
USA	72,0	72,9	73,5	74,1	75,4	77,2	77,9	78,4	78,9	79,8	80,6	81,4

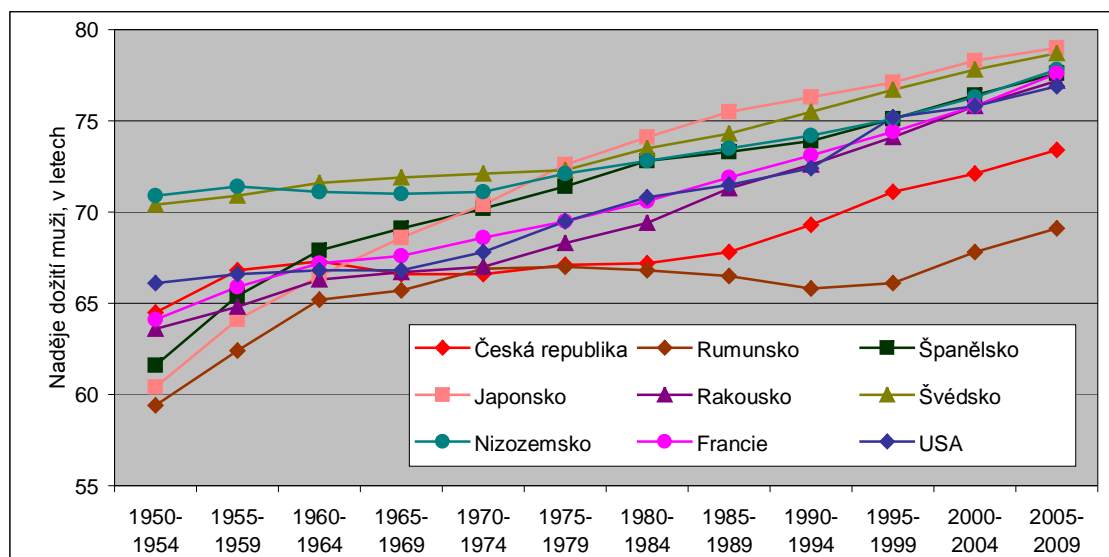
Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 68 (červeně), mezi 68–73 (oranžová) a vyšší nebo rovno 79 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Po zjištění základních tendencí vývoje v sledovaných skupinách zemí se nyní zaměříme na vybrané země a skupiny zemí podrobněji. Mezi země **východní skupiny** mající víceméně od začátku sledovaného období úroveň naděje dožití (pro obě pohlaví) vyšší než ostatní země této skupiny patří Česká republika, Slovinsko a Slovensko. Na konci sledovaného období se k nim připojily i země, které na počátku druhé poloviny 20. století nepatřily k východním zemím s relativně vyšší nadějí dožití, a to Polsko a Maďarsko. Naopak pobaltské státy a Bulharsko jsou zeměmi, které v rámci východní skupiny zaznamenaly relativní „propad“, na počátku patřily spíše k nadprůměrným zemím podle hodnot naděje dožití, na konci sledovaného období již nikoliv. Nejhorší úmrtnostní poměry v celé skupině dlouhodobě mělo a má Rusko. Naděje dožití při narození mužů byla dokonce na konci sledovaného období (58,5 let pro roky 2000–2004) o 2 roky nižší než na začátku sledovaného období (60,5 let v letech 1950–1954). U úmrtnosti žen tak negativní vývoj neproběhl, oproti polovině 20. století (67,3 let) se

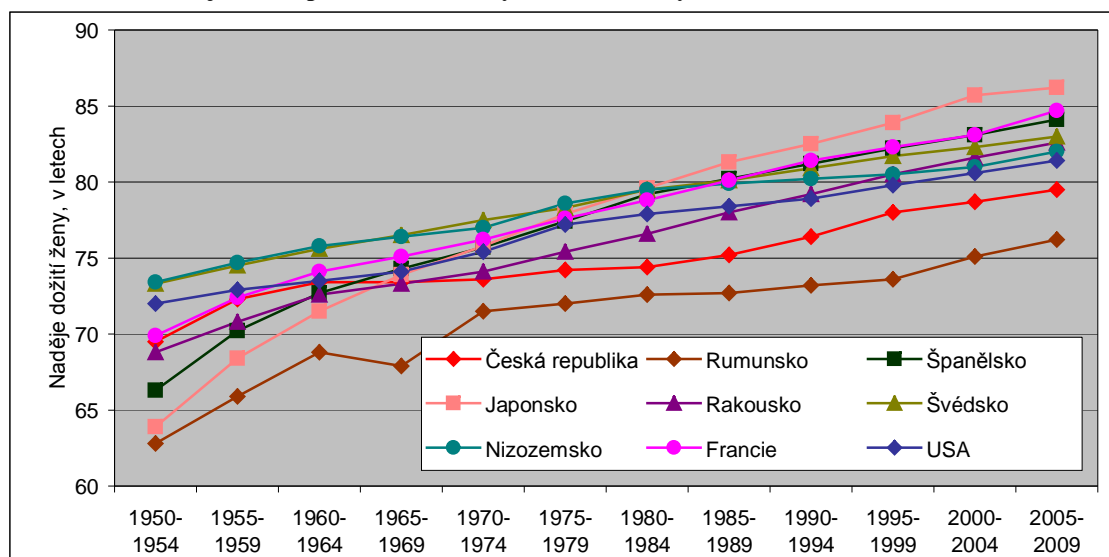
naděje dožití při narození postupně zvýšila o zhruba 4 roky, ale hodnota 71,8 let v období 2000–2004 je také v relaci k ostatním sledovaným zemím velmi nízká. Stagnaci či zhoršování úrovně naděje dožití mužů u některých východních zemí se budeme věnovat později.

Obrázek 12 Naděje dožití při narození, muži, 1950–2009, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Obrázek 13 Naděje dožití při narození, ženy, 1950–2009, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Ve skupině **jižních zemí** se na první pohled vyjímá Portugalsko, které až zhruba do přelomu 70. a 80. let 20. století v úrovni úmrtnosti výrazně za ostatními zeměmi své skupiny zaostávalo, avšak na konci sledovaného období již mělo podobnou úroveň naděje dožití jako ostatní země nejen jižní Evropy, ale celé západní skupiny. Naopak Itálie je v této skupině zemí s nejlepšími úmrtnostními poměry, a to platí po celé

sledované období. Avšak její „náskok“ nad Řeckem a Španělskem nikdy ve sledovaném období nebyl tak výrazný, jako bylo zaostávání Portugalska.

Nejlepší úmrtnostní poměry pozorujeme po celé období ve skupině **ostatních zemí západní skupiny**. Mezi země s aktuálně nejvyšší nadějí dožití patří především země, které měly vysoké hodnoty naděje dožití už v polovině 20. století (zhruba nad 76 let pro muže a nad 82 pro ženy) - jsou jimi: Švýcarsko, Kanada, Švédsko, Nizozemsko, Austrálie, Norsko, Francie a Island. A dále je zemí s jedněmi z nejlepších úmrtnostních podmínek Japonsko, které ale na počátku sledovaného období mělo velmi nízkou hodnotu naděje dožití (60,4 muži a 63,9 ženy, horší úroveň úmrtnosti v západní skupině byla pouze v Portugalsku). Už v průběhu 60. let 20. století však Japonsko mělo srovnatelnou úroveň úmrtnosti jako ostatní západní země⁸⁰. Na začátku 21. století pak v Japonsku pozorujeme dokonce absolutně nejvyšší hodnoty naděje dožití ze všech zemí (v případě ženské úmrtnosti je Japonsko na absolutní špici, v případě mužské se také řadí mezi přední země). Japonsko tak (spolu s Portugalskem) zaznamenalo během druhé poloviny 20. století nejvýraznější zlepšení úrovně úmrtnosti ze sledovaných 34 zemí.

Při sledování vývoje zvyšování (případně snižování) pětiletého průměru naděje dožití oproti hodnotě průměru z minulého pětiletého období je na první pohled výrazný rozdíl mezi západními zeměmi, kde vývoj probíhal plynuleji a hodnoty naděje dožití (ve svých pětiletých průměrech) vždy rostly (pouze s jednou výjimkou žen Řecka na konci 20. století), a naopak mezi zeměmi východní skupiny, kde takto přímočarý vývoj neprobíhal.

⁸⁰ Japonsko je příkladem „zrychleného modelu“ epidemiologického přechodu (Omran, 2005: 753-754), pro který je typické, že snížení úrovně úmrtnosti (a v jeho rámci snížení úrovně úmrtnosti na infekční choroby a přechod k dominujícím civilizačním chorobám, tedy přesun těžiště úmrtnosti do vyššího věku) proběhlo později a díky tomu i rychleji než v „klasickém, západním modelu“. To bylo způsobeno tím, že zlepšení životní úrovně, lepší hygienická a sanitární opatření byla doprovázena současně i značným pokrokem ve zdravotnictví, jež se prosazoval až po druhé světové válce (např. antibiotika).

Tabulka 18 Index vývoje naděje dožití při narození mužů, základ indexu vždy předchozí pětileté období, pětileté průměry

	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	103,6	100,7	99,0	100,0	100,8	100,1	100,9	102,2	102,6	101,4	101,8
Slovensko	105,9	103,3	99,0	98,8	100,1	99,9	100,4	101,0	101,3	101,6	101,3
Slovinsko	103,3	101,5	99,2	100,6	101,5	100,0	102,1	101,8	102,3	102,0	102,8
Bulharsko	105,1	104,6	100,6	99,9	99,7	99,9	99,7	99,1	99,7	101,9	101,5
Lotyšsko	104,0	102,0	99,5	98,9	98,2	100,6	101,9	94,2	101,6	103,8	103,1
Polsko	107,8	104,1	101,7	100,1	100,0	100,0	99,9	100,1	102,4	102,6	101,3
Litva	104,9	103,9	100,9	99,1	98,5	100,2	101,7	95,8	101,1	101,8	99,2
Rumunsko	105,1	104,5	100,8	101,8	100,1	99,7	99,6	98,9	100,5	102,6	101,9
Maďarsko	105,2	102,6	100,5	99,7	99,7	98,5	100,3	98,9	102,5	102,9	101,3
Rusko	103,3	102,6	99,5	98,9	98,1	99,2	103,9	94,8	98,5	98,2	103,1
Estonsko	104,1	101,2	101,1	100,0	98,2	99,8	102,3	95,1	101,9	102,7	103,0
Itálie	102,6	101,2	101,5	101,8	101,4	101,9	102,1	101,5	101,9	102,4	101,2
Řecko	103,1	102,4	102,1	101,9	101,6	101,5	101,6	101,2	100,0	101,3	101,6
Španělsko	106,2	103,8	101,8	101,6	101,7	102,0	100,7	100,8	101,6	101,7	101,6
Portugalsko	104,9	102,8	102,8	102,9	102,8	103,4	102,0	101,1	101,7	102,3	101,8
Japonsko	106,1	103,7	103,2	102,6	103,1	102,1	101,9	101,1	101,0	101,6	100,9
Německo	102,0	101,2	100,6	100,1	101,6	101,9	102,0	101,3	101,8	102,6	101,7
Rakousko	101,9	102,3	100,6	100,4	101,9	101,6	102,7	101,8	102,1	102,3	101,8
Švýcarsko	101,8	101,0	100,7	102,0	101,7	101,3	101,5	100,9	102,0	102,4	101,7
Kanada	101,3	101,2	100,7	100,9	101,7	102,4	101,7	101,5	101,5	101,8	101,3
Belgie	102,3	99,6	100,7	101,2	101,5	101,7	102,3	101,1	101,8	101,1	102,1
Lucembursko	102,2	101,9	101,7	100,6	101,9	101,9	100,6	103,1	102,1	101,6	102,1
Švédsko	100,7	101,0	100,4	100,3	100,3	101,7	101,1	101,6	101,6	101,4	101,2
Velká Británie	101,5	100,3	100,6	101,0	101,6	101,6	101,5	101,8	101,5	101,9	101,4
Nizozemsko	100,7	99,6	99,9	100,1	101,4	101,0	101,0	101,0	101,2	101,6	102,0
Austrálie	100,9	100,4	99,7	101,2	102,5	102,4	101,7	102,3	102,0	102,4	101,4
Finsko	102,5	100,9	100,8	101,1	102,1	102,9	101,0	101,8	101,8	102,0	101,9
Dánsko	101,0	100,0	100,4	100,4	100,6	100,4	100,7	100,6	101,5	101,9	101,3
Norsko	100,6	99,7	100,0	100,4	101,1	101,0	100,3	101,6	101,5	101,9	102,0
Francie	102,8	102,0	100,6	101,5	101,3	101,6	101,8	101,7	101,8	101,9	102,4
Nový Zéland	101,2	100,0	100,0	100,6	100,9	101,9	101,4	102,4	102,3	102,7	101,6
Irsko	102,4	101,6	100,7	100,0	101,0	101,1	101,7	101,4	101,2	102,4	102,9
Island	101,1	100,0	99,9	101,0	102,8	100,7	101,9	101,3	101,0	102,9	101,1
USA	100,8	100,3	100,0	101,5	102,5	101,9	101,0	101,3	103,9	100,8	101,5

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 99,5 (červeně), mezi 102–104 (světle modře) a vyšší než 104 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

U všech zemí **východní skupiny** najdeme především v případě naděje dožití mužů (ale v menší míře i žen) období, kdy pětiletý průměr oproti průměru za předchozí období nevzrostl. Na přelomu 60. a 70. let 20. století to byl u naděje dožití při narození mužů případ obou částí Československa a také Slovinska, v dalších obdobích pak Ruska, pobaltských republik a Maďarska. V první polovině 90. let 20. století zaznamenalo 7 zemí pokles hodnoty pětiletého průměru naděje dožití mužů, a to Litva, Lotyšsko, Estonsko, Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko a Rusko. V případě pobaltských zemí a Ruska byl v tomto období zaznamenán i pokles naděje dožití při narození žen. V rámci skupiny východních zemí se tak jasně vymezuje Rusko (a v o něco menší míře i pobaltské státy jako tehdejší součást SSSR a z části s ruskou menšinou), kde byl vývoj úrovně úmrtnosti výrazně nepříznivý. Nejen, že dlouhodobě stagnoval, ale hodnoty naděje dožití při narození dokonce klesaly (v mnohem větší míře u mužů). V období

těsně následujícím revoluční rok 1989 byl v těchto zemích zaznamenán propad o celých 5 %, kdežto všechny ostatní zaznamenané propady pětiletých průměrů naděje dožití v rámci východní skupiny byly po celé sledované období nižší než 2 %.

Obdobími, kdy země východní skupiny zaznamenávaly relativně výrazný růst hodnot naděje dožití (o více než 2 % oproti předchozímu pětiletému průměru), byl především počátek sledovaného období (přelom 50. a 60. let 20. století) – u mužů i u žen a dále přelom 20. a 21. století – především u mužů. Vývoj úrovně mužské úmrtnosti byl v období socialismu nepříznivější než vývoj ženské úmrtnosti.

Tabulka 19 Index vývoje naděje dožití při narození žen, základ indexu vždy předchozí pětileté období, pětileté průměry

	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	104,0	101,5	100,0	100,3	100,8	100,3	101,1	101,6	102,1	100,9	101,0
Slovensko	106,8	103,3	100,4	100,3	101,0	100,7	100,7	101,3	100,9	101,2	100,9
Slovinsko	103,5	102,1	100,8	101,2	101,8	100,4	101,7	101,6	101,7	101,8	102,0
Bulharsko	104,1	104,8	101,4	100,4	100,3	100,8	100,7	100,0	99,9	101,3	101,6
Lotyšsko	104,6	102,2	100,7	100,3	99,5	100,1	100,9	98,7	100,9	102,1	101,3
Polsko	106,7	103,6	102,8	101,5	101,2	100,0	100,5	100,7	101,7	102,1	101,3
Litva	104,7	103,5	101,8	100,8	100,0	100,4	100,9	98,8	100,8	101,8	100,3
Rumunsko	104,9	104,4	98,7	105,3	100,7	100,8	100,1	100,7	100,5	102,0	101,5
Maďarsko	105,0	102,7	101,3	100,7	100,6	100,3	100,8	100,4	101,9	101,7	101,0
Rusko	103,9	104,1	100,8	100,3	99,3	99,5	101,2	98,5	99,6	99,4	101,8
Estonsko	104,5	102,8	101,1	100,7	99,6	99,9	100,7	98,9	101,8	102,1	102,1
Itálie	103,7	102,4	101,9	101,9	102,1	101,7	101,9	101,5	101,4	101,6	101,2
Řecko	103,0	102,4	102,2	101,9	102,2	102,2	101,7	101,4	99,4	101,3	101,1
Španělsko	105,9	103,6	102,2	101,9	102,2	102,3	101,3	101,2	101,2	101,1	101,2
Portugalsko	105,2	103,1	103,3	102,9	103,5	103,0	102,0	101,3	101,4	101,5	101,4
Japonsko	107,0	104,5	103,4	102,6	102,8	102,2	102,1	101,5	101,7	102,1	100,6
Německo	102,7	102,0	101,0	100,3	102,3	101,7	101,8	101,2	101,4	101,5	101,2
Rakousko	102,9	102,5	101,0	101,1	101,8	101,6	101,8	101,5	101,6	101,4	101,2
Švýcarsko	102,5	101,6	100,7	102,5	102,1	101,3	101,4	100,7	101,1	101,3	101,0
Kanada	102,2	101,8	101,5	101,3	102,0	101,7	101,0	100,9	100,5	101,1	100,7
Belgie	102,5	100,6	101,0	101,5	101,6	101,4	102,2	101,1	101,0	100,7	101,7
Lucembursko	102,5	102,1	101,5	101,2	101,8	101,6	102,2	101,1	101,5	101,1	101,0
Švédsko	101,6	101,5	101,2	101,3	101,0	101,5	100,8	101,0	101,0	100,7	100,9
Velká Británie	102,1	100,7	101,1	100,8	100,9	101,7	101,0	101,3	100,9	101,3	101,1
Nizozemsko	101,8	101,5	100,8	100,8	102,1	101,1	100,5	100,4	100,4	100,6	101,2
Austrálie	101,5	101,0	100,1	101,2	102,4	102,1	101,0	101,6	101,4	101,5	101,0
Finsko	102,6	101,5	101,4	102,0	102,1	101,7	101,2	101,0	101,3	101,2	101,7
Dánsko	101,8	100,9	101,2	101,5	101,2	100,4	100,4	99,9	101,0	101,3	101,3
Norsko	101,3	100,5	101,1	101,2	101,3	101,1	100,4	100,6	100,9	101,0	101,2
Francie	103,6	102,3	101,3	101,5	101,8	101,5	101,6	101,6	101,1	101,0	101,9
Nový Zéland	101,9	101,0	100,7	100,5	101,2	101,3	101,2	101,9	101,4	101,5	101,0
Irsko	103,5	102,4	101,5	100,5	101,1	101,7	101,8	101,0	100,9	101,9	102,5
Island	101,8	100,9	100,3	101,4	102,5	100,6	100,6	100,6	100,7	101,6	100,7
USA	101,3	100,8	100,8	101,8	102,4	100,9	100,6	100,6	101,1	101,0	101,0

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 99,5 (červeně), mezi 102–104 (světle modře) a vyšší než 104 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulka 20 Index vývoje naděje dožití při narození mužů, základ indexu období 1950–1954, pětileté průměry

	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	100,0	103,6	104,3	103,3	103,3	104,0	104,2	105,1	107,4	110,2	111,8	113,8
Slovensko	100,0	105,9	109,5	108,3	107,1	107,2	107,1	107,5	108,7	110,1	111,9	113,3
Slovinsko	100,0	103,3	104,9	104,1	104,8	106,3	106,3	108,6	110,5	113,0	115,2	118,4
Bulharsko	100,0	105,1	110,0	110,6	110,5	110,1	110,0	109,6	108,7	108,4	110,5	112,1
Lotyšsko	100,0	104,0	106,1	105,6	104,5	102,6	103,2	105,1	99,0	100,6	104,5	107,7
Polsko	100,0	107,8	112,3	114,2	114,3	114,3	114,3	114,2	114,3	117,1	120,1	121,7
Litva	100,0	104,9	108,9	109,9	108,9	107,3	107,5	109,3	104,7	105,9	107,8	107,0
Rumunsko	100,0	105,1	109,8	110,6	112,6	112,8	112,5	112,0	110,8	111,3	114,1	116,3
Maďarsko	100,0	105,2	108,0	108,5	108,1	107,8	106,2	106,5	105,4	108,0	111,1	112,5
Rusko	100,0	103,3	106,0	105,5	104,3	102,3	101,5	105,5	100,0	98,5	96,7	99,7
Estonsko	100,0	104,1	105,3	106,5	106,5	104,5	104,4	106,8	101,6	103,6	106,3	109,6
Itálie	100,0	102,6	103,9	105,4	107,3	108,9	110,9	113,2	114,9	117,1	119,9	121,3
Řecko	100,0	103,1	105,6	107,8	109,8	111,5	113,2	115,1	116,5	116,5	118,0	119,9
Španělsko	100,0	106,2	110,2	112,2	114,0	115,9	118,2	119,0	120,0	121,9	124,0	126,0
Portugalsko	100,0	104,9	107,9	110,9	114,1	117,2	121,3	123,7	125,1	127,2	130,2	132,5
Japonsko	100,0	106,1	110,1	113,6	116,6	120,2	122,7	125,0	126,3	127,6	129,6	130,8
Německo	100,0	102,0	103,2	103,8	104,0	105,7	107,7	109,8	111,2	113,2	116,1	118,1
Rakousko	100,0	101,9	104,2	104,9	105,3	107,4	109,1	112,1	114,2	116,5	119,2	121,4
Švýcarsko	100,0	101,8	102,8	103,6	105,7	107,5	108,8	110,4	111,5	113,7	116,4	118,4
Kanada	100,0	101,3	102,5	103,3	104,2	106,0	108,5	110,3	112,0	113,6	115,7	117,2
Belgie	100,0	102,3	101,8	102,6	103,8	105,3	107,1	109,6	110,8	112,7	114,0	116,4
Lucembursko	100,0	102,2	104,1	105,9	106,5	108,6	110,6	111,3	114,7	117,1	119,0	121,6
Švédsko	100,0	100,7	101,7	102,1	102,4	102,7	104,4	105,5	107,2	108,9	110,5	111,8
Velká Británie	100,0	101,5	101,8	102,4	103,4	105,1	106,7	108,4	110,3	112,0	114,1	115,7
Nizozemsko	100,0	100,7	100,3	100,1	100,3	101,7	102,7	103,7	104,7	105,9	107,6	109,7
Austrálie	100,0	100,9	101,3	101,0	102,2	104,8	107,3	109,1	111,7	113,9	116,6	118,2
Finsko	100,0	102,5	103,5	104,3	105,4	107,6	110,8	111,9	113,9	116,0	118,4	120,6
Dánsko	100,0	101,0	101,0	101,4	101,9	102,4	102,9	103,6	104,2	105,7	107,8	109,2
Norsko	100,0	100,6	100,3	100,3	100,7	101,8	102,8	103,1	104,8	106,3	108,3	110,4
Francie	100,0	102,8	104,8	105,5	107,0	108,4	110,1	112,2	114,0	116,1	118,3	121,1
Nový Zéland	100,0	101,2	101,2	101,2	101,8	102,7	104,6	106,1	108,6	111,1	114,1	115,9
Irsko	100,0	102,4	104,1	104,9	104,9	105,9	107,2	109,0	110,5	111,9	114,6	118,0
Island	100,0	101,1	101,1	101,0	102,0	104,9	105,6	107,6	109,0	110,1	113,3	114,6
USA	100,0	100,8	101,1	101,1	102,6	105,1	107,1	108,2	109,5	113,8	114,7	116,3

Pozn. 1: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší než 100 (červeně), mezi 105–110 (světle modře) a vyšší než 110 (modře).

Pozn. 2: Pro základ indexu bylo zvoleno až druhé pětileté období po druhé světové válce.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Západní země zaznamenaly plynulejší vývoj, po celé období všechny sledované země zaznamenávaly postupné zlepšování úrovně úmrtnosti. Kromě konce 60. let 20. století, kdy hodnota pětiletého průměru naděje dožití při narození mužů i žen ve Španělsku, Portugalsku a Japonsku vzrostla o 5–7 %, byl nárůst vždy nižší než o 4 %. U skupiny **jižních zemí** je v první polovině sledovaného období zaznamenám souvislejší nárůst o 2 či více % až do 80. let 20. století, tyto země tak postupně „doháněly“ ostatní západní země. Přestože vývoj zlepšování úmrtnostních podmínek v západních zemích byl relativně plynulý, je možno zhruba od přelomu 70. a 80. let 20. století pozorovat určitou velmi mírnou akceleraci zvyšování hodnot naděje dožití (což bylo obráceným trendem než v té době zažívaly země východu). V západních zemích se začala projevovat čtvrtá etapa epidemiologického přechodu charakteristická zlepšováním úmrtnosti

na kardiovaskulární onemocnění (Olshansky – Ault, 1986; Caselli - Meslé – Vallin, 2002).

Tabulka 21 Index vývoje naděje dožití při narození žen, základ indexu období 1950–1954, pětileté průměry

	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	100,0	104,0	105,6	105,6	105,9	106,8	107,1	108,2	109,9	112,2	113,2	114,4
Slovensko	100,0	106,8	110,3	110,7	111,0	112,1	112,8	113,6	115,1	116,2	117,5	118,6
Slovinsko	100,0	103,5	105,7	106,6	107,9	109,8	110,3	112,2	114,0	115,9	117,9	120,3
Bulharsko	100,0	104,1	109,1	110,6	111,0	111,3	112,3	113,0	113,0	112,9	114,4	116,2
Lotyšsko	100,0	104,6	107,0	107,7	108,0	107,4	107,5	108,6	107,1	108,1	110,4	111,9
Polsko	100,0	106,7	110,6	113,7	115,4	116,8	116,8	117,4	118,2	120,2	122,7	124,3
Litva	100,0	104,7	108,4	110,3	111,2	111,2	111,7	112,7	111,4	112,2	114,3	114,6
Rumunsko	100,0	104,9	109,6	108,1	113,9	114,6	115,6	115,8	116,6	117,2	119,6	121,3
Maďarsko	100,0	105,0	107,9	109,3	110,0	110,6	110,9	111,9	112,3	114,4	116,4	117,6
Rusko	100,0	103,9	108,2	109,1	109,4	108,6	108,0	109,4	107,7	107,3	106,7	108,6
Estonsko	100,0	104,5	107,5	108,6	109,4	108,9	108,8	109,5	108,3	110,2	112,6	114,9
Itálie	100,0	103,7	106,2	108,2	110,3	112,6	114,5	116,7	118,5	120,1	122,0	123,5
Řecko	100,0	103,0	105,5	107,9	109,9	112,3	114,8	116,7	118,4	117,6	119,1	120,4
Španělsko	100,0	105,9	109,7	112,1	114,2	116,7	119,5	121,0	122,5	124,0	125,3	126,8
Portugalsko	100,0	105,2	108,4	112,0	115,2	119,2	122,8	125,2	126,8	128,6	130,5	132,3
Japonsko	100,0	107,0	111,9	115,6	118,6	121,9	124,6	127,2	129,1	131,3	134,1	134,9
Německo	100,0	102,7	104,7	105,7	106,0	108,5	110,3	112,4	113,6	115,2	117,0	118,4
Rakousko	100,0	102,9	105,5	106,5	107,7	109,6	111,3	113,4	115,1	117,0	118,6	120,1
Švýcarsko	100,0	102,5	104,2	104,9	107,5	109,8	111,2	112,7	113,5	114,8	116,3	117,5
Kanada	100,0	102,2	104,0	105,6	107,0	109,1	110,9	112,0	113,0	113,5	114,8	115,6
Belgie	100,0	102,5	103,1	104,1	105,6	107,3	108,9	111,3	112,6	113,7	114,5	116,5
Lucembursko	100,0	102,5	104,6	106,2	107,5	109,4	111,2	113,6	114,9	116,7	118,0	119,2
Švédsko	100,0	101,6	103,1	104,4	105,7	106,8	108,5	109,3	110,4	111,5	112,3	113,2
Velká Británie	100,0	102,1	102,8	103,9	104,7	105,7	107,5	108,6	110,0	111,0	112,4	113,6
Nizozemsko	100,0	101,8	103,3	104,1	104,9	107,1	108,3	108,9	109,3	109,7	110,4	111,7
Austrálie	100,0	101,5	102,5	102,6	103,9	106,4	108,6	109,7	111,5	113,0	114,6	115,7
Finsko	100,0	102,6	104,2	105,6	107,8	110,1	111,9	113,2	114,4	115,8	117,2	119,3
Dánsko	100,0	101,8	102,8	104,0	105,5	106,8	107,2	107,6	107,5	108,6	109,9	111,3
Norsko	100,0	101,3	101,9	103,0	104,2	105,5	106,7	107,1	107,8	108,7	109,8	111,1
Francie	100,0	103,6	106,0	107,4	109,0	111,0	112,7	114,6	116,5	117,7	118,9	121,2
Nový Zéland	100,0	101,9	102,9	103,6	104,2	105,4	106,8	108,1	110,2	111,7	113,4	114,5
Irsko	100,0	103,5	106,0	107,6	108,2	109,4	111,3	113,3	114,5	115,5	117,7	120,7
Island	100,0	101,8	102,7	103,0	104,5	107,0	107,7	108,4	109,0	109,9	111,6	112,4
USA	100,0	101,3	102,1	102,9	104,7	107,2	108,2	108,9	109,6	110,8	111,9	113,1

Pozn. 1: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty mezi 105–110 (světle modře) a vyšší než 110 (modře). V případě naděje dožití žen (na rozdíl od mužů) se nevyskytly hodnoty nižší než 100%.

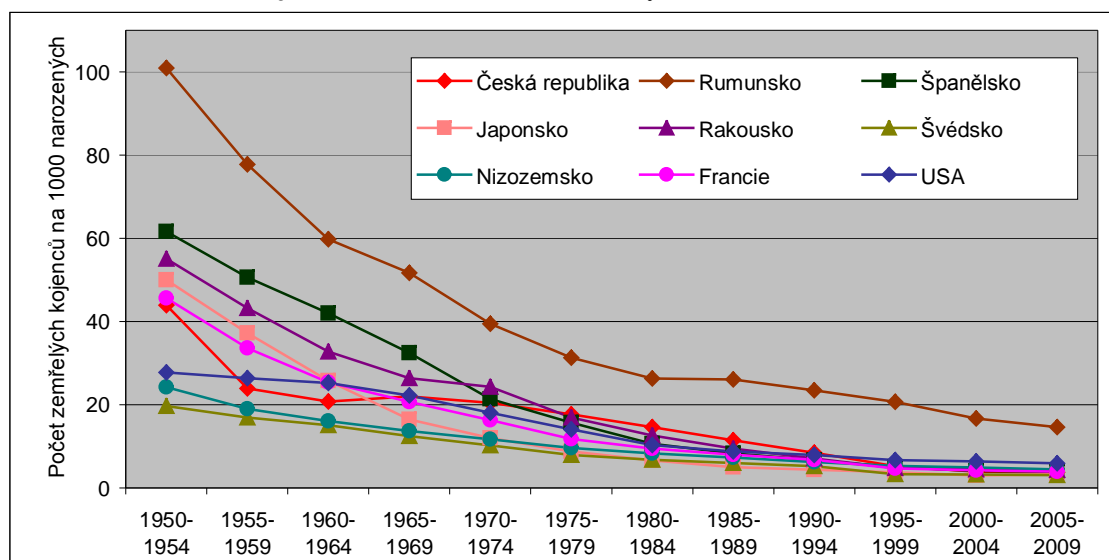
Pozn. 2: Pro základ indexu bylo zvoleno až druhé pětileté období po druhé světové válce.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

3.4.2 KOJENECKÁ ÚMRTNOST

Úroveň kojenecké úmrtnosti je významným faktorem celkové úrovně úmrtnosti. Ukazatele kvocientu kojenecké úmrtnosti (obdobně jako naděje dožití) je často používáno i jako ukazatele celkové kvality života. Odráží totiž nejen úroveň zdravotní péče o matky a kojence, ale i postavení žen a dětí ve společnosti. Hlavní diference vývoje úrovně kojenecké úmrtnosti v demograficky vyspělých zemích odpovídá i vývoji celkové úmrtnosti popsané výše. Na první pohled je patrný rozdíl mezi zeměmi východní skupiny, které mají a především během druhé poloviny 20. století měly vyšší úroveň kojenecké úmrtnosti a mezi zeměmi západní skupiny s nižší úrovní kojenecké úmrtnosti. Rozdíl mezi těmito dvěma skupinami se od 90. let 20. století začíná snižovat. Specifický je vývoj úrovně kojenecké úmrtnosti (podobně jako celkové úmrtnosti) v zemích jižní Evropy, kde na počátku byla úroveň kojenecké úmrtnosti zhruba podobná jako na východě, avšak v druhé polovině sledovaného období tyto země svou úrovní kojenecké úmrtnosti již plně zapadají do skupiny západních zemí.

Obrázek 14 Kvocient kojenecké úmrtnosti, 1950–2009, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

V polovině 20. století se úroveň kojenecké úmrtnosti v zemích východní skupiny pohybovala mezi 40–100 ‰ (pouze v České republice byla o něco nižší). V 60. letech 20. století relativně rychle klesala, v 70. letech naopak některé země východu zaznamenaly stagnaci její úrovně (především země SSSR). Stagnace vývoje či velmi pomalý pokles byl pozorován v 90. letech 20. století v pobaltských republikách a dále v Bulharsku a částečně Rumunsku. Na začátku 21. století byla úroveň kojenecké úmrtnosti v zemích východní skupiny stále relativně heterogenní, na jedné straně zde

najdeme země, kde je kojenecká úmrtnost srovnatelná jako v zemích západní skupiny (tedy pod 5 ‰, a to v České republice, Slovinsku), ale také na druhé straně země, kde je kvocient kojenecké úmrtnosti stále vyšší než 10 ‰ (Bulharsko, Rumunsko, Rusko).

Tabulka 22 Kvocient kojenecké úmrtnosti, v ‰, 1950–2009, pětileté průměry

	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	43,9	23,9	20,8	22,0	20,5	17,7	14,6	11,5	8,5	5,2	3,9	3,8
Slovensko	72,7	38,7	26,7	25,6	24,4	22,2	18,0	14,0	11,8	9,3	7,4	6,9
Slovinsko	67,2	43,0	29,9	26,5	21,5	17,1	13,5	10,8	7,6	5,0	4,1	3,7
Bulharsko	92,4	62,3	36,4	30,6	25,6	22,3	17,5	14,5	15,9	15,2	13,2	11,8
Lotyšsko	67,5	40,3	29,7	22,3	21,3	23,2	18,3	14,9	14,5	14,6	10,0	9,0
Polsko	95,0	72,4	51,2	36,4	27,1	23,0	19,8	16,9	14,6	10,3	7,2	6,7
Litva	93,3	61,6	41,8	26,6	22,2	21,9	18,4	14,6	13,8	10,1	7,7	8,9
Rumunsko	100,9	77,8	59,8	51,7	39,5	31,3	26,3	26,1	23,5	20,7	16,7	14,6
Maďarsko	71,2	57,6	43,6	36,8	34,1	26,7	20,4	17,1	13,3	9,6	7,2	6,8
Rusko	97,5	57,2	39,7	31,5	27,7	29,5	25,9	23,7	22,0	21,2	17,3	11,9
Estonsko	77,0	48,3	32,4	23,3	21,2	21,9	16,0	14,4	14,3	10,2	7,5	7,7
Itálie	60,2	48,6	40,9	33,2	26,7	17,9	12,9	9,7	7,6	5,6	4,2	3,9
Řecko	60,0	56,1	50,2	42,4	34,1	25,1	15,3	11,2	8,5	6,5	4,0	3,8
Španělsko	61,6	50,6	42,0	32,5	21,4	15,7	10,6	8,3	6,7	5,0	4,1	3,9
Portugalsko	91,4	86,4	76,2	60,5	44,6	30,3	19,5	13,8	9,2	6,3	4,5	4,2
Japonsko	50,0	37,2	25,8	16,5	12,0	8,8	6,6	5,0	4,4	3,8	3,0	3,2
Německo	50,6	38,4	29,1	22,9	21,1	14,9	10,8	8,1	6,1	4,8	4,3	4,1
Rakousko	55,1	43,2	32,8	26,4	24,3	16,9	12,6	9,5	7,1	4,8	4,5	4,3
Švýcarsko	29,0	23,3	20,2	16,5	13,3	9,5	7,6	7,0	5,9	4,7	4,4	4,1
Kanada	35,9	30,1	26,3	21,3	16,4	12,3	8,9	7,4	6,3	5,5	5,1	4,8
Belgie	41,6	31,4	27,3	21,2	17,2	13,3	10,4	9,0	7,9	5,1	4,4	4,1
Lucembursko	43,5	36,7	28,8	21,2	17,1	13,0	11,8	8,8	5,6	5,1	4,7	4,2
Švédsko	19,7	16,9	15,1	12,5	10,2	7,9	6,8	6,0	5,2	3,3	3,2	3,1
Velká Británie	28,5	23,8	21,6	19,0	17,4	13,7	10,5	8,9	7,9	5,9	5,2	4,8
Nizozemsko	24,2	19,0	16,1	13,7	11,7	9,6	8,3	7,3	6,2	5,3	4,9	4,5
Austrálie	23,6	21,2	19,6	18,1	16,6	12,5	9,9	8,7	6,6	5,4	5,4	4,5
Finsko	33,8	25,5	19,2	14,8	11,6	8,6	6,4	6,0	5,0	3,9	3,3	3,2
Dánsko	28,0	23,3	19,9	16,2	12,0	9,2	8,0	8,0	6,5	5,0	4,6	4,4
Norsko	23,4	20,0	17,3	14,3	11,8	9,3	8,0	7,9	5,5	4,0	3,8	3,5
Francie	45,6	33,6	25,4	20,7	16,3	11,8	9,5	8,0	6,8	4,7	4,2	3,9
Nový Zéland	26,3	23,6	20,6	17,9	16,1	13,8	11,7	9,9	7,6	6,4	4,9	4,6
Irsko	41,2	33,8	28,0	22,7	18,1	14,6	10,1	8,5	6,7	6,3	5,4	4,5
Island	21,4	17,4	17,0	13,3	11,7	8,8	6,4	6,0	4,9	3,5	3,1	2,9
USA	27,8	26,4	25,2	22,2	18,1	14,1	10,3	8,8	7,9	6,7	6,4	5,9

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty vyšší nebo rovno 40 (oranžově), mezi 15–10 (světle modře) a nižší než 5 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Země jižní Evropy zaznamenaly během druhé poloviny 20. století pokles kvocientu kojenecké úmrtnosti z hodnot okolo 60 ‰ (v případě Portugalska 90 ‰) na hodnoty nižší než 5 ‰ na počátku 21. století. Pokles úrovně kojenecké úmrtnosti zde probíhal především od 60. či 70. let 20. století, a to relativně plynule.

V zemích západní skupiny byla v polovině 20. století úroveň kvocientu kojenecké úmrtnosti mezi 20–50 ‰, postupně se snižovala⁸¹ a na začátku 21. století byla

⁸¹ U velmi nízkých hodnot kvocientu kojenecké úmrtnosti okolo 5 ‰ nepovažujeme za důležité zmiňovat země a období, ve kterých nedošlo k dalšímu poklesu úrovně kojenecké úmrtnosti.

ve naprosté většině zemí nižší než 5 ‰ (o něco vyšší byla pouze v USA, Irsku, Austrálii, Velké Británii a Kanadě). Už na přelomu 70. a 80. let 20. století byla úroveň kojenecké úmrtnosti nízká (pod 10 ‰) v severských zemích, Nizozemsku, Švýcarsku a Japonsku, které se velmi brzy změnilo ze země s nejhoršími úmrtnostními podmínkami kojenců na zemi s naopak jedněmi z nejlepším úmrtnostních podmínek.

Tabulka 23 Index vývoje kojenecké úmrtnosti, základ indexu vždy průměr za předchozí pětileté období

	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Česká republika	54,4	87,0	105,8	93,2	86,3	82,5	78,8	73,9	61,2	75,0	97,4
Slovensko	53,2	69,0	95,9	95,3	91,0	81,1	77,8	84,3	78,8	79,6	93,2
Slovinsko	64,0	69,5	88,6	81,1	79,5	78,9	80,0	70,4	65,8	82,0	90,2
Bulharsko	67,4	58,4	84,1	83,7	87,1	78,5	82,9	109,7	95,6	86,8	89,4
Lotyšsko	59,7	73,7	75,1	95,5	108,9	78,9	81,4	97,3	100,7	68,5	90,0
Polsko	76,2	70,7	71,1	74,5	84,9	86,1	85,4	86,4	70,5	69,9	93,1
Litva	66,0	67,9	63,6	83,5	98,6	84,0	79,3	94,5	73,2	76,2	115,6
Rumunsko	77,1	76,9	86,5	76,4	79,2	84,0	99,2	90,0	88,1	80,7	87,4
Maďarsko	80,9	75,7	84,4	92,7	78,3	76,4	83,8	77,8	72,2	75,0	94,4
Rusko	58,7	69,4	79,3	87,9	106,5	87,8	91,5	92,8	96,4	81,6	68,8
Estonsko	62,7	67,1	71,9	91,0	103,3	73,1	90,0	99,3	71,3	73,5	102,7
Itálie	80,7	84,2	81,2	80,4	67,0	72,1	75,2	78,4	73,7	75,0	92,9
Řecko	93,5	89,5	84,5	80,4	73,6	61,0	73,2	75,9	76,5	61,5	95,0
Španělsko	82,1	83,0	77,4	65,8	73,4	67,5	78,3	80,7	74,6	82,0	95,1
Portugalsko	94,5	88,2	79,4	73,7	67,9	64,4	70,8	66,7	68,5	71,4	93,3
Japonsko	74,4	69,4	64,0	72,7	73,3	75,0	75,8	88,0	86,4	78,9	106,7
Německo	75,9	75,8	78,7	92,1	70,6	72,5	75,0	75,3	78,7	89,6	95,3
Rakousko	78,4	75,9	80,5	92,0	69,5	74,6	75,4	74,7	67,6	93,8	95,6
Švýcarsko	80,3	86,7	81,7	80,6	71,4	80,0	92,1	84,3	79,7	93,6	93,2
Kanada	83,8	87,4	81,0	77,0	75,0	72,4	83,1	85,1	87,3	92,7	94,1
Belgie	75,5	86,9	77,7	81,1	77,3	78,2	86,5	87,8	64,6	86,3	93,2
Lucembursko	84,4	78,5	73,6	80,7	76,0	90,8	74,6	63,6	91,1	92,2	89,4
Švédsko	85,8	89,3	82,8	81,6	77,5	86,1	88,2	86,7	63,5	97,0	96,9
Velká Británie	83,5	90,8	88,0	91,6	78,7	76,6	84,8	88,8	74,7	88,1	92,3
Nizozemsko	78,5	84,7	85,1	85,4	82,1	86,5	88,0	84,9	85,5	92,5	91,8
Austrálie	89,8	92,5	92,3	91,7	75,3	79,2	87,9	75,9	81,8	100,0	83,3
Finsko	75,4	75,3	77,1	78,4	74,1	74,4	93,8	83,3	78,0	84,6	97,0
Dánsko	83,2	85,4	81,4	74,1	76,7	87,0	100,0	81,3	76,9	92,0	95,7
Norsko	85,5	86,5	82,7	82,5	78,8	86,0	98,8	69,6	72,7	95,0	92,1
Francie	73,7	75,6	81,5	78,7	72,4	80,5	84,2	85,0	69,1	89,4	92,9
Nový Zéland	89,7	87,3	86,9	89,9	85,7	84,8	84,6	76,8	84,2	76,6	93,9
Irsko	82,0	82,8	81,1	79,7	80,7	69,2	84,2	78,8	94,0	85,7	83,3
Island	81,3	97,7	78,2	88,0	75,2	72,7	93,8	81,7	71,4	88,6	93,5
USA	95,0	95,5	88,1	81,5	77,9	73,0	85,4	89,8	84,8	95,5	92,2

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty vyšší nebo rovno 95 (oranžově), mezi 70–80 (světle modře) a nižší nebo rovno než 70 (tmavě modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

3.4.3 SHRNUÍ VÝVOJE ÚMRTNOSTI

Celkově všechny sledované země (s výjimkou Ruska) dosáhly na počátku 21. století nárůst hodnot naděje dožití oproti polovině 20. století zpravidla o 10–20 %. Nižší nárůst zaznamenala naděje dožití při narození mužů i žen v Litvě a Lotyšsku. Na druhé straně vyšší procentní nárůst je pozorován u jihoevropských zemí a Japonska. Tyto země měly na počátku sledovaného období v rámci skupiny západních zemí nejnižší hodnoty naděje dožití, kdežto na konci byla úroveň jejich úmrtnosti z nejvyšších na světě. Obdobný vývoj je pozorován i při zaměření na kojeneckou úmrtnost, která je významnou složkou celkové úmrtnosti. I zde je pozorována (ve většině zemí přetrvávající) diferenciaci mezi zeměmi západu (s lepšími úmrtnostními podmínkami) a zeměmi východu.

Růst hodnot naděje dožití (a obdobně pokles hodnot kvocientu kojenecké úmrtnosti) byl u východní skupiny výrazný v prvních desetiletích sledovaného období a druhé období významnějšího růstu nastalo po ustálení transformačních změn na přelomu století. Společenská transformace po změně politického režimu byla v některých zemích pomalejší a provázaná většími problémy (což se v 90. letech 20. století projevilo v některých zemích ve stagnaci či zhoršení úrovně celkové i kojenecké úmrtnosti). V zemích jižní Evropy bylo zlepšování úmrtnostních poměrů relativně významné také už od počátku sledovaného období, avšak probíhalo plynuleji po celé období. Země západní skupiny měly již v polovině 20. století vyšší hodnoty naděje dožití (a nižší hodnoty kvocientu kojenecké úmrtnosti) než země východu a jihu a jejich další významnější nárůst zde probíhal zhruba od 80. let 20. století.

3.5 VÝVOJ DALŠÍCH DEMOGRAFICKÝCH PROCESŮ

3.5.1 SŇATEČNOST

Úroveň sňatečnosti sledujeme pomocí ukazatele úhrnné sňatečnosti (úhrn redukovaných měr sňatečnosti svobodných). Ve všech sledovaných zemích úroveň sňatečnosti dlouhodobě klesala (i když to neplatí pro samotný počátek druhé poloviny 20. století). Na první pohled je výrazná její diferenciacce podle vymezených skupin.

V zemích východní skupiny se vysoká úroveň sňatečnosti (úhrnná sňatečnost zpravidla vyšší než 80 u obou pohlaví) udržela až do roku 1990, i když především v Maďarsku a Slovinsku zaznamenáváme jistý pokles už v předchozím desetiletí. Následný pokles úrovně sňatečnosti na přelomu 21. století (na hodnoty zhruba 40–60) byl relativně rychlý a prudký.

Tabulka 24 Úhrnná sňatečnost, ženy, 1950–2008

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2003	2008
Česká republika	120,3	104,9	102,9	96,4	95,9	97,7	96,9	95,9	96,2	79,9	74,4	68,7	66,1
Slovensko	120,1	103,0	102,1	87,2	85,8	94,3	86,7	89,6	95,1	57,8	51,7	51,6	.
Slovinsko	95,9	99,1	79,2	64,2	51,4	51,3	44,8	42,1	.
Bulharsko	.	.	104,9	92,7	97,1	100,4	97,0	96,1	90,3	54,6	53,5	49,0	.
Lotyšsko	101,1	96,7	93,4	90,8	46,9	39,9	45,0	.
Polsko	108,4	104,4	106,8	83,0	90,6	93,0	90,2	88,8	91,1	67,1	62,7	57,5	.
Litva	114,1	101,4	94,2	97,8	104,0	70,2	56,0	56,3	.
Rumunsko	.	.	114,9	93,3	82,3	97,9	101,4	89,7	91,7	73,0	63,8	69,0	.
Maďarsko	117,4	115,2	99,5	97,9	96,9	99,2	88,9	85,5	77,1	55,8	49,3	.	.
Rusko	.	.	117,5	109,1	106,1	103,2	106,1	104,7	109,0	82,7	.	.	.
Estonsko	104,0	94,0	94,0	88,0	79,0	48,0	39,0	42,0	45,0
Itálie	.	91,6	97,9	103,1	100,8	94,5	78,0	67,1	68,9	63,0	64,1	.	.
Řecko	.	.	78,6	118,6	105,6	116,3	86,8	82,9	72,4	75,3	51,9	.	.
Španělsko	.	.	99,3	98,2	100,5	104,7	76,4	64,3	68,7	60,1	62,9	.	.
Portugalsko	82,2	94,6	94,2	104,4	121,1	138,4	88,7	79,4	87,6	77,7	74,9	61,8	.
Japonsko
Německo	.	.	105,4	107,6	97,6	80,4	69,2	62,6	64,0	56,2	58,2	54,0	.
Rakousko	101,1	106,9	103,3	99,7	91,3	75,3	67,5	59,8	58,3	56,5	54,7	.	.
Švýcarsko	92,2	94,7	96,1	89,7	87,1	65,4	66,3	66,8	74,4	63,6	64,1	63,1	64,0
Kanada	104,5	99,9	96,5	91,0	92,1	81,2	69,5	63,8	63,1
Belgie	98,3	101,9	104,9	100,4	98,3	89,0	77,2	65,2	72,3	56,7	51,3	46,0	.
Lucembursko	87,4	80,0	66,0	56,2	65,3	55,7	55,5	49,3	43,4
Švédsko	100,2	101,7	95,2	95,9	62,5	62,9	52,5	52,8	55,3	44,2	52,8	51,0	.
Velká Británie	104,0	87,3	76,0	66,1	62,4	53,9	53,9	.	.
Nizozemsko	94,9	105,9	105,4	115,5	106,8	82,8	67,5	57,4	65,8	52,9	59,3	55,5	56,0
Austrálie	98,2	75,4	69,6	67,5	66,1
Finsko	.	96,4	95,3	92,7	94,0	70,3	67,2	58,3	58,0	57,1	62,2	.	.
Dánsko	.	102,7	101,2	98,8	80,8	66,9	53,4	57,3	59,6	65,3	72,8	.	.
Norsko	107,8	115,1	104,5	89,2	95,9	79,8	64,9	56,9	57,8	54,4	51,2	53,0	.
Francie	93,6	92,6	102,6	99,5	92,0	85,9	70,7	53,7	56,4	49,1	60,5	.	.
Nový Zéland	128,4	83,3	72,4	61,0
Irsko	.	.	92,5	99,7	107,5	93,5	83,0	68,3	69,6	58,8	.	.	.
Island	78,6	55,1	51,9	44,8	50,5	70,4	.	.
USA	.	.	.	94,8	97,0	80,4	80,8	77,6

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 60 (oranžově), mezi 90–110 (zeleně) a větší než 110 (modře).

Zdroj dat: INED.

V zemích jižní skupiny se vysoká úroveň sňatečnosti také udržovala déle (než v ostatních západních zemích), její pokles zde začal o 10–15 let dříve než na východě (tedy zhruba v 80. letech 20. století), byl ale pozvolnější než na východě. Na počátku 21. století se úroveň sňatečnosti v těchto zemích (úhrnná sňatečnost zhruba 50–70) řadí mezi nejvyšší z celého souboru vyspělých zemích.

Pokles úrovně sňatečnosti začal nejdříve v zemích západní skupiny, výrazněji zhruba od 70. let 20. století (tedy o 10 let dříve než na jihu a o 20 let dříve než na východě). Tento pokles byl také relativně pozvolnější než jaký byl později v 90. letech 20. století zaznamenán na východě. Přesto v řadě zemí (především v severských státech a ve Francii), byla úroveň sňatečnosti už v 80. letech 20. století velmi nízká (úhrnná sňatečnost okolo či pod hodnotou 50).

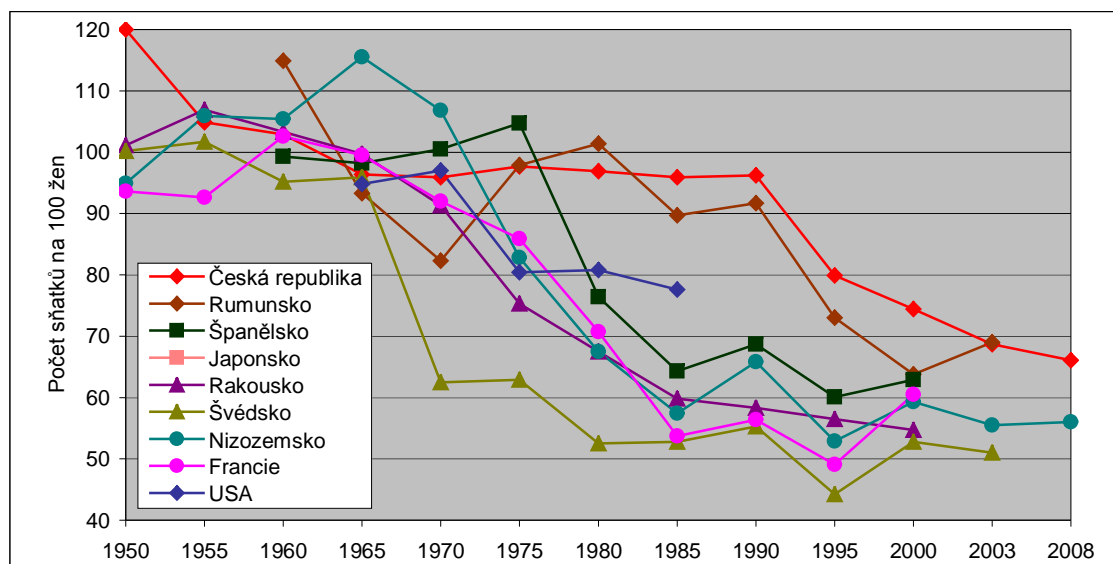
Tabulka 25 Úhrnná sňatečnost, muži, 1950–2008

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2003	2008
Česká republika	118,5	93,1	107,8	98,1	89,8	92,4	79,5	88,1	100,4	52,1	48,3	42,2	.
Slovensko	125,9	100,7	103,4	92,1	95,2	93,8	80,6	83,9	92,8	58,8	50,8	49,3	.
Slovinsko	61,7	49,1	49,2	42,3	39,0	.
Bulharsko	.	.	97,1	93,8	96,3	95,9	92,4	84,9	85,1	54,5	50,4	45,5	.
Lotyšsko	85,6	44,5	40,0	44,0	.
Polsko	124,8	108,1	99,5	85,0	100,2	91,5	83,8	79,0	85,8	68,2	63,1	57,8	.
Litva	57,5	54,2	54,9	.
Rumunsko	.	.	116,2	90,9	89,2	99,1	90,8	86,4	.	73,1	60,2	64,0	.
Maďarsko	126,7	112,2	102,9	98,4	98,8	94,3	76,7	79,8	77,0	57,3	47,3	.	.
Rusko	.	.	119,0	94,8	113,8	103,6	91,6	88,3	95,3	72,9	.	.	.
Estonsko	99,0	89,0	87,0	84,0	73,0	47,0	39,0	41,0	44,0
Itálie	.	.	98,0	100,0	101,7	91,1	78,7	69,3	68,0	59,5	58,0	.	.
Řecko	.	.	.	121,8	108,0	118,0	84,8	88,9	72,4	72,7	49,2	.	.
Španělsko	.	.	.	100,8	102,9	106,5	78,8	64,4	67,3	58,0	58,1	.	.
Portugalsko	.	.	.	110,5	135,0	148,5	91,0	78,7	87,2	76,7	71,9	58,1	.
Japonsko
Německo	91,9	77,1	67,5	60,8	59,3	49,2	51,6	48,9	.
Rakousko	118,2	104,1	107,6	92,3	85,3	73,2	69,0	59,2	54,0	49,8	48,7	.	.
Švýcarsko	95,1	96,5	95,4	89,2	83,3	63,0	64,6	64,5	69,9	58,1	58,3	58,9	59,0
Kanada	104,6	97,7	98,0	99,3	97,7	83,5	69,8	61,5	58,2
Belgie	96,6	97,1	99,3	99,2	96,6	85,4	74,6	62,0	67,1	52,2	47,5	43,4	.
Lucembursko	87,0	85,2	65,3	54,5	59,5	50,2	49,9	44,0	40,6
Švédsko	90,5	95,4	93,8	98,6	58,5	56,7	48,7	49,3	52,2	41,8	49,3	44,0	.
Velká Británie	101,6	84,7	75,8	65,2	60,0	50,2	.	.	.
Nizozemsko	95,8	103,7	101,5	113,1	101,5	77,0	64,8	55,4	62,0	49,4	54,2	51,6	55,0
Austrálie	96,4	74,5	69,0	64,5	64,3
Finsko	.	.	.	95,9	89,6	63,8	60,8	55,2	53,1	52,4	58,4	.	.
Dánsko	.	100,7	102,6	102,6	75,2	62,1	49,1	53,8	56,2	61,4	68,7	.	.
Norsko	.	.	.	92,1	92,2	75,5	61,5	53,2	52,1	50,2	48,0	52,0	.
Francie	92,2	86,7	92,9	101,3	91,5	82,2	68,9	53,1	55,0	48,5	59,8	.	.
Nový Zéland
Irsko	71,0	59,8	.	.	.
Island	48,6	67,9	.	.
USA	.	.	.	106,1	106,8	82,7	80,6	75,1

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 55 (oranžově), mezi 85–105 (zeleně) a větší než 105 (modře).

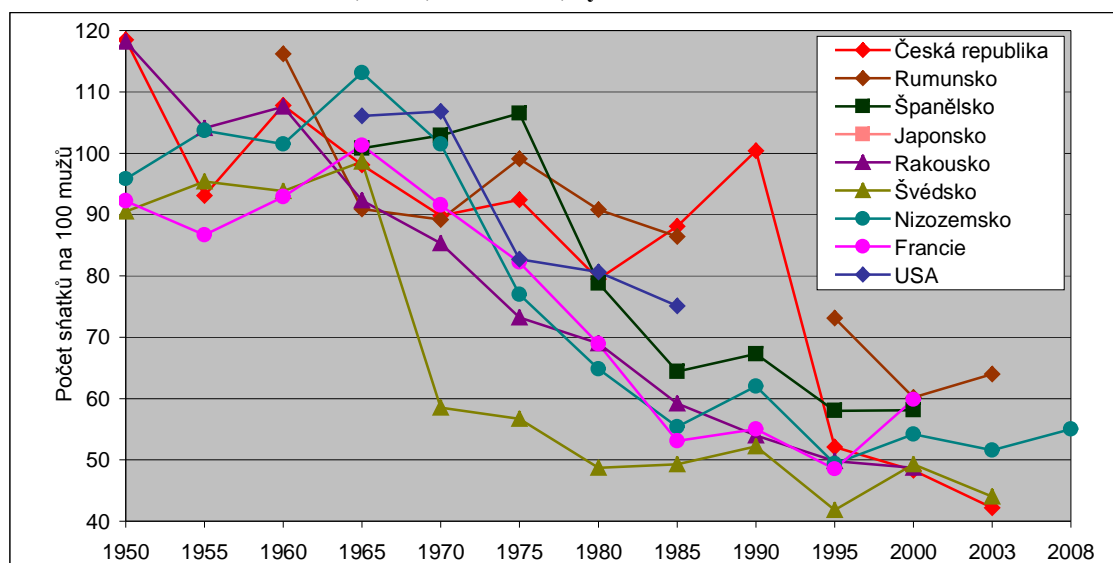
Zdroj dat: INED.

Obrázek 15 Úhrnná sňatečnost, ženy, 1950–2008, vybrané země

Zdroj dat: INED.

Obrázek 16 Úhrnná sňatečnost, muži, 1950–2008, vybrané země

Zdroj dat: INED.

3.5.2 ROZVODOVOST

Úroveň rozvodovosti v demograficky vyspělých zemích v druhé polovině 20. století několikanásobně vzrostla. Její úroveň je v jednotlivých zemích a v jednotlivých obdobích dána z velké části legislativní dostupností rozvodu a nemusí přesně odpovídat stabilitě a fungování manželství, statisticky také nejsou podchyceny rozpady nesezdaných soužití, která jsou stále častější formou soužití.

Tabulka 26 Úhrnná rozvodovost, 1950–2008

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Česká republika	12,1	13,8	15,9	20,2	26,2	30,0	30,8	35,9	37,9	38,4	41,2	47,3	49,6
Slovensko	6,1	4,9	7,2	8,2	10,6	18,4	17,6	20,2	22,9	24,0	26,9	.	.
Slovinsko	13,0	15,0	16,0	17,6	13,8	13,8	20,7	.	.
Bulharsko	8,6	6,0	10,5	13,0	14,3	15,5	18,3	20,7	16,3	18,5	21,1	.	.
Lotyšsko	.	.	.	30,0	51,0	52,0	54,0	48,0	44,0	34,7	34,4	.	.
Polsko	6,6	6,9	6,9	10,5	14,2	15,1	13,9	16,7	15,0	14,0	17,3	.	.
Litva	42,0	32,1	38,9	.	.
Rumunsko	16,8	19,1	20,6	20,8	4,5	20,2	19,4	18,6	19,4	20,3	19,1	.	.
Maďarsko	.	18,2	15,3	19,8	21,6	23,7	25,4	29,1	26,7	33,8	37,5	.	.
Rusko	.	.	17,1	18,7	33,7	37,9	42,4	40,7	40,0	50,3	.	.	.
Estonsko	50,0	49,0	46,0	66,4	46,7	.	.
Itálie	2,8	3,2	4,1	7,7	8,0	.	.	.
Řecko	5,0	4,9	9,7	11,0	9,1	17,3	.	.	.
Španělsko	7,5	10,1	14,8	.	.	.
Portugalsko	.	.	1,3	1,1	0,7	2,2	7,5	11,3	11,8	16,2	26,2	.	.
Japonsko
Německo	.	.	11,9	13,2	15,0	22,0	22,8	32,0	31,4	38,0	40,6	.	.
Rakousko	18,1	15,4	13,9	14,5	18,2	19,7	26,2	30,8	32,8	38,3	43,1	46,4	47,8
Švýcarsko	12,6	12,6	12,5	12,7	15,3	20,8	27,3	29,4	33,2	37,8	25,5	52,6	48,4
Kanada	18,6	29,3	32,8	31,2	38,4
Belgie	7,9	6,6	6,7	8,2	9,7	15,8	20,7	26,8	31,1	54,9	59,4	.	.
Lucembursko	.	.	5,8	.	9,6	10,1	25,9	30,6	36,0	33,0	47,0	49,3	46,0
Švédsko	14,6	16,0	16,4	17,6	23,3	49,8	42,4	45,1	44,5	51,6	54,9	.	.
Velká Británie	16,0	30,0	38,0	42,0	42,0	43,0	.	.	.
Nizozemsko	9,1	7,2	7,0	7,2	10,9	19,3	24,0	32,2	28,1	31,7	33,9	33,4	.
Austrálie
Finsko	11,8	10,8	10,6	13,5	16,9	25,5	27,7	27,6	42,4	48,3	51,2	.	.
Dánsko	19,9	19,0	19,0	18,1	25,1	36,5	39,9	46,0	43,8	41,2	44,8	.	.
Norsko	10,2	8,0	9,5	10,3	13,3	20,5	25,0	32,6	43,1	45,4	44,7	.	.
Francie	11,3	9,8	9,6	11,1	12,3	17,1	22,4	30,7	32,2	38,1	37,8	.	.
Nový Zéland
Irsko
Island	18,0	25,8	28,2	35,6	33,6	33,9	39,5	.	.
USA	.	.	.	30,2	42,3	54,8	58,9	54,8

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 10 (zeleně), mezi 10–20 (modře) a větší než 35 (oranžově).

Zdroj dat: INED.

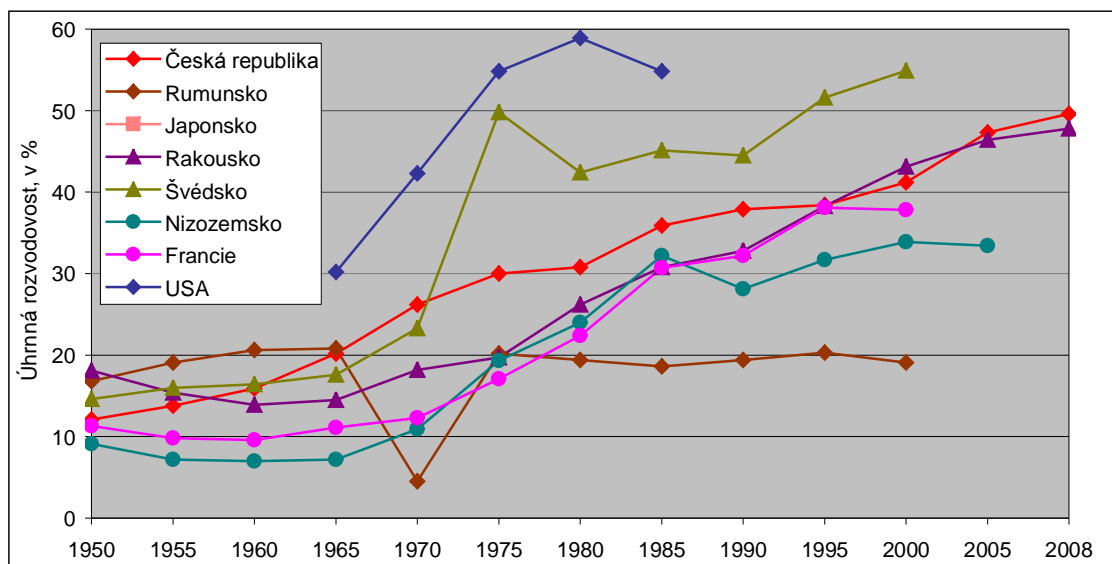
Do první poloviny 60. let 20. století se úroveň rozvodovosti měřená transversálním ukazatelem úhrnné rozvodovosti pohybovala do hodnoty 20 %. V následujícím období pozorujeme rozdílný vývoj ve vymezených geografických skupinách.

V zemích západní skupiny (pro které máme k dispozici data a kde jsou rozvody legislativně umožněny) se v průběhu 80. let 20. století zpravidla úhrnná rozvodovost dostala nad hodnotu 30 a významný růst rozvodovosti v těchto zemích pokračoval, na začátku 21. století se úhrnná rozvodovost pohybovala okolo rozmezí 40-55 %.

V zemích jižní Evropy (kde je silný vliv katolické, resp. řecké pravoslavné církve) je po celé sledované období úroveň rozvodovosti relativně nízká, i když i v těchto zemích zaznamenáváme její postupný nárůst.

Země východní skupiny jsou z hlediska vývoje úrovně rozvodovosti diferencovanější než skupina západní - charakteristická vysokou úrovní a skupina jižní Evropy - charakteristická nízkou úrovní rozvodovosti. Na jedné straně zde nalezneme Rusko, pobaltské státy a Českou republiku, kde už od 70. let 20. století pozoruje úhrnnou rozvodovost vyšší než 30 % a začátku 21. století dokonce okolo 50, tedy srovnatelnou s většinou zemí západní skupiny. Naopak relativně nižší úroveň rozvodovosti po celé období byla a je charakteristická pro Slovinsko, Bulharsko, Polsko a Rumunsko (úhrnná rozvodovost nižší než 20 %).

Obrázek 17 Úhrnná rozvodovost, 1950–2008, vybrané země

Zdroj dat: INED.

3.5.3 UMĚLÁ POTRATOVOST

Vývoj úrovně umělé potratovosti⁸² sledujeme prostřednictvím indexu umělé potratovosti, který udává počet umělých ukončení těhotenství na 100 živě narozených. Úroveň umělé potratovosti (na rozdíl od jiných demografických procesů a na rozdíl od spontánní potratovosti) je z mnohem větší míry (lze říci především) podmíněna společenskými faktory (kultura, náboženství, legislativa atd.). Na první pohled je patrná výrazná diferenciací v úrovni potratovosti na východě, kde byla po celé sledované období její úroveň vysoká a na západě, kde byla úroveň umělé potratovosti mnohem nižší.

Země východní skupiny zpravidla brzy v druhé polovině 20. století zlegalizovaly umělá ukončení těhotenství i z jiných než zdravotních důvodů, interrupce se v těchto zemích staly běžnou alternativou antikoncepce. I v rámci východní skupiny je výjimečné svou vysokou úrovní potratovosti Rusko, které umělé končení těhotenství legalizovalo jako první a kde se index umělé potratovosti po celou druhou polovinu 20. století pohyboval nad hodnotou 100 (tedy počet umělých ukončení těhotenství převyšoval počet narozených), v 60. a v 90. letech 20. století dokonce okolo nebo nad hodnotou 200. Počet živě narozených zde převýšil počet umělých potratů až v posledních pozorovaných letech (2007, 2008). Obdobně vysokou úroveň potratovosti v druhé polovině 20. století pozorujeme i v Estonsku a dále také v některých obdobích v Maďarsku a Bulharsku. Velmi specifický vývoj potratovosti mělo Rumunsko, kde ve dvou obdobích index umělé potratovosti přesáhl 300 potratů na 100 narozených. V rámci východní skupiny pak naopak během 2. poloviny 20. století patří mezi země s relativně nižší úrovní umělé potratovosti (ve srovnání se zeměmi této skupiny) především Polsko, Česká republika a Slovensko.

Ve většině zemí východního bloku nebyl vývoj umělé potratovosti stabilní, její úroveň kolísala zpravidla v závislosti na legislativním vývoji. Okolo roku 1990 zde došlo k nárůstu úrovně umělé potratovosti, který však byl na začátku 21. století následován výrazným poklesem. Srovnatelně nízkou úroveň umělé potratovosti jako západní země (index umělé potratovosti 20–30) najdeme na konci sledovaného období v České republice, Slovinsku, na Slovensku a v Litvě.

V zemích západní (a současně jižní) skupiny, pro které máme dostupná data, byla úroveň umělé potratovosti po celé sledované období nižší a zároveň stabilnější než na východě. Zpravidla se s v těchto zemích index umělé potratovosti pohyboval

⁸² Neanalyzujeme proces spontánní potratovosti především z důvodu jeho obtížné evidence a tedy nekalitní statistické evidence. Také v případě indukované potratovosti není její evidence ve všech zemích spolehlivá, řada zemí např. do umělých ukončení těhotenství neřadí miniinterrupce.

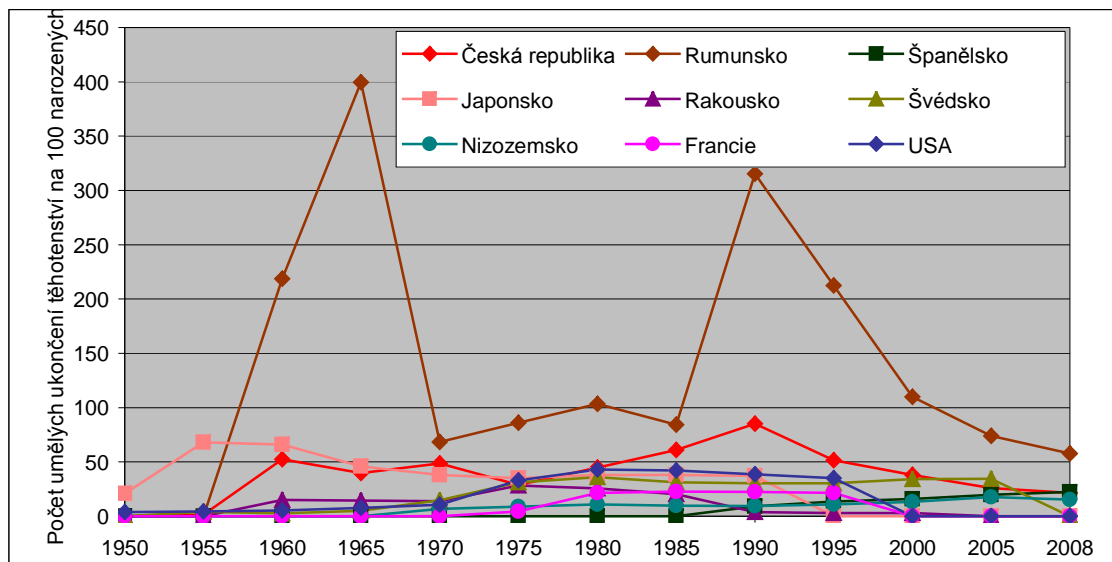
v rozmezí 10–40 indukovaných potratů na 100 narozených. Relativně vyšší byla úroveň umělé potratovosti už od začátku druhé poloviny 20. století v Japonsku, což také přispělo k tamějšímu rychlému snížení úrovně porodnosti v 50. letech 20. století (Omran, 2005: 754).

Tabulka 27 Index umělé potratovosti (počet umělých ukončení těhotenství na 100 živě narozených), 1950–2008

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Česká republika	.	1,5	52,4	39,7	48,6	29,0	44,8	61,1	85,2	51,5	38,1	25,9	21,5
Slovensko	.	.	23,5	25,0	34,6	26,8	32,8	40,2	60,6	47,9	33,5	26,5	23,4
Slovinsko	69,3	69,1	56,9	46,4	32,2	22,7
Bulharsko	.	.	102,2	92,3	102,7	99,2	121,7	111,2	137,5	134,9	83,3	58,8	47,1
Lotyšsko	129,2	120,1	85,1	59,5	43,5
Polsko	.	.	22,5	30,9	27,1	21,5	19,8	19,9	10,9	0,1	0,0	0,1	0,1
Litva	.	.	58,4	82,7	81,6	88,1	87,3	71,8	48,4	75,9	47,6	32,7	25,8
Rumunsko	.	.	218,5	399,7	68,5	85,9	103,6	84,4	315,3	212,5	110,0	73,9	57,6
Maďarsko	0,9	16,8	110,7	135,5	126,7	49,5	54,4	63,0	71,9	68,7	60,7	49,9	.
Rusko	.	.	130,6	229,9	214,7	192,1	179,8	157,5	206,3	202,8	168,8	118,9	80,8
Estonsko	.	.	177,9	211,9	188,7	182,2	159,9	150,9	131,9	130,8	97,5	67,0	52,5
Itálie	31,6	35,7	28,6	26,1	25,5	23,3	21,1
Řecko	0,0	0,1	0,2	9,9	13,3	17,5	.	.
Španělsko	9,3	13,6	16,0	19,7	22,3
Portugalsko
Japonsko	21,0	68,0	66,0	46,0	38,0	35,0	38,0	38,0	37,0
Německo	20,8	21,4	16,0	12,8	17,6	18,1	16,8
Rakousko	.	.	15,0	14,4	13,9	28,2	25,7	20,5	3,9	2,8	3,0	.	.
Švýcarsko	15,7	14,8	14,2
Kanada	3,0	14,9	19,4	18,4	22,9
Belgie	13,0	15,1	.
Lucembursko
Švédsko	.	4,3	2,7	5,1	14,6	31,4	35,9	31,3	30,3	30,4	34,3	34,5	.
Velká Británie	10,2	21,1	22,4	24,1	24,7	23,9	29,1	28,6	26,3
Nizozemsko	6,9	8,7	10,9	9,7	9,3	11,0	13,2	17,6	15,4
Austrálie
Finsko	22,9	32,8	23,8	22,0	18,7	15,7	19,3	18,9	17,5
Dánsko	4,9	7,0	5,2	6,0	13,2	38,7	40,7	37,1	32,5	25,4	23,4	23,5	.
Norsko	.	.	.	5,2	12,3	26,9	26,5	28,6	25,5	22,8	24,7	24,7	.
Francie	4,5	21,4	22,6	22,4	21,4	.	.	.
Nový Zéland	11,8	13,8	18,6	23,7	.	.	.
Irsko
Island	.	.	1,1	1,4	2,5	6,3	11,6	18,3	15,0	18,9	22,0	20,3	19,8
USA	3,9	4,5	5,3	7,7	10,7	32,9	43,0	42,2	38,7	35,0	.	.	.

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty menší než 10 (zeleně), mezi 10–40 (modře) a větší než 100 (oranžově).

Zdroj dat: INED.

Obrázek 18 Index umělé potratovosti, 1950–2008, vybrané země

Zdroj dat: INED.

3.5.4 SHRUTÍ VÝVOJE SŇATEČNOSTI, ROZVODOVOSTI A POTRATOVOSTI

Pokles úrovně sňatečnosti a vzestup úrovně rozvodovosti a umělé potratovosti je charakteristický pro většinu demograficky vyspělých zemí. Také u těchto tří procesů je možno pozorovat diferenciaci podle vymezených skupin v úrovni, časovém nástupu a rychlosti poklesu/vzestupu. Ve skupině západních zemí probíhaly tyto změny zpravidla pozvolněji a po širší časové období. V zemích východní skupiny došlo relativně dříve k vzestupu úrovně umělé potratovosti, naopak později k poklesu úrovně sňatečnosti. Země jižní podskupiny jsou charakteristické vyšší úrovní sňatečnosti a nižší úrovní rozvodovosti.

3.6 VĚKOVÁ STRUKTURA, DEMOGRAFICKÉ STÁRNUTÍ

Stárnutí populací, ve kterých byla ukončena demografická revoluce, je jedním z hlavních rysů demografického vývoje těchto populací a je jejím přirozeným důsledkem. Pro přehled vývoje stárnutí sledovaných populací použijeme ukazatele věkového mediánu, podílu věkových skupin 0–15 let, 60+, 65+ a 80+ a z nich vypočítaných indexů stáří a ekonomického zatížení. Prodlužování naděje dožití a nízká úroveň porodnosti vedou ke změnám ve věkové struktuře - k poklesu podílu dětské složky a nárůstu podílu složky seniorské. Vývoj věkové struktury, která je „živou historií“ populací, odráží dlouhodobý vývoj procesů přirozené i mechanické měny. Ve věkové struktuře populace lze „číst“ jaký byl vývoj hlavních demografických procesů dané populace v minulosti. A věková struktura je podobně jako historií také významným rámcem budoucnosti populace, protože tvoří významný předpoklad budoucího populačního vývoje.

3.6.1 VĚKOVÝ MEDIÁN

Vývoj věkového mediánu (pro obě pohlaví dohromady) jakožto souhrnného ukazatele věkové struktury je v jednotlivých zemích relativně heterogenní. V průběhu celého sledovaného období byl rozdíl v hodnotách věkového mediánu mezi zkoumanými zeměmi okolo 7–10 let a postupně se snižoval. V roce 1950 se hodnota věkového mediánu ve sledovaných zemích pohybovala zpravidla v rozmezí 25–35 let, pouze Japonsko mělo mladší populaci s věkovým mediánem 22,3 let. V roce 2005 se hodnota věkového mediánu demograficky vyspělých zemí nacházela v rozpětí 35–42 let, tedy v hodnotách o 10–12 let vyšších. Pouze Irsko a Island měli věkovou strukturu o něco mladší (33 a 34 let) a na druhé straně nalezneme Japonsko, které mělo věkovou strukturu nejstarší, s věkovým mediánem přes 43 let.

Výraznější diference mezi třemi vymezenými skupinami zemí se projevovale ve větší míře v počátku sledovaného období. Skupiny východních zemí a zemí jižní Evropy byly vnitřně homogennější a věkový medián v těchto zemích byl v roce 1950 nižší než 30 let (s výjimkou České republiky 32,7 let a Lotyšska 30,5 let). Naopak skupina západních zemí byla v prvních desetiletích druhé poloviny 20. století vnitřně heterogenní, zhruba polovina zemí měla v roce 1950 věkový medián nižší než 30 let, druhá polovina však měla věkový medián okolo 34–35 let. Také na konci sledovaného období v roce 2005 byla skupiny východních zemí v hodnotách věkového mediánu relativně homogennější než skupina západních zemí. Celkově se však hodnoty věkového mediánu všech vyspělých zemí více sblížily a tím i rozdíly mezi skupinami východu a západu nejsou příliš výrazné.

Tabulka 28 Věkový medián (obě pohlaví dohromady), 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	32,7	32,2	33,1	33,7	33,6	32,8	33,0	34,1	35,2	36,2	37,6	38,8
Slovensko	27,3	26,9	26,8	26,9	28,3	28,1	29,0	29,9	31,3	32,4	33,9	35,4
Slovinško	27,7	28,2	29,3	30,3	31,0	31,4	31,7	32,7	34,1	36,1	38,0	40,1
Bulharsko	27,3	28,9	30,4	32,0	33,2	34,0	34,2	35,7	36,6	38,3	39,7	40,8
Lotyšsko	30,5	30,6	32,1	32,8	34,1	34,8	35,0	34,7	34,6	36,2	38,0	39,2
Polsko	25,8	26,1	26,5	27,6	28,2	28,6	29,5	30,8	32,3	33,8	35,3	36,8
Litva	27,8	28,0	28,3	29,7	30,7	31,3	31,8	31,9	32,7	34,0	35,9	37,8
Rumunsko	26,1	27,3	28,4	30,2	30,9	30,8	30,7	31,8	32,6	34,0	34,7	36,7
Maďarsko	29,9	30,8	32,1	33,4	34,1	34,2	34,4	35,0	36,4	37,5	38,5	39,1
Rusko	25,0	26,5	27,4	28,5	30,6	30,8	31,3	32,1	33,3	35,0	36,5	37,3
Estonsko	29,9	30,2	32,0	32,9	33,7	34,1	33,9	33,9	34,4	36,3	37,9	39,0
Itálie	28,6	30,2	31,6	32,4	33,1	33,6	34,3	35,6	37,1	38,7	40,3	41,7
Řecko	26,0	27,5	29,1	30,7	33,4	33,9	34,2	35,1	36,1	37,1	38,2	39,9
Španělsko	27,7	28,8	29,6	30,1	30,2	30,3	30,8	32,0	33,7	35,6	37,6	38,7
Portugalsko	26,2	27,0	27,9	28,6	29,6	29,3	30,6	31,6	34,2	36,1	37,8	39,3
Japonsko	22,3	23,6	25,5	27,3	28,9	30,4	32,6	35,1	37,4	39,6	41,4	43,1
Německo	35,4	34,5	34,7	34,4	34,3	35,4	36,4	37,1	37,7	38,4	40,0	42,1
Rakousko	35,7	35,2	35,5	35,0	33,9	33,8	34,7	35,2	35,7	36,4	38,2	40,0
Švýcarsko	33,2	32,9	32,6	31,6	32,0	33,1	34,8	36,1	36,9	37,4	38,8	40,3
Kanada	27,7	27,3	26,4	25,5	25,9	27,4	29,2	31,0	32,9	34,8	36,9	38,6
Belgie	35,5	34,7	35,2	34,8	34,6	34,0	34,2	34,9	36,3	37,6	39,1	40,2
Lucembursko	35,0	35,6	35,2	35,3	35,4	34,9	35,0	35,8	36,4	36,7	37,3	38,3
Švédsko	34,3	35,1	36,2	36,2	35,4	35,3	36,2	38,1	38,3	38,5	39,4	40,1
Velká Británie	34,6	35,0	35,4	34,8	34,2	33,9	34,4	35,4	35,8	36,6	37,7	38,9
Nizozemsko	28,0	28,6	28,7	28,6	28,6	29,4	31,3	33,1	34,5	36,0	37,5	39,1
Austrálie	30,4	30,2	29,6	28,3	27,6	28,0	29,4	30,8	32,2	33,7	35,4	36,6
Finsko	27,7	27,9	28,2	28,5	29,6	30,7	32,8	34,7	36,4	37,8	39,3	40,9
Dánsko	31,8	32,4	33,0	32,8	32,5	33,0	34,3	36,0	37,1	37,7	38,4	39,5
Norsko	32,7	33,6	34,4	34,1	33,0	32,5	33,3	34,6	35,4	36,1	36,8	38,0
Francie	34,5	33,0	33,0	32,8	32,5	31,7	32,5	33,6	34,9	36,3	37,7	38,9
Nový Zéland	29,4	28,7	27,4	25,8	25,6	26,3	27,9	29,2	31,0	32,6	34,4	35,6
Irsko	29,6	29,9	29,8	28,3	27,6	26,4	26,4	26,9	29,1	30,9	32,5	33,3
Island	26,5	25,8	25,4	24,3	24,6	25,4	26,9	28,0	30,0	31,5	32,8	34,2
USA	30,0	30,2	29,6	28,4	28,2	28,8	30,1	31,5	32,8	34,0	35,1	36,0

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 30 (oranžově), mezi 35–40 (světle modře) a vyšší než 40 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Japonsko díky nejnižší hodnotě věkového mediánu na počátku sledovaného období a naopak nejvyšší na konci, zaznamenalo během druhé poloviny 20. století nejprudší stárnutí populace. Věkový medián Japonska se téměř zdvojnásobil, z hodnoty 22,3 let v roce 1950 vzrostl o 93 % na hodnotu 43,1 let v roce 2005. Podobná intenzita růstu hodnoty věkového mediánu je ve skupině západních zemí ojedinělá, pouze u Finska, Nizozemska, Kanady, Islandu a Dánska vzrostl věkový medián o více než čtvrtinu původní hodnoty. V ostatních zemích západní skupiny vzrostl věkový medián za období 1950–2005 o zhruba 10–20 %. Ve většině zemí této skupiny hodnota věkového mediánu v období zhruba 50.–70. let 20. století stagnovala či se i snižovala.

Obdobný vývoj však není pozorován u zemí jižní ani východní Evropy. Zde hodnoty věkového mediánu dlouhodobě rostly (stagnovaly pouze v Československu v 50. a 60. letech 20. století). I v těchto zemích nastal výraznější růst věkového mediánu až v druhé polovině sledovaného období. Věkový medián v zemích východní skupiny

a v zemích jižní Evropy vzrostl za období 1950–2005 od 30 do 50 %, pouze v České republice vzrostl pouze o 20 %.

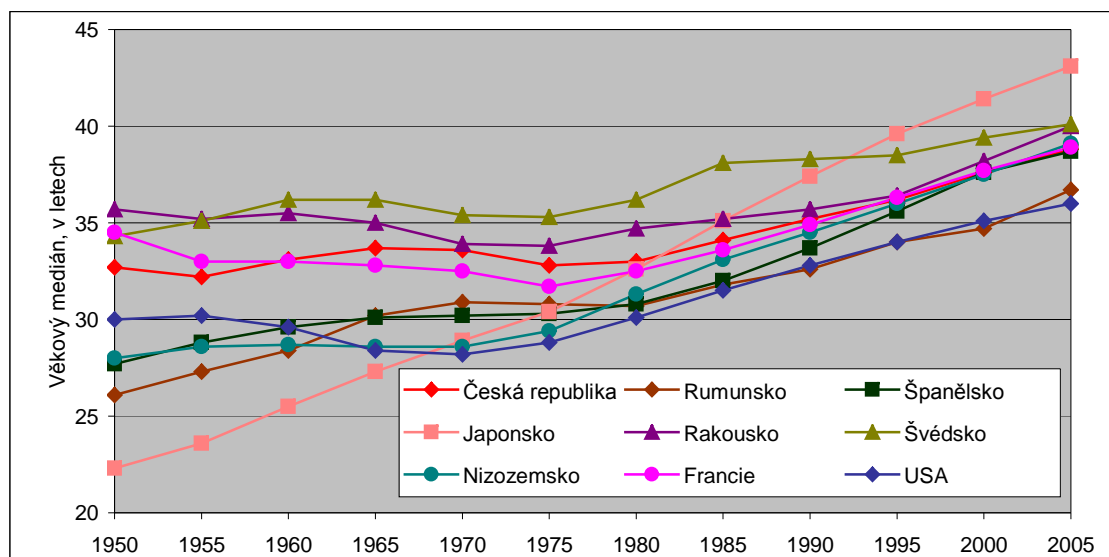
Tabulka 29 Index vývoje věkového mediánu, 1950–2005, základ indexu rok 1950

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	100	98,5	101	103	103	100	101	104	108	111	115	119
Slovensko	100	98,5	98,2	98,5	104	103	106	110	115	119	124	130
Slovinsko	100	102	106	109	112	113	114	118	123	130	137	145
Bulharsko	100	106	111	117	122	125	125	131	134	140	145	149
Lotyšsko	100	100	105	108	112	114	115	114	113	119	125	129
Polsko	100	101	103	107	109	111	114	119	125	131	137	143
Litva	100	101	102	107	110	113	114	115	118	122	129	136
Rumunsko	100	105	109	116	118	118	118	122	125	130	133	141
Maďarsko	100	103	107	112	114	114	115	117	122	125	129	131
Rusko	100	106	110	114	122	123	125	128	133	140	146	149
Estonsko	100	101	107	110	113	114	113	113	115	121	127	130
Itálie	100	106	110	113	116	117	120	124	130	135	141	146
Řecko	100	106	112	118	128	130	132	135	139	143	147	153
Španělsko	100	104	107	109	109	109	111	116	122	129	136	140
Portugalsko	100	103	106	109	113	112	117	121	131	138	144	150
Japonsko	100	106	114	122	130	136	146	157	168	178	186	193
Německo	100	97,5	98	97,2	96,9	100	103	105	106	108	113	119
Rakousko	100	98,6	99,4	98	95	94,7	97,2	98,6	100	102	107	112
Švýcarsko	100	99,1	98,2	95,2	96,4	99,7	105	109	111	113	117	121
Kanada	100	98,6	95,3	92,1	93,5	98,9	105	112	119	126	133	139
Belgie	100	97,7	99,2	98	97,5	95,8	96,3	98,3	102	106	110	113
Lucembursko	100	102	101	101	101	99,7	100	102	104	105	107	109
Švédsko	100	102	106	106	103	103	106	111	112	112	115	117
Velká Británie	100	101	102	101	98,8	98	99,4	102	103	106	109	112
Nizozemsko	100	102	103	102	102	105	112	118	123	129	134	140
Austrálie	100	99,3	97,4	93,1	90,8	92,1	96,7	101	106	111	116	120
Finsko	100	101	102	103	107	111	118	125	131	136	142	148
Dánsko	100	102	104	103	102	104	108	113	117	119	121	124
Norsko	100	103	105	104	101	99,4	102	106	108	110	113	116
Francie	100	95,7	95,7	95,1	94,2	91,9	94,2	97,4	101	105	109	113
Nový Zéland	100	97,6	93,2	87,8	87,1	89,5	94,9	99,3	105	111	117	121
Irsko	100	101	101	95,6	93,2	89,2	89,2	90,9	98,3	104	110	113
Island	100	97,4	95,8	91,7	92,8	95,8	102	106	113	119	124	129
USA	100	101	98,7	94,7	94	96	100	105	109	113	117	120

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší než 100 (oranžově), mezi 120–133 (světle modře) a vyšší než 133 (modře).

Zdroj: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Obrázek 19 Věkový medián, 1950–2005, vybrané země

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

3.6.2 ZASTOUPENÍ DĚTSKÉ SLOŽKY V POPULACI

Jiný pohled na vývoj věkové struktury než prostřednictvím ukazatele věkového mediánu jsou procentní podíly zastoupení jednotlivých věkových skupin v populaci. Nejprve se budeme věnovat zastoupení dětské složky, tedy osob ve věku 0–14 let.

V průběhu druhé poloviny 20. století došlo ve všech demograficky vyspělých zemích k významnému snížení podílu dětské složky v populaci. Skupiny **východních zemí a zemí z jižní Evropy** byly z hlediska vývoje tohoto ukazatele oproti západním zemím vnitřně relativně homogenní a pokles podílu dětské složky byl intenzivnější. Na počátku druhé poloviny 20. století bylo v zemích východních a jižních zastoupení dětské složky okolo 25–30 %, na přelomu 21. století byl podíl dětské složky ve většině těchto zemí už pouze zhruba poloviční, okolo 14–16 %.

Skupina **západních zemí** je v zastoupení dětské složky heterogennější, a to platí především o počátku sledovaného období, kdy v této skupině v roce 1950 najdeme 9 zemí (a v roce 1955 stále 8 zemí), v nichž byl podíl dětské složky pod 25 % a zároveň země, kde byl tento podíl nad 30 % (v roce 1950 to byly 3 země, o 5 let později 6 zemí). Na konci sledovaného období jsou v této skupině 2 země s podílem dětské složky nižším než 15 %, 4 země s podílem vyšším než 20 % a ostatní země se pohybují v rozpětí mezi nimi. Podíl dětské složky je samozřejmě z velké části ovlivněn úrovní porodnosti v dané době a v období předcházejícím, hodnoty podílu dětské složky se tak jeví v níže uvedené tabulce v rámci jednotlivých skupin téměř srovnány podle velikosti, neboť řazení všech tabulek bylo zvoleno podle hodnot úhrnné plodnosti v letech 2000–2004 (sestupně vždy v rámci tří skupin).

Tabulka 30 Podíl věkové skupiny 0–14 let, v %, 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	24,3	26,3	25,6	23,2	21,3	22,1	23,5	23,4	21,4	18,7	16,5	14,7
Slovensko	28,9	31,3	32,5	31,6	27,2	26,2	26,1	26,7	25,3	22,7	19,7	16,8
Slovinsko	27,5	27,6	27,4	26,0	24,1	23,7	23,2	22,5	21,0	18,2	15,9	14,2
Bulharsko	26,8	26,6	26,1	24,2	22,8	22,0	22,1	21,3	20,3	17,9	15,7	13,7
Lotyšsko	25,3	23,4	21,9	22,2	21,6	21,1	20,4	21,2	21,4	20,7	17,8	14,5
Polsko	29,4	31,0	33,5	31,0	27,0	24,0	24,3	25,5	25,1	22,8	19,3	16,3
Litva	27,3	26,7	26,9	27,5	27,0	25,5	23,6	23,1	22,5	21,8	20,0	16,8
Rumunsko	28,4	27,5	28,2	26,4	25,9	25,2	26,7	24,7	23,6	20,5	18,4	15,7
Maďarsko	25,1	25,6	25,3	23,2	20,8	20,3	21,9	21,5	20,2	18,2	16,8	15,5
Rusko	28,9	27,0	30,0	29,9	26,6	23,3	21,6	22,7	23,0	21,4	18,2	15,1
Estonsko	25,6	23,7	22,7	22,9	22,1	21,8	21,7	22,1	22,2	20,7	18,1	15,2
Itálie	26,7	25,1	24,9	24,4	24,6	24,3	22,2	19,3	16,4	14,9	14,3	14,2
Řecko	28,7	26,5	26,5	25,5	24,9	23,9	22,8	21,3	19,2	16,8	15,3	14,4
Španělsko	27,1	27,2	27,4	27,3	27,9	27,3	25,9	23,2	19,8	16,6	14,8	14,5
Portugalsko	29,5	28,7	29,3	29,0	28,7	27,6	25,8	23,7	20,4	17,7	16,1	15,6
Japonsko	35,4	33,5	30,3	25,7	24,1	24,3	23,6	21,6	18,3	16,0	14,6	13,8
Německo	23,2	21,2	21,3	22,9	23,2	21,5	18,5	16,0	16,1	16,3	15,6	14,3
Rakousko	22,8	22,3	22,0	23,3	24,4	23,3	20,5	18,3	17,5	17,7	17,0	16,0
Švýcarsko	23,6	24,4	24,0	24,1	23,8	22,4	19,7	17,6	17,0	17,6	17,3	16,1
Kanada	29,7	32,1	33,5	33,4	30,1	26,2	22,7	21,3	20,7	20,4	19,1	17,6
Belgie	20,9	21,8	23,5	23,8	23,5	22,3	20,2	19,0	18,1	17,9	17,5	17,1
Lucembursko	19,9	19,7	21,3	22,5	22,1	20,0	18,8	17,2	17,4	18,1	18,8	18,5
Švédsko	23,4	23,8	22,0	20,9	20,8	20,7	19,6	17,5	17,9	18,9	18,4	17,4
Velká Británie	22,3	22,9	23,3	23,2	24,1	23,3	21,0	19,2	19,0	19,4	19,0	18,0
Nizozemsko	29,3	29,9	30,0	28,3	27,3	25,3	22,3	19,4	18,2	18,3	18,6	18,3
Austrálie	26,5	29,0	30,1	29,6	28,8	27,6	25,3	23,6	22,0	21,5	20,7	19,7
Finsko	30,0	30,6	30,4	27,1	24,6	22,0	20,3	19,4	19,3	19,0	18,2	17,4
Dánsko	26,3	26,5	25,2	23,8	23,3	22,6	20,8	18,4	17,0	17,4	18,5	18,8
Norsko	24,4	25,6	25,9	24,8	24,5	23,8	22,2	20,0	18,9	19,5	20,0	19,6
Francie	22,7	24,4	26,3	25,5	24,8	23,9	22,3	21,2	20,1	19,5	18,8	18,4
Nový Zéland	29,1	31,2	32,9	32,6	31,8	30,0	27,2	24,6	23,1	23,0	22,7	21,5
Irsko	28,9	30,0	31,1	31,2	31,1	31,2	30,6	29,7	27,3	24,3	21,7	20,4
Island	30,8	33,5	34,7	34,4	32,3	30,1	27,5	26,5	24,9	24,4	23,3	22,1
USA	27,0	29,5	30,8	30,3	28,3	25,2	22,5	21,6	21,7	22,0	21,6	20,8

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 15 (červeně), mezi 15–20 (oranžově) a vyšší nebo rovno než 25 (modře).⁸³

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Bližší pohled na vývoj zastoupení dětské složky nám umožní vývojový index se základem v roce 1950. Na první pohled je opět zřetelná diference mezi na jedné straně zeměmi východní a jižní Evropy a na druhé straně ostatními západními zeměmi. Zatímco ve většině ostatních západních zemích podíl dětské složky během 50., 60. a u některých zemí i 70. let 20. století stagnoval či stoupal, v zemích východních a jižních toto nebylo pozorováno v tak velké míře. Výraznější vzrůst podílu dětské složky byl zaznamenán jen v Polsku a na Slovensku. Ve většině východních a jižních zemí podíl dětské složky postupně víceméně plynule klesal. A na začátku

⁸³ Jako hranice při zvýraznění podílu dané věkové skupiny byly jako hranice barevného zvýraznění použity převážně „kulaté“ hodnoty. Pro nízký podíl dětské složky byly zvoleny „varující“ barvy do červena. Avšak u podílu seniorské složky byly barvy voleny v určitém smyslu „obráceně“. Vysoké podíly jsou znázorněny naopak do modra, což zobrazuje kladné hodnocení skutečnosti, že se v těchto populacích lidé dožívají vysokého věku.

21. století byl ve většině těchto zemí podíl věkové skupiny 0–14 let menší než 60 % oproti roku 1950, u 8 zemí dokonce pouze okolo poloviny původní hodnoty. Takto hluboký pokles byl mezi zeměmi západní skupiny výjimečný a týkal se zemí, které na počátku sledovaného období měly zastoupení dětské složky vysoké (především Japonsko, dále Kanada a Finsko).

Tabulka 31 Index vývoje podílu věkové skupiny 0–14 let, 1950–2005, základ indexu rok 1950

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	100,0	108,2	105,3	95,5	87,7	90,9	96,7	96,3	88,1	77,0	67,9	60,5
Slovensko	100,0	108,3	112,5	109,3	94,1	90,7	90,3	92,4	87,5	78,5	68,2	58,1
Slovinsko	100,0	100,4	99,6	94,5	87,6	86,2	84,4	81,8	76,4	66,2	57,8	51,6
Bulharsko	100,0	99,3	97,4	90,3	85,1	82,1	82,5	79,5	75,7	66,8	58,6	51,1
Lotyšsko	100,0	92,5	86,6	87,7	85,4	83,4	80,6	83,8	84,6	81,8	70,4	57,3
Polsko	100,0	105,4	113,9	105,4	91,8	81,6	82,7	86,7	85,4	77,6	65,6	55,4
Litva	100,0	97,8	98,5	100,7	98,9	93,4	86,4	84,6	82,4	79,9	73,3	61,5
Rumunsko	100,0	96,8	99,3	93,0	91,2	88,7	94,0	87,0	83,1	72,2	64,8	55,3
Maďarsko	100,0	102,0	100,8	92,4	82,9	80,9	87,3	85,7	80,5	72,5	66,9	61,8
Rusko	100,0	93,4	103,8	103,5	92,0	80,6	74,7	78,5	79,6	74,0	63,0	52,2
Estonsko	100,0	92,6	88,7	89,5	86,3	85,2	84,8	86,3	86,7	80,9	70,7	59,4
Itálie	100,0	94,0	93,3	91,4	92,1	91,0	83,1	72,3	61,4	55,8	53,6	53,2
Řecko	100,0	92,3	92,3	88,9	86,8	83,3	79,4	74,2	66,9	58,5	53,3	50,2
Španělsko	100,0	100,4	101,1	100,7	103,0	100,7	95,6	85,6	73,1	61,3	54,6	53,5
Portugalsko	100,0	97,3	99,3	98,3	97,3	93,6	87,5	80,3	69,2	60,0	54,6	52,9
Japonsko	100,0	94,6	85,6	72,6	68,1	68,6	66,7	61,0	51,7	45,2	41,2	39,0
Německo	100,0	91,4	91,8	98,7	100,0	92,7	79,7	69,0	69,4	70,3	67,2	61,6
Rakousko	100,0	97,8	96,5	102,2	107,0	102,2	89,9	80,3	76,8	77,6	74,6	70,2
Švýcarsko	100,0	103,4	101,7	102,1	100,8	94,9	83,5	74,6	72,0	74,6	73,3	68,2
Kanada	100,0	108,1	112,8	112,5	101,3	88,2	76,4	71,7	69,7	68,7	64,3	59,3
Belgie	100,0	104,3	112,4	113,9	112,4	106,7	96,7	90,9	86,6	85,6	83,7	81,8
Lucembursko	100,0	99,0	107,0	113,1	111,1	100,5	94,5	86,4	87,4	91,0	94,5	93,0
Švédsko	100,0	101,7	94,0	89,3	88,9	88,5	83,8	74,8	76,5	80,8	78,6	74,4
Velká Británie	100,0	102,7	104,5	104,0	108,1	104,5	94,2	86,1	85,2	87,0	85,2	80,7
Nizozemsko	100,0	102,0	102,4	96,6	93,2	86,3	76,1	66,2	62,1	62,5	63,5	62,5
Austrálie	100,0	109,4	113,6	111,7	108,7	104,2	95,5	89,1	83,0	81,1	78,1	74,3
Finsko	100,0	102,0	101,3	90,3	82,0	73,3	67,7	64,7	64,3	63,3	60,7	58,0
Dánsko	100,0	100,8	95,8	90,5	88,6	85,9	79,1	70,0	64,6	66,2	70,3	71,5
Norsko	100,0	104,9	106,1	101,6	100,4	97,5	91,0	82,0	77,5	79,9	82,0	80,3
Francie	100,0	107,5	115,9	112,3	109,3	105,3	98,2	93,4	88,5	85,9	82,8	81,1
Nový Zéland	100,0	107,2	113,1	112,0	109,3	103,1	93,5	84,5	79,4	79,0	78,0	73,9
Irsko	100,0	103,8	107,6	108,0	107,6	108,0	105,9	102,8	94,5	84,1	75,1	70,6
Island	100,0	108,8	112,7	111,7	104,9	97,7	89,3	86,0	80,8	79,2	75,6	71,8
USA	100,0	109,3	114,1	112,2	104,8	93,3	83,3	80,0	80,4	81,5	80,0	77,0

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty vyšší nebo rovno 100 (modře), mezi 60–80 (oranžově) a nižší nebo rovno než 60 (červeně).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

3.6.3 ZASTOUPENÍ SENIORSKÉ SLOŽKY V POPULACI

3.6.3.1 Zastoupení věkové skupiny osob starších 60 (65) let

Ke zkoumání zastoupení seniorské složky v populaci použijeme 3 věkových hranic: 60, 65 a 80 let. Poslední jmenovaná hranice je již vysokým věkem (tyto osoby jsou někdy označovány jako old-old⁸⁴), u osob starších 80 let výrazně narůstají nároky na zdravotní a sociální péči, nejen proto bývá této kategorii věnována zvláštní pozornost. Hranice 60 a 65 let jsou používány jako přibližné hranice konce ekonomické aktivity. Vzhledem k tomu, že naším předmětem zájmu je dlouhé období 55 let, v jehož průběhu byla používanější hranicí vymezující konec ekonomické aktivity nižší hranice 60 let, zatímco na konci naopak spíše hranice 65 let, uvedeme data pro obě věkové hranice. V porovnání trendů však nebudou mezi těmito dvěma ukazateli významnější rozdíly.

V zastoupení osob v postproduktivním věku není mezi zkoumanými skupinami zemí významných rozdílů (také díky relativní heterogenitě v rámci skupin), a to platí pro celé sledované období. Přesto je možno pozorovat, že země z východu měly především v první polovině zkoumaného období zpravidla o něco nižší zastoupení seniorů než země západu. V roce 1950 se podíl osob starších 60 let pohyboval ve všech zkoumaných zemích mezi hodnotami 7,7 %–16,2 % (podíl osob starších 65 let mezi 5–11 %). Skupina 4 zemí z jihu Evropy byla v tomto ukazateli na počátku sledovaného období homogenní, osoby starší 60 let zde tvořily 10–12 % (starší 65 let 7–8 %). V rámci skupin východních i západních zemí ale sledujeme větší heterogenitu. Slovensko, Polsko, Rumunsko a Rusko z východních zemí a Japonsko, Finsko a Island měli v roce 1950 zastoupení osob starších 60 let jen okolo či méně než 10 %. Naopak pobaltské země v rámci východních a ze západních zemí Německo, Rakousko, Belgie, Lucembursko, Švédsko, Velká Británie, Francie a Irsko měli v roce 1950 zastoupení osob starších 60 let okolo nebo nad 14 %. Nejvyšší zastoupení seniorů měli v roce 1950 Francie, Velká Británie a Belgie (přes 15,5 % osob starších 60 let a přes 10,5 % osob starších 65 let).

Zastoupení seniorů se ve všech zemích během druhé poloviny 20. století zvýšilo. Ne ve všech zemích však plynule rostlo po celé zkoumané období. Na přelomu 50. a 60. let 20. století stagnoval podíl osob starších 60 let v pobaltských zemích, v Rusku a ve skupině 3 zámořských zemí Kanadě, Austrálii a Novém Zélandu. Na přelomu 70. a 80. let 20. století ve všech zemích východní skupiny zastoupení seniorů pokleslo (v tabulce je to zřetelné na hodnotách indexu vývoje pro rok 1980, který se týká zastoupení osob ve věku 60+, obdobně klesl o pět let později podíl osob 65+). Jedná se zřejmě o kombinaci vlivu početně slabších ročníků narozených během 1. světové války

⁸⁴ V literatuře se lze setkat i s jiným věkovým vymezením kategorie velmi starých osob, např. 75 let.

a dále o vliv stagnace úrovně úmrtnosti. Ve stejném období poklesl podíl seniorů také v některých západních zemích (Německo, Rakousko, Belgie, Lucembursko, Francie, Irsko). Na přelomu 21. století zaznamenaly stagnaci podílu seniorů i některé další západní země, především skandinávské (Švédsko, Norsko, Dánsko).

Tabulka 32 Podíl věkové skupiny 60 a více let, v %, 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	12,5	13,1	14,5	16,5	18,2	18,7	16,8	17,4	17,8	18,0	18,3	19,9
Slovensko	9,9	9,8	10,5	11,7	14,0	13,8	13,4	13,7	14,8	15,0	15,3	16,1
Slovinsko	10,5	11,0	12,3	13,8	14,9	15,4	14,5	15,0	16,3	17,8	19,3	20,4
Bulharsko	10,2	10,6	11,4	13,0	14,7	16,1	15,7	17,5	19,3	21,4	22,2	22,9
Lotyšsko	15,6	15,2	15,0	16,2	17,3	17,8	16,5	16,6	17,4	19,3	21,3	22,3
Polsko	8,2	8,5	9,4	11,0	12,8	13,8	13,2	13,8	14,9	15,8	16,7	17,2
Litva	13,3	12,8	11,9	13,7	15,0	15,1	14,3	14,7	16,1	17,5	19,2	20,3
Rumunsko	8,7	9,8	10,6	12,2	13,2	14,3	13,3	14,4	15,7	17,5	19,0	19,3
Maďarsko	11,3	12,4	14,0	15,6	17,2	18,3	17,2	18,1	19,0	19,6	20,2	21,3
Rusko	9,2	9,1	9,3	10,4	11,9	13,6	13,5	13,9	16,0	16,7	18,4	17,2
Estonsko	14,8	14,7	15,1	16,1	16,8	17,1	16,0	16,1	17,2	19,1	21,0	21,7
Itálie	12,0	12,9	13,9	15,0	16,5	17,7	17,4	19,0	20,9	22,7	24,4	25,2
Řecko	10,0	10,8	12,1	13,2	16,3	17,4	17,5	17,8	20,0	21,4	22,4	23,0
Španělsko	10,9	11,5	12,3	12,8	14,2	14,9	15,5	17,0	19,0	20,8	21,6	21,6
Portugalsko	10,5	10,7	11,5	12,4	14,1	14,9	15,6	16,8	18,8	20,3	21,5	22,3
Japonsko	7,7	8,1	8,8	9,6	10,6	11,7	12,8	14,6	17,4	20,4	23,3	26,5
Německo	14,6	15,8	17,3	18,8	19,9	20,4	19,3	19,9	20,4	20,8	23,2	24,9
Rakousko	15,5	16,7	18,2	19,4	20,1	20,3	19,1	19,8	20,2	19,8	20,6	21,9
Švýcarsko	13,9	14,4	15,1	15,5	16,4	17,5	18,3	19,1	19,4	19,6	20,3	21,6
Kanada	11,3	11,1	10,7	10,9	11,4	12,3	13,3	14,6	15,5	16,1	16,7	17,8
Belgie	15,9	16,6	17,6	18,4	19,0	19,2	18,4	19,5	20,6	21,4	22,0	22,0
Lucembursko	14,5	15,4	16,2	17,6	18,5	18,4	17,8	18,2	19,0	19,1	19,1	18,7
Švédsko	14,9	15,8	17,3	18,3	19,6	21,0	21,9	23,6	22,8	22,0	22,1	23,3
Velká Británie	15,5	16,2	16,9	17,6	18,8	19,7	20,0	20,7	20,8	20,7	20,8	21,3
Nizozemsko	11,5	12,3	13,1	13,9	14,5	15,1	15,7	16,8	17,3	17,7	18,2	19,2
Austrálie	12,5	12,4	12,2	12,2	12,3	12,8	13,6	14,8	15,5	16,0	16,7	17,6
Finsko	10,2	10,4	11,2	12,2	14,2	15,5	16,4	17,4	18,5	19,0	19,9	21,4
Dánsko	13,4	14,2	15,5	16,4	17,6	18,7	19,5	20,3	20,4	19,8	19,8	21,2
Norsko	13,9	14,7	16,2	17,1	18,2	19,1	20,3	21,2	21,0	20,0	19,2	19,6
Francie	16,2	16,3	16,9	17,6	18,1	18,3	17,3	18,3	19,3	20,3	20,7	20,9
Nový Zéland	13,1	12,6	12,2	11,8	12,5	12,7	13,7	14,4	15,3	15,4	15,8	16,5
Irsko	14,8	14,9	15,8	15,5	15,7	15,5	14,8	14,5	15,2	15,2	15,1	15,2
Island	10,5	10,8	11,4	11,5	12,4	12,7	13,5	13,9	14,6	15,1	15,0	15,8
USA	12,5	13,1	13,3	13,5	14,1	14,8	15,6	16,4	16,6	16,3	16,2	16,7

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 10 (oranžově), mezi 15 – 20 (světle modře) a vyšší nebo rovno 20 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Tabulka 33 Podíl věkové skupiny 65 a více let, v %, 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	8,3	8,6	9,4	10,6	12,1	13,1	13,4	11,8	12,6	13,2	13,8	14,1
Slovensko	6,7	6,6	6,7	7,5	9,2	9,6	10,4	8,9	10,3	10,8	11,3	11,7
Slovinsko	7,0	7,3	7,8	9,0	9,9	11,0	11,4	10,3	11,1	12,5	14,0	15,5
Bulharsko	6,7	7,4	7,5	8,4	9,6	10,9	11,9	11,3	13,1	15,1	16,6	17,2
Lotyšsko	11,2	11,0	10,5	11,0	11,9	12,7	13,0	11,8	11,8	13,6	15,4	16,6
Polsko	5,2	5,5	5,8	6,8	8,2	9,5	10,1	9,4	10,1	11,1	12,2	13,3
Litva	9,4	9,1	7,7	9,1	10,0	11,1	11,3	10,3	10,9	12,3	13,9	15,2
Rumunsko	5,3	6,4	6,7	7,9	8,6	9,6	10,3	9,5	10,4	12,0	13,5	14,8
Maďarsko	7,3	8,2	9,0	10,3	11,6	12,6	13,4	12,4	13,3	14,3	15,1	15,6
Rusko	6,2	6,3	6,3	6,6	7,7	8,9	10,2	9,7	10,1	11,9	12,4	13,8
Estonsko	10,6	10,4	10,5	10,9	11,7	12,2	12,5	11,4	11,6	13,5	15,1	16,7
Itálie	8,1	8,8	9,6	10,2	11,2	12,3	13,5	13,3	15,2	17,0	18,4	19,6
Řecko	6,8	7,4	8,3	8,9	11,1	12,2	13,1	13,3	13,7	15,3	16,5	18,0
Španělsko	7,3	7,8	8,2	8,6	9,8	10,6	11,2	12,0	13,6	15,3	16,8	16,8
Portugalsko	7,0	7,3	7,9	8,2	9,4	10,2	11,3	11,9	13,4	14,9	16,1	17,1
Japonsko	4,9	5,3	5,7	6,2	7,0	7,9	9,1	10,2	12,0	14,4	17,2	19,9
Německo	9,7	10,7	11,5	12,5	13,7	14,8	15,6	14,6	15,0	15,4	16,4	18,9
Rakousko	10,4	11,4	12,2	13,2	14,0	14,8	15,4	14,2	14,9	15,1	15,5	16,2
Švýcarsko	9,5	9,8	10,2	10,5	11,4	12,6	13,8	14,1	14,6	14,8	15,4	16,0
Kanada	7,7	7,7	7,5	7,7	7,9	8,5	9,4	10,3	11,3	12,0	12,6	13,1
Belgie	11,0	11,5	12,0	12,6	13,4	13,9	14,4	13,8	15,0	15,9	16,9	17,3
Lucembursko	9,8	10,5	10,8	11,8	12,5	13,0	13,6	13,3	13,4	14,0	14,3	14,1
Švédsko	10,3	10,9	12,0	12,7	13,7	15,1	16,3	17,9	17,8	17,5	17,2	17,2
Velká Británie	10,7	11,3	11,7	12,0	13,0	14,0	14,9	15,2	15,7	15,9	15,9	16,1
Nizozemsko	7,7	8,4	9,0	9,6	10,2	10,8	11,5	12,1	12,8	13,2	13,6	14,2
Austrálie	8,1	8,4	8,5	8,5	8,3	8,7	9,6	10,3	11,2	12,1	12,5	12,9
Finsko	6,7	6,9	7,2	7,9	9,2	10,6	12,0	12,5	13,4	14,2	14,9	16,0
Dánsko	9,1	9,8	10,6	11,3	12,3	13,4	14,4	15,1	15,6	15,3	14,8	15,1
Norsko	9,7	10,2	11,1	12,0	12,9	13,7	14,8	15,7	16,3	15,9	15,0	14,5
Francie	11,4	11,6	11,7	12,2	12,9	13,5	14,0	13,1	14,2	15,4	16,1	16,5
Nový Zéland	9,0	9,0	8,6	8,1	8,5	8,7	9,8	10,3	11,1	11,6	11,8	12,1
Irsko	10,7	10,9	11,2	11,2	11,2	11,0	10,7	10,6	11,4	11,4	11,2	11,0
Island	7,7	7,0	8,0	8,3	8,9	9,2	9,9	10,1	10,6	11,2	11,6	11,7
USA	8,3	8,8	9,2	9,5	9,8	10,5	11,2	11,8	12,3	12,5	12,4	12,4

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 7,5 (oranžově), mezi 10–15 (světle modře) a vyšší nebo rovno než 15 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Na konci sledovaného období v roce 2005 bylo zastoupení osob starších 60 let v populaci všech zemí vyšší než 15 % a zhruba v polovině zemí dokonce vyšší než 20 % (a podíl osob starších 65 let byl ve všech zemích vyšší než 11 %, a v polovině zemí vyšší než 15 %). Nejvyšší zastoupení seniorů (více než 22 % osob starších 60 let a více než 16,5 % osob starších 65 let) pozorujeme v Bulharsku, Lotyšsku, v jihoevropských zemích, Japonsku (s absolutně nejvyšším podílem), Německu, Belgii a Švédsku. Nejnižší zastoupení seniorů bylo v roce 2005 pozorováno v těch vyspělých zemích, které mají nejvyšší úroveň porodnosti (viz řazení v tabulce). Jedná se o dvě zámořské země – Nový Zéland a USA a dvě evropské ostrovní země Irsko a Island. Mezi země s aktuálně relativně nižším podílem seniorů se řadí i Austrálie a Kanada.

V posledně jmenovaných zemích a ve skandinávských zemích byl také zaznamenán nejnižší nárůst podílu seniorů od roku 1950, způsobený jednak jejich relativně vyšším

podílem na počátku a zároveň nejnižším podílem na konci sledovaného období. Naopak nejvyšší nárůst zaznamenaly jihoevropské země a některé východoevropské země (Slovensko, Bulharsko, Polsko, Rumunsko, Maďarsko, Polsko). Opět se tak stalo důsledkem situace na počátku období, kdy tyto země měly relativně nižší zastoupení seniorů a situace na konci, kdy byl podíl seniorů v těchto zemích naopak v rámci vyspělých zemí spíše vyšší. Absolutně nejvyšší nárůst zastoupení seniorů v populaci pozorujeme v Japonsku, a to o téměř 250 % v případě osob starších 60 let, zastoupení osob starších 65 let vzrostlo od roku 1950 čtyřnásobně.

Tabulka 34 Index vývoje podílu věkové skupiny 60 a více let, 1950–2005, základ indexu vždy před 5 lety

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	105	111	114	110	103	90	104	102	101	102	109
Slovensko	99	107	111	120	99	97	102	108	101	102	105
Slovensko	105	112	112	108	103	94	103	109	109	108	106
Bulharsko	104	108	114	113	110	98	111	110	111	104	103
Lotyšsko	97	99	108	107	103	93	101	105	111	110	105
Polsko	104	111	117	116	108	96	105	108	106	106	103
Litva	96	93	115	109	101	95	103	110	109	110	106
Rumunsko	113	108	115	108	108	93	108	109	111	109	102
Maďarsko	110	113	111	110	106	94	105	105	103	103	105
Rusko	99	102	112	114	114	99	103	115	104	110	93
Estonsko	99	103	107	104	102	94	101	107	111	110	103
Itálie	108	108	108	110	107	98	109	110	109	107	103
Řecko	108	112	109	123	107	101	102	112	107	105	103
Španělsko	106	107	104	111	105	104	110	112	109	104	100
Portugalsko	102	107	108	114	106	105	108	112	108	106	104
Japonsko	105	109	109	110	110	109	114	119	117	114	114
Německo	108	109	109	106	103	95	103	103	102	112	107
Rakousko	108	109	107	104	101	94	104	102	98	104	106
Švýcarsko	104	105	103	106	107	105	104	102	101	104	106
Kanada	98	96	102	105	108	108	110	106	104	104	107
Belgie	104	106	105	103	101	96	106	106	104	103	100
Lucembursko	106	105	109	105	99	97	102	104	101	100	98
Švédsko	106	109	106	107	107	104	108	97	96	100	105
Velká Británie	105	104	104	107	105	102	104	100	100	100	102
Nizozemsko	107	107	106	104	104	104	107	103	102	103	105
Austrálie	99	98	100	101	104	106	109	105	103	104	105
Finsko	102	108	109	116	109	106	106	106	103	105	108
Dánsko	106	109	106	107	106	104	104	100	97	100	107
Norsko	106	110	106	106	105	106	104	99	95	96	102
Francie	101	104	104	103	101	95	106	105	105	102	101
Nový Zéland	96	97	97	106	102	108	105	106	101	103	104
Irsko	101	106	98	101	99	95	98	105	100	99	101
Island	103	106	101	108	102	106	103	105	103	99	105
USA	105	102	102	104	105	105	105	101	98	99	103

Pozn. 1: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 95 (tmavě oranžově), mezi 95–100 (oranžově) a vyšší nebo rovno 107 (modře).

Pozn. 2: Obdobně, „o jeden sloupec posunutě“ by vypadla tabulka vycházející z podílu osob 65+.

Zdroj: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulka 35 Index vývoje podílu věkové skupiny 60 a více let⁸⁵, 1950–2005, základ indexu rok 1950

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	104,8	116,0	132,0	145,6	149,6	134,4	139,2	142,4	144,0	146,4	159,2
Slovensko	99,0	106,1	118,2	141,4	139,4	135,4	138,4	149,5	151,5	154,5	162,6
Slovinsko	104,8	117,1	131,4	141,9	146,7	138,1	142,9	155,2	169,5	183,8	194,3
Bulharsko	103,9	111,8	127,5	144,1	157,8	153,9	171,6	189,2	209,8	217,6	224,5
Lotyšsko	97,4	96,2	103,8	110,9	114,1	105,8	106,4	111,5	123,7	136,5	142,9
Polsko	103,7	114,6	134,1	156,1	168,3	161,0	168,3	181,7	192,7	203,7	209,8
Litva	96,2	89,5	103,0	112,8	113,5	107,5	110,5	121,1	131,6	144,4	152,6
Rumunsko	112,6	121,8	140,2	151,7	164,4	152,9	165,5	180,5	201,1	218,4	221,8
Maďarsko	109,7	123,9	138,1	152,2	161,9	152,2	160,2	168,1	173,5	178,8	188,5
Rusko	98,9	101,1	113,0	129,3	147,8	146,7	151,1	173,9	181,5	200,0	187,0
Estonsko	99,3	102,0	108,8	113,5	115,5	108,1	108,8	116,2	129,1	141,9	146,6
Itálie	107,5	115,8	125,0	137,5	147,5	145,0	158,3	174,2	189,2	203,3	210,0
Řecko	108,0	121,0	132,0	163,0	174,0	175,0	178,0	200,0	214,0	224,0	230,0
Španělsko	105,5	112,8	117,4	130,3	136,7	142,2	156,0	174,3	190,8	198,2	198,2
Portugalsko	101,9	109,5	118,1	134,3	141,9	148,6	160,0	179,0	193,3	204,8	212,4
Japonsko	105,2	114,3	124,7	137,7	151,9	166,2	189,6	226,0	264,9	302,6	344,2
Německo	108,2	118,5	128,8	136,3	139,7	132,2	136,3	139,7	142,5	158,9	170,5
Rakousko	107,7	117,4	125,2	129,7	131,0	123,2	127,7	130,3	127,7	132,9	141,3
Švýcarsko	103,6	108,6	111,5	118,0	125,9	131,7	137,4	139,6	141,0	146,0	155,4
Kanada	98,2	94,7	96,5	100,9	108,8	117,7	129,2	137,2	142,5	147,8	157,5
Belgie	104,4	110,7	115,7	119,5	120,8	115,7	122,6	129,6	134,6	138,4	138,4
Lucembursko	106,2	111,7	121,4	127,6	126,9	122,8	125,5	131,0	131,7	131,7	129,0
Švédsko	106,0	116,1	122,8	131,5	140,9	147,0	158,4	153,0	147,7	148,3	156,4
Velká Británie	104,5	109,0	113,5	121,3	127,1	129,0	133,5	134,2	133,5	134,2	137,4
Nizozemsko	107,0	113,9	120,9	126,1	131,3	136,5	146,1	150,4	153,9	158,3	167,0
Austrálie	99,2	97,6	97,6	98,4	102,4	108,8	118,4	124,0	128,0	133,6	140,8
Finsko	102,0	109,8	119,6	139,2	152,0	160,8	170,6	181,4	186,3	195,1	209,8
Dánsko	106,0	115,7	122,4	131,3	139,6	145,5	151,5	152,2	147,8	147,8	158,2
Norsko	105,8	116,5	123,0	130,9	137,4	146,0	152,5	151,1	143,9	138,1	141,0
Francie	100,6	104,3	108,6	111,7	113,0	106,8	113,0	119,1	125,3	127,8	129,0
Nový Zéland	96,2	93,1	90,1	95,4	96,9	104,6	109,9	116,8	117,6	120,6	126,0
Irsko	100,7	106,8	104,7	106,1	104,7	100,0	98,0	102,7	102,7	102,0	102,7
Island	102,9	108,6	109,5	118,1	121,0	128,6	132,4	139,0	143,8	142,9	150,5
USA	104,8	106,4	108,0	112,8	118,4	124,8	131,2	132,8	130,4	129,6	133,6

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 100 (oranžově), mezi 140–175 (světle modře) a vyšší nebo rovno než 175 (modře).

Zdroj: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

3.6.3.2 Zastoupení věkové skupiny starších 80 let

Podíl osob starších 80 let je možno považovat za ukazatel „dlouhověkosti“ populace, vysoký podíl těchto osob je způsoben nízkou úrovní úmrtnosti⁸⁶, je tedy důsledkem vysoké kvality života. Podíl osob starších 80 let výrazně diferencuje zkoumané země na dvě části. Na jedné straně skupinu východních zemí, které měly vždy podíl osob starších 80 let nižší, a druhé straně západní země, kde byl podíl osob 80letých a starších vyšší. Země jihu Evropy sice na úplném začátku vykazovaly nižší zastoupení osob starších 80 let (podobně jako východní země), avšak jejich podíl v těchto zemích rostl

⁸⁵ Obdobně, „o jeden sloupec posunutě“ by vypadla tabulka pracující s podílem osob 65+.

⁸⁶ I když je samozřejmě ovlivněn i zastoupením jiných věkových skupin, tedy předchozí úrovní úmrtnosti a porodnosti všech žijících generací.

rychleji než na východě a jižní země se tak na začátku 21. století nijak nelišily od západních zemí.

Tabulka 36 Podíl věkové skupiny 80 a více let, v %, 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	1,0	1,1	1,2	1,3	1,5	1,6	1,9	2,1	2,4	2,7	2,4	3,1
Slovensko	0,9	0,9	1,0	1,1	1,1	1,2	1,5	1,7	2,0	2,1	1,8	2,4
Slovinsko	1,0	1,0	1,0	1,1	1,2	1,3	1,8	2,0	2,3	2,5	2,3	3,1
Bulharsko	0,7	0,9	1,0	1,0	1,4	1,4	1,6	1,8	2,2	2,6	2,3	3,2
Lotyšsko	1,9	1,9	1,8	2,0	2,1	2,2	2,3	2,5	2,8	2,9	2,9	3,1
Polsko	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9	1,2	1,5	1,7	2,0	2,1	2,0	2,7
Litva	1,5	1,5	1,2	1,5	1,6	1,8	2,0	2,3	2,7	2,6	2,4	2,9
Rumunsko	0,6	0,6	0,7	0,9	1,1	1,2	1,3	1,5	1,8	2,1	1,8	2,4
Maďarsko	0,8	0,9	1,1	1,3	1,5	1,7	2,1	2,2	2,5	2,9	2,6	3,3
Rusko	0,9	1,0	1,0	1,1	1,2	1,2	1,4	1,6	1,9	2,2	1,9	2,1
Estonsko	1,8	1,8	1,6	1,9	1,9	2,0	2,1	2,3	2,5	2,8	2,6	3,2
Itálie	1,0	1,2	1,5	1,7	1,9	2,1	2,4	2,8	3,6	4,5	4,3	5,1
Řecko	1,0	1,1	1,3	1,5	2,0	2,1	2,3	2,4	3,0	3,3	2,9	2,8
Španělsko	1,0	1,1	1,2	1,3	1,6	1,8	2,0	2,4	2,9	3,4	3,8	4,3
Portugalsko	1,0	1,1	1,1	1,2	1,4	1,4	1,6	2,0	2,5	3,0	3,3	3,9
Japonsko	0,4	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	1,4	1,8	2,4	3,1	3,8	4,9
Německo	1,0	1,3	1,6	1,8	1,9	2,2	2,8	3,2	3,8	4,0	3,5	4,3
Rakousko	1,2	1,4	1,7	2,0	2,1	2,3	2,7	3,1	3,6	3,8	3,5	4,3
Švýcarsko	1,1	1,3	1,5	1,6	1,8	2,1	2,6	3,2	3,7	4,0	4,1	4,5
Kanada	1,1	1,1	1,2	1,4	1,6	1,6	1,8	2,0	2,3	2,7	3,0	3,5
Belgie	1,4	1,7	1,9	2,0	2,1	2,3	2,6	3,2	3,5	3,8	3,6	4,3
Lucembursko	1,3	1,6	1,6	1,7	1,7	1,9	2,2	2,6	3,1	3,5	3,2	3,2
Švédsko	1,5	1,6	1,9	2,1	2,3	2,7	3,2	4,0	4,3	4,7	5,0	5,4
Velká Británie	1,5	1,7	1,9	2,0	2,3	2,4	2,7	3,2	3,6	4,1	4,1	4,5
Nizozemsko	1,0	1,2	1,4	1,5	1,7	2,0	2,2	2,6	2,9	3,1	3,2	3,6
Austrálie	1,1	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,7	2,0	2,3	2,8	3,1	3,5
Finsko	0,7	0,8	0,9	1,0	1,1	1,3	1,8	2,3	2,8	3,2	3,3	3,9
Dánsko	1,2	1,4	1,6	1,8	2,1	2,4	2,9	3,3	3,7	3,9	4,0	4,1
Norsko	1,7	1,8	1,9	2,0	2,2	2,5	3,0	3,4	3,7	4,0	4,3	4,6
Francie	1,6	1,8	2,1	2,2	2,4	2,5	2,9	3,4	3,9	4,3	3,8	4,6
Nový Zéland	1,1	1,3	1,5	1,4	1,5	1,4	1,7	1,9	2,3	2,7	2,9	3,2
Irsko	1,5	1,6	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	2,1	2,5	2,5	2,7
Island	1,4	1,3	1,1	1,0	1,5	1,9	2,2	2,4	2,5	2,6	2,7	3,0
USA	1,1	1,3	1,4	1,6	1,8	2,1	2,4	2,5	2,7	3,0	3,3	3,6

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 1 (oranžově), mezi 2–4 (světle modře) a vyšší nebo rovno 4 (modře).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008.

Francie, Velká Británie, Belgie, Irsko a severské země (s výjimkou Finska) patřily v roce 1950 k zemím s nejvyšším zastoupením velmi starých osob, podíl 80letých a starších osob v populaci přesahoval 1,4 %. Také na konci sledovaného období v roce 2005 patřily tyto země spolu s Itálií, Španělskem, Japonskem, Německem, Rakouskem a Švýcarskem k „dlouhověkým“ zemím, ve kterých je podíl osob 80letých a starších vyšší než 4 %.

V polovině zemí východní skupiny ještě v roce 1960 nepřesahoval podíl velmi starých osob ani 1 %. V roce 2005 se však už i východní země přiblížily minimálně hranici 2,5 % zastoupení osob 80+ (pouze s výjimkou Ruska, kde je tento podíl jen 2,1 %). Nejvyšší zastoupení osob starších 80 let nalezneme v rámci zemí východní skupiny v České republice, Slovinsku, Bulharsku, Maďarsku a Estonsku.

3.6.4 INDEXY POMĚRU ZASTOUPENÍ VĚKOVÝCH SKUPIN

V následující části bude pozornost věnována vývoji dvou souhrnných ukazatelů věkové struktury (indexu stáří a indexu ekonomického zatížení)⁸⁷. Tyto indexy zachycující poměr mezi hlavními věkovými skupinami a jsou ukazateli stupně demografického stárnutí. Pro hodnocení věkové struktury z hlediska příznivosti pro ekonomický rozvoj je použit koncept tzv. demografického okna (Vallin, 2005).

Index stáří i index ekonomického zatížení jsou jednoduché ukazatele poměru mezi třemi hlavními složkami populace. Krajními složkami jsou složka dětská a seniorská, třetí skupinou je složka prostřední, v závislosti na tom, jaké kritérium pro vymezení věkových skupin použijeme, hovoříme o složce reprodukční (biologická reprodukce) či produktivní (ekonomická produkce)⁸⁸. Zvolené ukazatele přes nebo spíše pro svou jednoduchost a tedy snadnou datovou dostupnost, naráží na klíčovou otázku, do jaké míry zvolené hranice hlavních věkových skupin reprezentují skutečné rozmezí těchto životních etap u osob v jednotlivých populacích a jednotlivých obdobích. Prvotnější otázkou však je, jaký aspekt života mají hranice oddělovat, zda spíše hranice reprodukčního potenciálu či hranice ekonomické aktivity (kdy hovoříme o produktivním obyvatelstvu nebo přesněji o obyvatelstvu ve věku ekonomické aktivity). V moderních společnostech se počátky a konce životních etap v jednotlivých složkách života mohou lišit i o desetiletí. Zde navíc hledáme hranice nejen pro celou populaci ale pro soubor populací, relativně dlouhé časové období a pohybujeme se v rozdílných společenských podmínkách. Dětskou složku, tedy složku která není aktivní ani z reprodukčního hlediska ani z hlediska ekonomické aktivity, zpravidla vymezujeme věkem do 15 let, i když stále častěji se setkáváme s hranicí 20 let. Druhou hranici, pokud máme na mysli ne reprodukční aktivitu⁸⁹, ale aktivitu ekonomickou, zpravidla klademe do věku 60 let, i když s ohledem na postupné prodlužování věku odchodu do důchodu, bude pro aktuální a budoucí vývoj vhodnější hranice 65 let. Vzhledem ke sledovanému období byly zvoleny jednotně hranice 15 a 60 let⁹⁰. Index stáří a index ekonomického zatížení byly vypočítány z podílů jednotlivých věkových skupin.

⁸⁷ Tato kapitola vychází s příspěvkem na konferenci RELIK II. (Vítková, 2009).

⁸⁸ Někteří autoři používají označení biologická a ekonomická generace (Fiala – Langhamrová, 2008).

⁸⁹ Pro vymezení reprodukčního věku se používají hranice ženské plodivosti 15–50 let.

⁹⁰ Předmětem našeho zájmu nejsou přesné hodnoty těchto indexů, ale postižení trendů dlouhodobého vývoje a srovnání těchto trendů v jednotlivých zemích a protože se zabýváme obdobím minulých téměř 60 let, domníváme se, že použití těchto věkových hranic je pro naše účely vhodnější.

3.6.4.1 Vývoj indexu stáří

Vývoj indexu stáří (is) udávajícího počet osob starších 60 let připadajících na 100 osob mladších 15 let od roku 1950 dokládá postupné výrazné stárnutí populací vyspělých zemí, avšak v rámci sledovaného souboru pozorujeme relativně heterogenní vývoj v tempu stárnutí. Od roku 1950 došlo ve všech sledovaných vyspělých zemích k nárůstu hodnot is, který se v roce 1950 pohyboval okolo rozmezí 30–80 a na konci sledovaného období v roce 2005 v rozmezí 70–190. Ve většině rozvinutých zemí na počátku 21. století počet seniorů (starších 60 let) převyšoval počet dětí (mladších 15 let).

Tabulka 37 Index stáří (počet osob ve věku 60 a více let na 100 osob ve věku 0–14 let), 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	51,4	49,8	56,6	71,1	85,4	84,6	71,5	74,4	83,2	96,3	110,9	135,4
Slovensko	34,3	31,3	32,3	37,0	51,5	52,7	51,3	51,3	58,5	66,1	77,7	95,8
Slovinsko	38,2	39,9	44,9	53,1	61,8	65,0	62,5	66,7	77,6	97,8	121,4	143,7
Bulharsko	38,1	39,8	43,7	53,7	64,5	73,2	71,0	82,2	95,1	119,6	141,4	167,2
Lotyšsko	61,7	65,0	68,5	73,0	80,1	84,4	80,9	78,3	81,3	93,2	119,7	153,8
Polsko	27,9	27,4	28,1	35,5	47,4	57,5	54,3	54,1	59,4	69,3	86,5	105,5
Litva	48,7	47,9	44,2	49,8	55,6	59,2	60,6	63,6	71,6	80,3	96,0	120,8
Rumunsko	30,6	35,6	37,6	46,2	51,0	56,7	49,8	58,3	66,5	85,4	103,3	122,9
Maďarsko	45,0	48,4	55,3	67,2	82,7	90,1	78,5	84,2	94,1	107,7	120,2	137,4
Rusko	31,8	33,7	31,0	34,8	44,7	58,4	62,5	61,2	69,6	78,0	101,1	113,9
Estonsko	57,8	62,0	66,5	70,3	76,0	78,4	73,7	72,9	77,5	92,3	116,0	142,8
Itálie	44,9	51,4	55,8	61,5	67,1	72,8	78,4	98,4	127,4	152,3	170,6	177,5
Řecko	34,8	40,8	45,7	51,8	65,5	72,8	76,8	83,6	104,2	127,4	146,4	159,7
Španělsko	40,2	42,3	44,9	46,9	50,9	54,6	59,8	73,3	96,0	125,3	145,9	149,0
Portugalsko	35,6	37,3	39,2	42,8	49,1	54,0	60,5	70,9	92,2	114,7	133,5	142,9
Japonsko	21,8	24,2	29,0	37,4	44,0	48,1	54,2	67,6	95,1	127,5	159,6	192,0
Německo	62,9	74,5	81,2	82,1	85,8	94,9	104,3	124,4	126,7	127,6	148,7	174,1
Rakousko	68,0	74,9	82,7	83,3	82,4	87,1	93,2	108,2	115,4	111,9	121,2	136,9
Švýcarsko	58,9	59,0	62,9	64,3	68,9	78,1	92,9	108,5	114,1	111,4	117,3	134,2
Kanada	38,0	34,6	31,9	32,6	37,9	46,9	58,6	68,5	74,9	78,9	87,4	101,1
Belgie	76,1	76,1	74,9	77,3	80,9	86,1	91,1	102,6	113,8	119,6	125,7	128,7
Lucembursko	72,9	78,2	76,1	78,2	83,7	92,0	94,7	105,8	109,2	105,5	101,6	101,1
Švédsko	63,7	66,4	78,6	87,6	94,2	101,4	111,7	134,9	127,4	116,4	120,1	133,9
Velká Británie	69,5	70,7	72,5	75,9	78,0	84,5	95,2	107,8	109,5	106,7	109,5	118,3
Nizozemsko	39,2	41,1	43,7	49,1	53,1	59,7	70,4	86,6	95,1	96,7	97,8	104,9
Austrálie	47,2	42,8	40,5	41,2	42,7	46,4	53,8	62,7	70,5	74,4	80,7	89,3
Finsko	34,0	34,0	36,8	45,0	57,7	70,5	80,8	89,7	95,9	100,0	109,3	123,0
Dánsko	51,0	53,6	61,5	68,9	75,5	82,7	93,8	110,3	120,0	113,8	107,0	112,8
Norsko	57,0	57,4	62,5	69,0	74,3	80,3	91,4	106,0	111,1	102,6	96,0	100,0
Francie	71,4	66,8	64,3	69,0	73,0	76,6	77,6	86,3	96,0	104,1	110,1	113,6
Nový Zéland	45,0	40,4	37,1	36,2	39,3	42,3	50,4	58,5	66,2	67,0	69,6	76,7
Irsko	51,2	49,7	50,8	49,7	50,5	49,7	48,4	48,8	55,7	62,6	69,6	74,5
Island	34,1	32,2	32,9	33,4	38,4	42,2	49,1	52,5	58,6	61,9	64,4	71,5
USA	46,3	44,4	43,2	44,6	49,8	58,7	69,3	75,9	76,5	74,1	75,0	80,3

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 50 (modře), mezi 100 – 140 (světle oranžově) a vyšší nebo rovno než 140 (oranžově).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

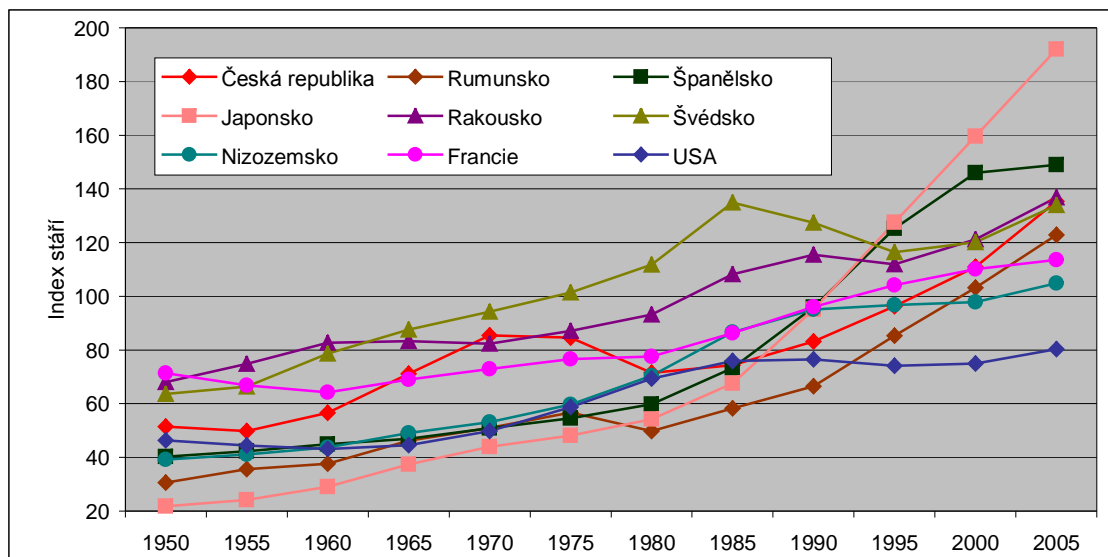
Země východní skupiny měly na počátku sledovaného období is zpravidla nižší než země skupiny západní (kromě České republiky a pobaltských zemí měl v těchto zemích index stáří hodnotu nižší než 50). Podobných hodnot jako ve východních zemích

nabýval is také v zemích jižní Evropy. V západních zemích byl index stáří v roce 1950 v širším rozpětí, na jedné straně zde nalezneme země, které měly index stáří nižší než 50 (zámořské země, Nizozemsko, Finsko, Island) a na druhé straně země s indexem stáří přes 70 (Belgie, Lucembursko, Velká Británie a Francie).

Země, které měly index stáří v roce 1950 relativně nízký (do 50), si tuto úroveň udržely i po období 60. a některé země i 70. let, ale na konci sledovaného období lze mezi země s relativně nižším indexem stáří (do 100) řadit pouze země s aktuálně vyšší úrovní porodnosti, a to Nový Zéland, Irsko, Island, USA a Austrálii.

Ty západní země, jejichž index stáří na počátku sledovaného období, tedy v 50. letech 20. století, převyšoval hodnotu 70 (Německo, Rakousko, Belgie, Lucembursko, Švédsko, Velká Británie a Francie), dosáhly už během 80. let 20. století hodnot indexu stáří přes 100. Avšak s výjimkou Německa (které je zemí s aktuálně velmi nízkou porodností), nepatří tyto země na počátku 21. století mezi země s nejvyššími (přes 140) hodnotami indexu stáří. Ty jsou pozorovány v některých zemích východní skupiny (Slovensko, Bulharsko, Lotyšsko, Estonsko), ve všech 4 zemích jižní Evropy, v již zmíněném Německu, ale především v Japonsku, které vykazuje aktuálně nejvyšší hodnotu indexu stáří (192 pro rok 2005).

Obrázek 20 Vývoj indexu stáří ve vybraných zemích (počet osob ve věku 60 a více let na 100 osob ve věku 0–14 let), 1950–2005

Zdroj dat: World Population Prospect 2008

Měřeno změnou indexu stáří došlo k nejdynamičtějšímu vývoji stárnutí populace v rámci sledované skupiny rozvinutých zemí jednoznačně v Japonsku, kde index stáří vzrostl v roce 2005 oproti roku 1950 o 880 % (z hodnoty 22 seniorů na 100 dětí na hodnotu 192). Japonsko však na počátku sledovaného období bylo mezi vyspělými

zeměmi výjimkou, charakteristiky jeho populačního vývoje se od většiny ostatních sledovaných zemí lišily, Japonsko bylo v té době relativně opožděno v demografickém vývoji, o to rychlejší změny však v následujících desetiletích v této zemi proběhly.

Tabulka 38 Index vývoje indexu stáří, 1955–2005, základ indexu rok 1950

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	97	110	138	166	164	139	145	162	187	216	263
Slovensko	91	94	108	150	154	150	150	171	193	227	280
Slovinsko	104	118	139	162	170	164	175	203	256	318	376
Bulharsko	105	115	141	169	192	187	216	250	314	372	439
Lotyšsko	105	111	118	130	137	131	127	132	151	194	249
Polsko	98	101	127	170	206	195	194	213	248	310	378
Litva	98	91	102	114	122	124	131	147	165	197	248
Rumunsko	116	123	151	166	185	163	190	217	279	337	401
Maďarsko	108	123	149	184	200	174	187	209	239	267	305
Rusko	106	97	109	141	183	196	192	219	245	318	358
Estonsko	107	115	122	131	136	128	126	134	160	201	247
Itálie	114	124	137	149	162	174	219	284	339	380	395
Řecko	117	131	149	188	209	220	240	299	366	420	458
Španělsko	105	112	117	127	136	149	182	239	312	363	370
Portugalsko	105	110	120	138	152	170	199	259	322	375	402
Japonsko	111	134	172	202	221	249	311	437	586	734	883
Německo	118	129	130	136	151	166	198	201	203	236	277
Rakousko	110	122	122	121	128	137	159	170	165	178	201
Švýcarsko	100	107	109	117	133	158	184	194	189	199	228
Kanada	91	84	86	100	123	154	180	197	207	230	266
Belgie	100	98	102	106	113	120	135	150	157	165	169
Lucembursko	107	104	107	115	126	130	145	150	145	139	139
Švédsko	104	123	138	148	159	175	212	200	183	189	210
Velká Británie	102	104	109	112	122	137	155	158	154	158	170
Nizozemsko	105	111	125	135	152	179	221	242	246	249	267
Austrálie	91	86	87	91	98	114	133	149	158	171	189
Finsko	100	108	132	170	207	238	264	282	294	322	362
Dánsko	105	121	135	148	162	184	217	236	223	210	221
Norsko	101	110	121	130	141	161	186	195	180	169	176
Francie	94	90	97	102	107	109	121	135	146	154	159
Nový Zéland	90	82	80	87	94	112	130	147	149	155	170
Irsko	97	99	97	99	97	94	95	109	122	136	145
Island	95	96	98	113	124	144	154	172	182	189	210
USA	96	93	96	108	127	150	164	165	160	162	173

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 100 (modře), mezi 150–200 (světle oranžově) a vyšší nebo rovno než 200 (oranžově).

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Všechny 4 jihoevropské země zaznamenaly během sledovaného období také velmi výrazné zvýšení indexu stáří. Jeho hodnota v roce 2005 byla zhruba o 300 % vyšší než v roce 1950 (z hodnot 35–45 vzrostl na hodnoty v rozmezí 143–177). O něco méně intenzivní nárůst hodnot indexu stáří vykazuje (větší a heterogennější) skupina východních zemí, kde došlo během 55 sledovaných let k nárůstu indexu stáří zhruba o 150–300 % (pouze v Bulharsku o něco více).

Země západní skupiny jako celek zaznamenaly relativně méně intenzivní nárůst indexu stáří než výše zmíněné země. S výjimkou Finska (a samozřejmě již uvedeného

Japonska) byl nárůst indexu stáří od roku 1950 do roku 2005 v těchto zemích nižší než o 180 %. V Irsku a Lucembursku dokonce počet seniorů starších 60 let připadajících na jedno dítě do 15 let vzrostl o méně než 50 %.

3.6.4.2 Vývoj indexu ekonomického zatížení a koncept tzv. demografického okna

Index ekonomického zatížení (iez) zhruba udává, kolik ekonomicky neaktivních osob připadá na 100 osob ekonomicky aktivních, přesněji na 100 osob zhruba ve věku ekonomické aktivity. Použit byl index s věkovými hranicemi 15 a 60 let⁹¹. Tento ukazatel je používán pro posouzení věkové struktury z hlediska ekonomického vývoje, avšak nezohledňuje poměr mezi oběma skupinami ekonomicky neaktivních osob, přičemž dětská složka populace je složkou, do které se investuje a která bude v budoucnu složkou ekonomicky aktivní, kdežto osoby v poproduktivním věku již svůj ekonomický status nezmění.

Význam příznivé věkové struktury pro ekonomický rozvoj, tzv. demografické okno (demographic window) připomíná např. Vallin. Demografické okno je přímým důsledkem demografické revoluce (Vallin, 2005). Vymezení demografického okna se uvádí buď jednoduše bez zohlednění podílu dětské a seniorské složky jako hodnoty iez nižší než 100 (případně jiná hranice např. 90). Druhý, složitější způsob vymezení je založen i na zohlednění podílu složky dětské a seniorské, kdy podíl dětské složky v populaci musí být nižší než 30 % a zároveň podíl seniorské složky musí být nižší než 15 %, v tomto případě je iez nižší než 90 a zároveň is (zohlednění poměru dětské a seniorské složky) nižší než 50⁹² (United Nations, 2004).

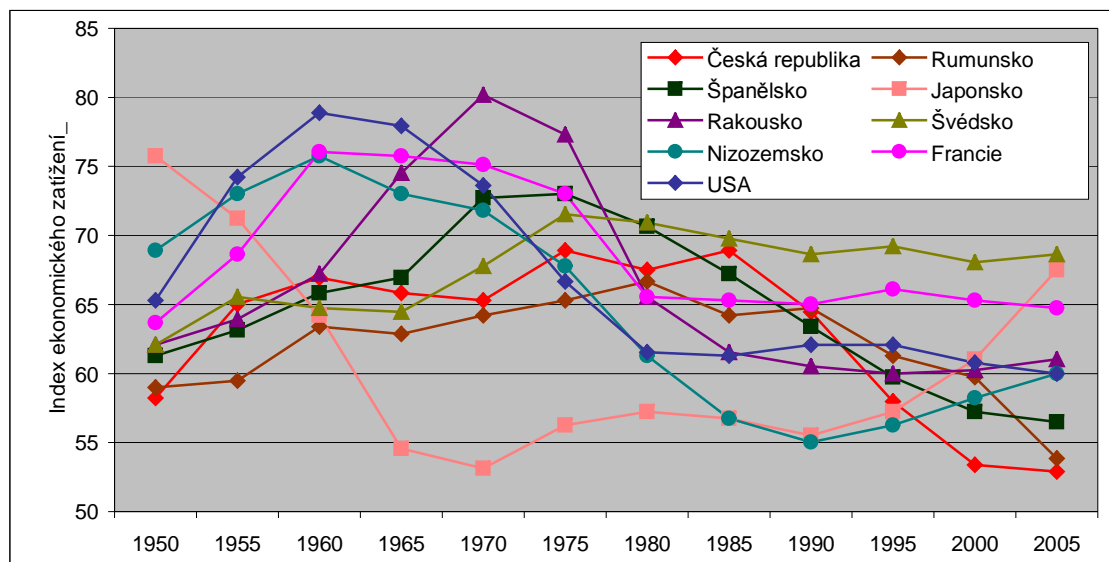
Hodnoty iez se ve sledovaném období vyvíjely dlouhodobě příznivě, v naprosté většině zemí hodnota tohoto indexu byla v roce 2005 nižší než v roce 1950. Po celé sledované období také všechny země zaznamenávaly hodnotu iez nižší než 100 a dokonce nižší než 90. Podle jednoduššího vymezení demografického okna (nezohledňujícího poměr dětí a seniorů v závislé složce obyvatelstva) by tedy všechny země po celé sledované období mohly být hodnoceny jako země s věkovou strukturou příznivou pro ekonomický vývoj. Podle složitějšího vymezení demografického okna však už většina demograficky vyspělých zemí příznivou věkovou strukturu ztratila v průběhu

⁹¹ Hranice ukončující ekonomicky aktivní věk byla opět určena na 60 let, neboť je podle našeho názoru vhodnější pro delší sledované období než druhá zvažovaná hranice 65 let, viz výše.

⁹² I vymezení demografického okna s sebou nese otázky ohledně stanovení věkových hranic ekonomické aktivity, podobně jako bylo diskutováno výše.

druhé poloviny 20. století, viz výše vývoj indexu is^{93} . Připomínáme, že pracujeme s hranicemi 15 a 60, pokud bychom vzali v úvahu hranici 65 let, byla situace tzv. demografického okna ve vyspělých zemích prodloužena zhruba o 20 let a některé země by i v roce 2005 mohly být označeny za země stále mající z ekonomického hlediska příznivou věkovou strukturu.

Obrázek 21 Vývoj indexu ekonomického zatížení ve vybraných zemích (počet osob ve věku 0–14 a 60 a více let na 100 osob ve věku 15–59 let), 1950–2005

Zdroj dat: World Population Prospect 2008

V zemích východní skupiny byla hodnota indexu v 50. letech zhruba v rozmezí 60–70, stejně tak v zemích jižní Evropy. Také v západních zemích byla v 50. letech hodnota indexu ekonomického zatížení vyšší než 60 (s výjimkou Lucemburska). Řada zemí západní skupiny však na rozdíl od zemí východu a jihu už na počátku sledovaného období vykazovala hodnotu indexu ekonomického zatížení vyšší než 70, bylo to především Japonsko, Irsko (a dále Nový Zéland, Island a Kanada).

Během 2. poloviny 20. století se index ekonomického zatížení v zemích východní skupiny příliš neměnil a jeho hodnota se udržovala blízko rozpětí 60–70. Pouze Slovensko a Polsko zaznamenali v 60. letech vyšší hodnoty tohoto ukazatele (okolo 75). Na začátku 21. století hodnota indexu ekonomického zatížení v těchto zemích poklesla, v roce 2005 byla ve východní skupině nižší než 60, v případě Slovenska a Ruska dokonce nižší než 50.

⁹³ V první polovině sledovaného období (zhruba v 50.–70. letech) také v některých zemích podíl dětské složky přesáhl 30 %, tuto situaci však z dlouhodobého ekonomického zatížení neposuzujeme tak negativně. Jednalo se o tyto země: Slovensko, Polsko, Rusko, Japonsko, Kanadu, Austrálii, Finsko, Nový Zéland, Irsko, Island, USA.

Tabulka 39 Index ekonomického zatížení (počet osob ve věku 0-14 a 60 a více let na 100 osob ve věku 15–59 let), 1950–2005

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	58,2	65,0	66,9	65,8	65,3	68,9	67,5	68,9	64,5	58,0	53,4	52,9
Slovensko	63,4	69,8	75,4	76,4	70,1	66,7	65,3	67,8	66,9	60,5	53,8	49,0
Slovinsko	61,3	62,9	65,8	66,1	63,9	64,2	60,5	60,0	59,5	56,3	54,3	52,9
Bulharsko	58,7	59,2	60,0	59,2	60,0	61,6	60,8	63,4	65,6	64,7	61,0	57,7
Lotyšsko	69,2	62,9	58,5	62,3	63,7	63,7	58,5	60,8	63,4	66,7	64,2	58,2
Polsko	60,3	65,3	75,1	72,4	66,1	60,8	60,0	64,7	66,7	62,9	56,3	50,4
Litva	68,4	65,3	63,4	70,1	72,4	68,4	61,0	60,8	62,9	64,7	64,5	59,0
Rumunsko	59,0	59,5	63,4	62,9	64,2	65,3	66,7	64,2	64,7	61,3	59,7	53,8
Maďarsko	57,2	61,3	64,7	63,4	61,3	62,9	64,2	65,6	64,5	60,8	58,7	58,2
Rusko	61,6	56,5	64,7	67,5	62,6	58,5	54,1	57,7	63,9	61,6	57,7	47,7
Estonsko	67,8	62,3	60,8	63,9	63,7	63,7	60,5	61,8	65,0	66,1	64,2	58,5
Itálie	63,1	61,3	63,4	65,0	69,8	72,4	65,6	62,1	59,5	60,3	63,1	65,0
Řecko	63,1	59,5	62,9	63,1	70,1	70,4	67,5	64,2	64,5	61,8	60,5	59,7
Španělsko	61,3	63,1	65,8	66,9	72,7	73,0	70,6	67,2	63,4	59,7	57,2	56,5
Portugalsko	66,7	65,0	68,9	70,6	74,8	73,9	70,6	68,1	64,5	61,3	60,3	61,0
Japonsko	75,7	71,2	64,2	54,6	53,1	56,3	57,2	56,7	55,5	57,2	61,0	67,5
Německo	60,8	58,7	62,9	71,5	75,7	72,1	60,8	56,0	57,5	59,0	63,4	64,5
Rakousko	62,1	63,9	67,2	74,5	80,2	77,3	65,6	61,6	60,5	60,0	60,3	61,0
Švýcarsko	60,0	63,4	64,2	65,6	67,2	66,4	61,3	58,0	57,2	59,2	60,3	60,5
Kanada	69,5	76,1	79,2	79,5	70,9	62,6	56,3	56,0	56,7	57,5	55,8	54,8
Belgie	58,2	62,3	69,8	73,0	73,9	70,9	62,9	62,6	63,1	64,7	65,3	64,2
Lucembursko	52,4	54,1	60,0	66,9	68,4	62,3	57,7	54,8	57,2	59,2	61,0	59,2
Švédsko	62,1	65,6	64,7	64,5	67,8	71,5	70,9	69,8	68,6	69,2	68,1	68,6
Velká Británie	60,8	64,2	67,2	68,9	75,1	75,4	69,5	66,4	66,1	66,9	66,1	64,7
Nizozemsko	68,9	73,0	75,7	73,0	71,8	67,8	61,3	56,7	55,0	56,3	58,2	60,0
Austrálie	63,9	70,6	73,3	71,8	69,8	67,8	63,7	62,3	60,0	60,0	59,7	59,5
Finsko	67,2	69,5	71,2	64,7	63,4	60,0	58,0	58,2	60,8	61,3	61,6	63,4
Dánsko	65,8	68,6	68,6	67,2	69,2	70,4	67,5	63,1	59,7	59,2	62,1	66,7
Norsko	62,1	67,5	72,7	72,1	74,5	75,1	73,9	70,1	66,4	65,3	64,5	64,5
Francie	63,7	68,6	76,1	75,7	75,1	73,0	65,6	65,3	65,0	66,1	65,3	64,7
Nový Zéland	73,0	77,9	82,1	79,9	79,5	74,5	69,2	63,9	62,3	62,3	62,6	61,3
Irsko	77,6	81,5	88,3	87,6	88,0	87,6	83,2	79,2	73,9	65,3	58,2	55,3
Island	70,4	79,5	85,5	84,8	80,8	74,8	69,5	67,8	65,3	65,3	62,1	61,0
USA	65,3	74,2	78,9	77,9	73,6	66,7	61,6	61,3	62,1	62,1	60,8	60,0

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 55 (modře), mezi 65–75 (světle oranžově) a vyšší nebo rovno než 75 (oranžově).

Zdroj: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Také země jižní Evropy během druhé poloviny 20. století nezaznamenaly výraznou změnu hodnoty tohoto indexu, i když i zde pozorujeme, zhruba o 10 let později než u zemí východní skupiny, přechodný nárůst hodnoty tohoto indexu nad hodnotu 70. Na počátku 21. století měly jihoevropské země hodnotu indexu ekonomického zatížení zhruba okolo 60, tedy vyšší než ve skupině východních zemí.

Země západní skupiny také zaznamenaly během druhé poloviny 20. století přechodný nárůst hodnot iez a na počátku 20. století opět jeho hodnoty poklesly na 55–70 ekonomicky neaktivních osob připadajících na 100 ekonomicky aktivních. V řadě zemí této skupiny hodnota iez v 60., 70. letech 20. století (a v Irsku i později) překročila či se blížila hodnotě 80 (Rakousko, Kanada, Nový Zéland, Irsko, Island a USA). Významně odlišný byl vývoj iez v Japonsku, kde na začátku druhé poloviny 20. století rychle klesl z hodnot přes 70 na hodnoty nižší než 60, aby se na začátku 21. století jeho hodnota

opět zvedla a v roce 2005 mělo Japonsko ze sledovaných zemí druhou nejvyšší hodnotu indexu ekonomického zatížení 67,5. Vyšší hodnotu v roce 2005 už mělo pouze Švédsko, o něco nižší pak i Dánsko, Itálie a dále Německo, Belgie, Velká Británie, Finsko, Norsko a Francie.

Tabulka 40 Index vývoje indexu ekonomického zatížení 1955–2005, základ indexu rok 1950

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Česká republika	112	115	113	112	118	116	118	111	100	92	91
Slovensko	110	119	120	111	105	103	107	106	95	85	77
Slovinsko	103	107	108	104	105	99	98	97	92	89	86
Bulharsko	101	102	101	102	105	103	108	112	110	104	98
Lotyšsko	91	85	90	92	92	85	88	92	96	93	84
Polsko	108	125	120	110	101	100	107	111	104	93	84
Litva	96	93	103	106	100	89	89	92	95	94	86
Rumunsko	101	107	107	109	111	113	109	110	104	101	91
Maďarsko	107	113	111	107	110	112	115	113	106	103	102
Rusko	92	105	110	102	95	88	94	104	100	94	78
Estonsko	92	90	94	94	94	89	91	96	98	95	86
Itálie	97	100	103	111	115	104	98	94	95	100	103
Řecko	94	100	100	111	111	107	102	102	98	96	95
Španělsko	103	107	109	119	119	115	110	103	97	93	92
Portugalsko	98	103	106	112	111	106	102	97	92	90	92
Japonsko	94	85	72	70	74	76	75	73	76	81	89
Německo	97	103	118	125	119	100	92	95	97	104	106
Rakousko	103	108	120	129	125	106	99	97	97	97	98
Švýcarsko	106	107	109	112	111	102	97	95	99	100	101
Kanada	109	114	114	102	90	81	81	82	83	80	79
Belgie	107	120	125	127	122	108	108	108	111	112	110
Lucembursko	103	114	128	130	119	110	104	109	113	116	113
Švédsko	106	104	104	109	115	114	112	111	111	110	111
Velká Británie	106	111	113	124	124	114	109	109	110	109	107
Nizozemsko	106	110	106	104	98	89	82	80	82	84	87
Austrálie	111	115	112	109	106	100	98	94	94	93	93
Finsko	103	106	96	94	89	86	87	90	91	92	94
Dánsko	104	104	102	105	107	103	96	91	90	94	101
Norsko	109	117	116	120	121	119	113	107	105	104	104
Francie	108	119	119	118	115	103	103	102	104	103	102
Nový Zéland	107	113	109	109	102	95	88	85	85	86	84
Irsko	105	114	113	113	113	107	102	95	84	75	71
Island	113	122	121	115	106	99	96	93	93	88	87
USA	114	121	119	113	102	94	94	95	95	93	92

Pozn.: Barevně jsou zvýrazněny hodnoty nižší nebo rovno 90 (modře), mezi 110–120 (světle oranžově) a vyšší nebo rovno než 120 (oranžově).

Zdroj: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

3.6.5 SHRNUÍ VÝVOJE DEMOGRAFICKÉHO STÁRNUTÍ

V demograficky vyspělých zemích probíhá postupující stárnutí populací. Jeho tempo je dáno předchozím vývojem úrovně porodnosti a úmrtnosti. V zemích východní a jižní skupiny se podíl dětské složky zmenšil během sledovaného období zhruba na polovinu (na hodnotu okolo 15 %), v heterogennější skupině západní v průměru o něco méně (na hodnoty okolo 15–20 %). Podíl seniorské složky populace se naopak ve všech zemích výrazně zvětšil (zpravidla o více než 50 % na hodnoty v rozmezí 15–25 % pro věkovou skupinu starších 60 let). Zastoupení nejstarší složky populace, osob starších 80 let je ukazatelem dlouhověkosti a do značné míry kvality života. Většina zemí, které na začátku 21. století měly nejvyšší zastoupení této věkové skupiny (přes 4 %), byly už v polovině 20. století zeměmi s nejvyšším podílem velmi starých osob (skandinávské země, Island, Francie, Velká Británie, Belgie, Irsko), na konci sledovaného období se k těmto zemím řadí i Japonsko, Německo, Rakousko, Švýcarsko. Naopak v zemích východu je zastoupení této věkové skupiny nejmenší.

Během sledovaného období 55 let byl pozorován postupný růst hodnot indexu stárí, a to v podstatě ve všech sledovaných zemích. Ve skupině demograficky rozvinutých zemí jako celku vzrostla hodnota indexu stárí během sledovaného období trojnásobně, v roce 1950 byl index stárí zhruba 40 let a v roce 2005 už téměř 120. Přestože byl vývoj v jednotlivých zemích diferencován, hlavní trend postupující převahy starších osob nad dětmi je společný všem demograficky rozvinutým zemím. Pouze ve zemích, které na konci sledovaného období patří k zemím s relativně vyšší úrovní porodnosti, pozorujeme v roce 2005 index stárí nižší než 90 (Austrálie, Nový Zéland a USA, Irsko a Island). Na opačném pólu je skupina zemí, kde v roce 2005 index stárí přesáhl hodnotu 140 (kromě jihoevropských zemí Itálie, Španělska, Portugalska a Řecka se dále jedná o Slovinsko, Bulharsko Lotyšsko a Německo). Nejvýrazněji se stárnutí populace projevuje v Japonsku, kde index stárí na počátku sledovaného období v roce 1955 měl hodnotu pouze 22, avšak do roku 2005 se zvýšil o 880 % a přesáhl hodnotu 190 seniorů starších 60 let nad 100 dětí do věku 15 let. Vývoj v Japonsku však v rámci sledované skupiny nemá obdoby, Japonsko od druhé poloviny 20. století prožilo velice intenzivní společenský a s tím související i demografický vývoj ze země patřící mezi zaostalé k dnešní situaci jedné z nejvyspělejších zemí.

Vývoj indexu ekonomického zatížení nebyl v porovnání s vývojem indexu stárí tak plynulý, a to právě díky vývoji zastoupení obou ekonomicky závislých věkových skupin. U všech sledovaných zemí byla hodnota indexu ekonomického zatížení v roce 2005 nižší než v roce 1955. Důležitým rysem vývoje věkové struktury je skutečnost, že většina rozvinutých zemí zaznamenala v 60., 70. (a některé země i v 80.) letech

20. století dočasné zvýšení hodnot indexu ekonomického zatížení. Po celé sledované období všechny země zaznamenávaly relativně příznivou hodnotu iez nižší než 90.

K hodnocení věkové struktury z hlediska ekonomického je možno použít také koncept tzv. demografického okna, jak je nazvána přechodná situace, kdy populace má věkovou strukturu velice příznivou pro ekonomický rozvoj. Podle jednoduššího vymezení demografického okna (iez nižší než 90 bez rozlišení zastoupení dětské a seniorské složky v populaci) by všechny země po celé sledované období mohly být hodnoceny jako země s věkovou strukturou příznivou pro ekonomický vývoj. Podle složitějšího vymezení demografického okna, kdy zároveň podíl dětské složky musí být nižší než 30 % a podíl seniorské složky nižší než 15 %, by však už většina sledovaných zemí příznivou věkovou strukturu ztratila v průběhu druhé poloviny 20. století a období demografického okna již v těchto zemích bylo ukončeno.

3.7 SESKUPENÍ ZEMÍ PODLE CHARAKTERISTIK POPULAČNÍHOHO VÝVOJE

Cílem této části je jednak ověřit, zda apriorní rozdělení na východní a západní skupinu a z ní vyčleněnou jižní podskupinu bylo oprávněné z hlediska charakteru demografické reprodukce v jednotlivých zemích, případně identifikovat jiná možná či podrobnější seskupení zkoumaných zemí. Cílem není nalezení jednoznačných rozdělení ani identifikaci hlavních diferencujících proměnných. Sledovaných 34 zemí je souborem relativně rozsáhlým, na jedné straně se jedná o země s podobnými hlavními charakteristikami populačního vývoje (demograficky vyspělé země) a také o země řazené mezi rozvinuté z hlediska společenského vývoje. Na druhé straně má každá země své specifika, hlavní rozdíly v populačním vývoji je zřejmě možno přičíst politickému rozdělení po druhé světové válce na východní blok a západní blok. V obou politických blocích nalezneme země, které v polovině 50. let 20. století byly relativně pokročilejší v sociálním i demografickém vývoji, i země, které za nimi zaostávaly (země, které teprve dokončovaly proces demografické revoluce). Souhrnně však v západní skupině byl oproti východní skupině větší podíl zemí pokročilejších z hlediska společenského rozvoje a životní úrovně. Rozdělení na východní a západní skupinu plus vymezení podskupiny jižních zemí bylo použito výše v analýze hlavních rysů demografického vývoje. Validita tohoto rozdělení je patrná již z výše uvedených analýz u většiny demografických charakteristik, nyní bude testována souhrnně pomocí shlukové analýzy.

Shluková analýza na základě podobných/rozdílných charakteristik hledá shluky⁹⁴ zemí, jež si jsou v těchto charakteristikách blízké/vzdálené. Vypracována byla v programu IBM SPSS Statistics verze 19, postupem Hierarchical Cluster, zadáno rozmezí 2–9 výsledných shluků, metodou nejvzdálenějšího souseda (Furthest neighbor), měřítkem čtverce euklidovských vzdáleností (squared euclidean distance). Vstupními daty jsou demografické ukazatele pro příslušné období, jejich přehled je vždy pod příslušným grafem, přesné vstupní hodnoty a řešení případných chybějících údajů je uvedeno v příloze, u všech proměnných byla provedena Z transformace. Níže uvádíme grafické výstupy v podobě dendrogramů, které přehledně zobrazují příslušnost jednotlivých zemí do shluků, jejich postupné sdružování a „vzdálenost“ na jaké se sdruží do shluku. Tuto grafickou vizualizaci považujeme pro náš cíl za dostačující (nejsou důležité jednotlivé hodnoty, ani přesná identifikace hodnot demografických ukazatelů, které daný shluk charakterizují).

⁹⁴ Pro přehlednost bude používáno označení shluk a podshluk pro výstupy shlukové analýzy, termíny skupina používáme pro a priori rozdělené skupiny východní, západní a jižní.

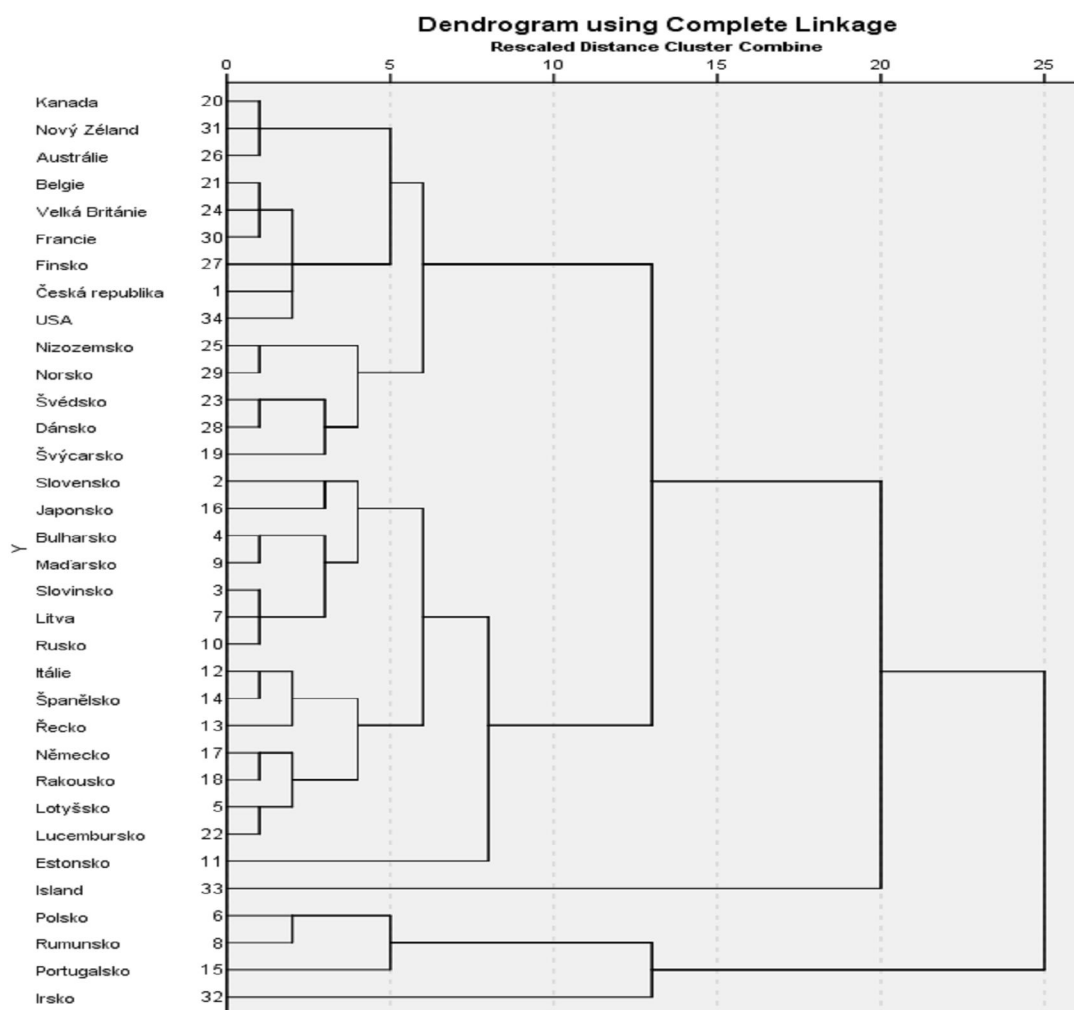
Shluková analýza byla provedena pro 3, resp. 5 období:

Pro počáteční období 1950–1960⁹⁵, kdy se teprve ustavují oba politické bloky a kdy se v jednotlivých zemích ještě stabilizuje poválečná situace i předchozí vývoj.

Pro prostřední období, ve kterém předpokládáme nejvyšší diferenciaci mezi politickými bloky. Střední období je vymezeno jednak dvěma kratšími obdobími 1970–1980 a 1980–1990 (překrývajícími se rokem 1980, za který byla data použita do obou období) a jednak souhrnně obdobím 1970–1990.

Pro poslední období 2000–2008, kdy již předpokládáme prosazování nové stabilizace sociálních podmínek ve východním bloku po přelomových, transformačních 90. letech 20. století.

⁹⁵ Z použitých proměnných pouze hrubá míra migračního salda je vždy průměrem za pětileté období počínající rokem, který vymezuje studované období.

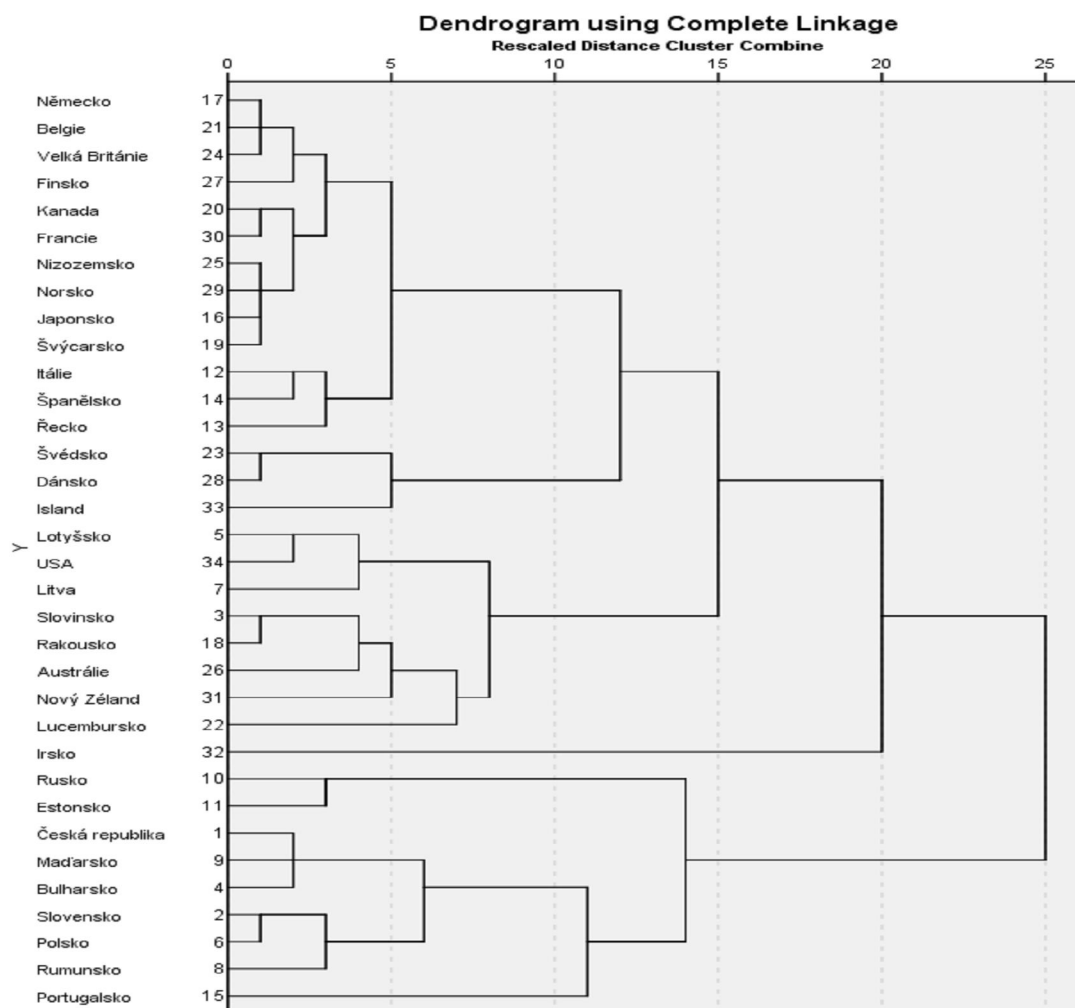
Obrázek 22 Seskupení zemí 1950–1960

Pozn.: Vstupní proměnné: kvocient kojenecké úmrtnosti 1950, 1955, 1960, naděje dožití při narození mužů 1950–1954 (průměr), 1955–1959 (průměr), 1960, naděje dožití při narození žen 1950–1954 (průměr), 1955–1959 (průměr), 1960, úhrnná plodnost 1950, 1955, 1960, podíl narozených mimo manželství 1950, 1955, 1960, hrubá míra migračního salda 1950–1954 (průměr), 1955–1959 (průměr), 1960–1964 (průměr), průměrný věk matek 1955 a 1960.

Na počátku druhé poloviny 20. století je možno země seskupit následujícím způsobem: Shluk nejvyspělejších zemí, který tvoří podshluk tří zámořských zemí Kanada, Nový Zéland, Austrálie; podshluk Belgie, Velká Británie, Francie plus Finsko, Česká republika, USA a podshluk Nizozemsko, Norsko, Švédsko, Dánsko, Švýcarsko.

Druhý shluk je tvořen podshlukem složeným především ze zemí východní Evropy – Slovensko, Bulharsko, Maďarsko, Slovinsko, Litva, Rusko a Japonsko; podshlukem tří jihoevropských zemí Itálie, Španělsko, Řecko a podshlukem tří německy mluvících zemí Německo, Rakousko, Lucembursko plus Lotyšsko. Do tohoto shluku se na „větší vzdálenosti“ přidává Estonsko. Samostatně stojí Island. Třetí shluk tvoří země, které demografickou revoluci v tomto období teprve dokončují – Polsko, Rumunsko, Portugalsko a Irsko.

Obrázek 23 Seskupení zemí 1970–1980

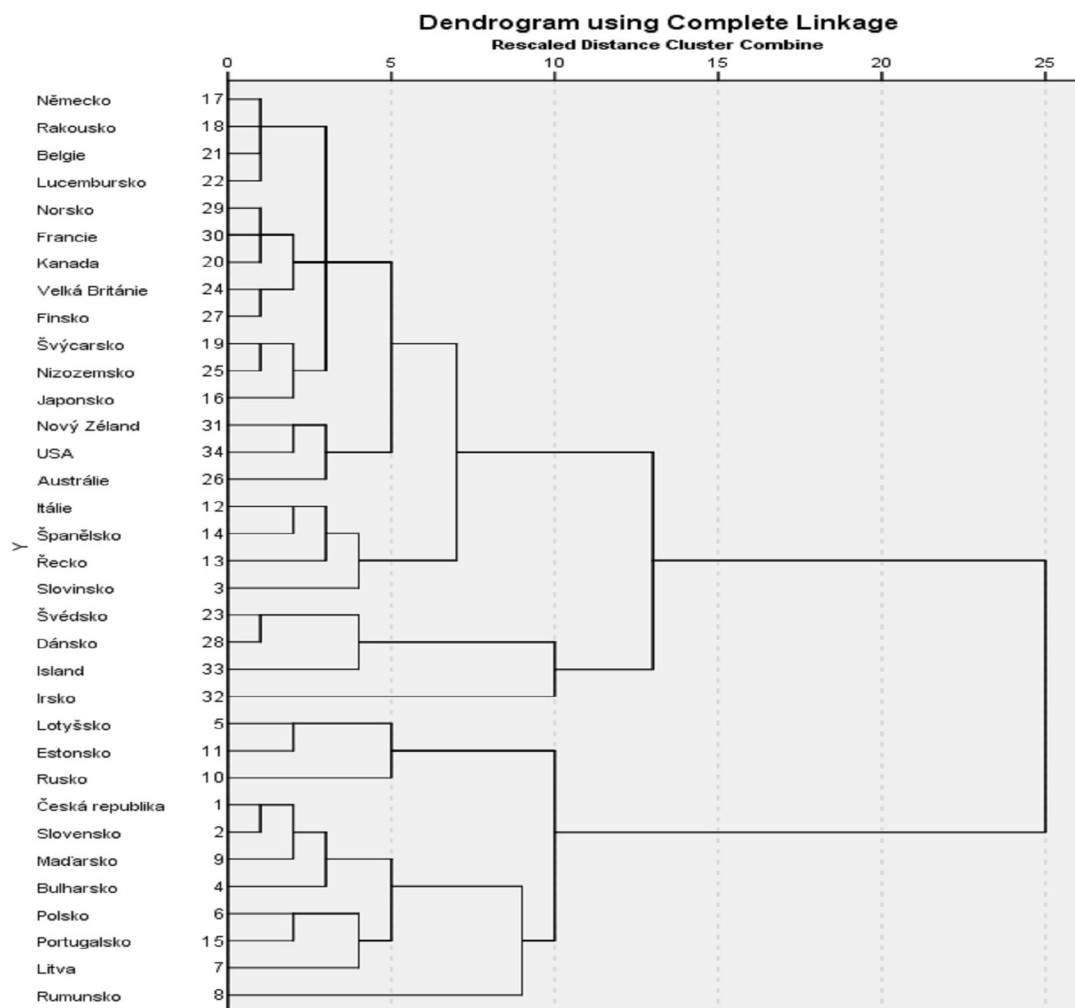

Pozn.: Vstupní proměnné: kvocient kojenecké úmrtnosti 1970, 1980, naděje dožití při narození mužů 1970, 1980, naděje dožití při narození žen 1970, 1980, úhrnná plodnost 1970, 1980, podíl narozených mimo manželství 1970, 1980, hrubá míra migračního salda 1970–1974 (průměr), 1980–1985 (průměr), průměrný věk matek 1970, 1980, index umělé potratovosti 1970, 1980, úhrnná sňatečnost 1970, 1980, úhrnná rozvodovost 1970, 1980.

V období 1970–1980 lze vymezit shluk východoevropských zemí (spolu s Portugalskem). Pouze Litva, Lotyšsko a Slovinsko se do tohoto shluku neřadí.

V druhém shluku najdeme podshluk zbylých východoevropských zemí (Lotyšsko, Litva, Slovinsko), Lucemburska a zámořských zemí USA, Austrálie a Nového Zélandu. Samostatně se vyčleňuje Irsko. Další podshluk tvoří tři severské země Švédsko, Dánsko, Island; do samostatného podshluku se seskupují tři jihoevropské země Itálie, Španělsko, Řecko. Poslední podshluk obsahuje zbývající země Německo, Belgie, Velká Británie, Finsko; Kanada, Francie, Nizozemsko, Norsko, Japonsko, Švýcarsko.

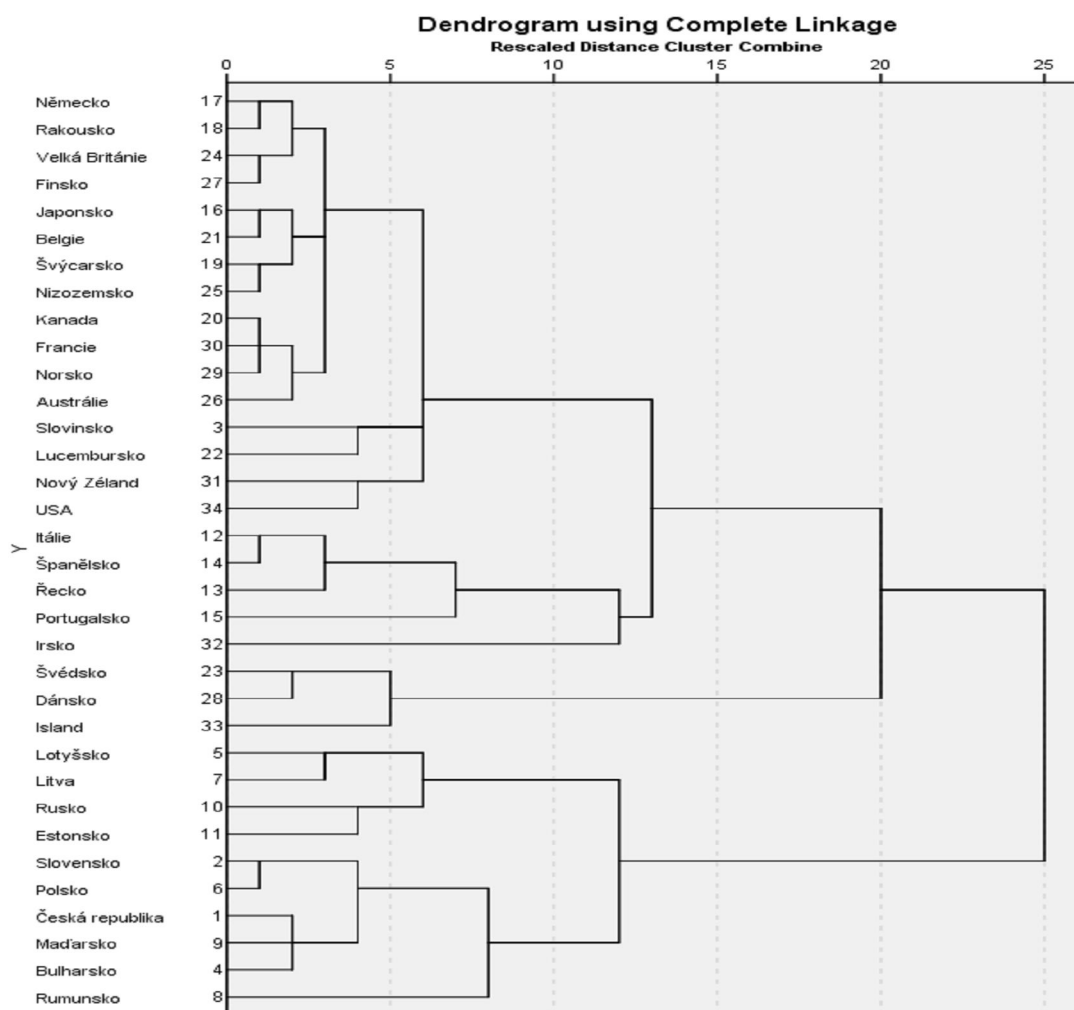
Obrázek 24 Seskupení zemí 1980–1990

Pozn.: Vstupní proměnné: kvocient kojenecké úmrtnosti 1980, 1990, naděje dožití při narození mužů 1980, 1990, naděje dožití při narození žen 1980, 1990, úhrnná plodnost 1980, 1990, podíl narozených mimo manželství 1980, 1990, hrubá míra migračního salda 1980–1984 (průměr), 1990–1994 (průměr), průměrný věk matek 1980, 1990, index umělé potratovosti 1980, 1990, úhrnná sňatečnost 1980, 1990, úhrnná rozvodovost 1980, 1990.

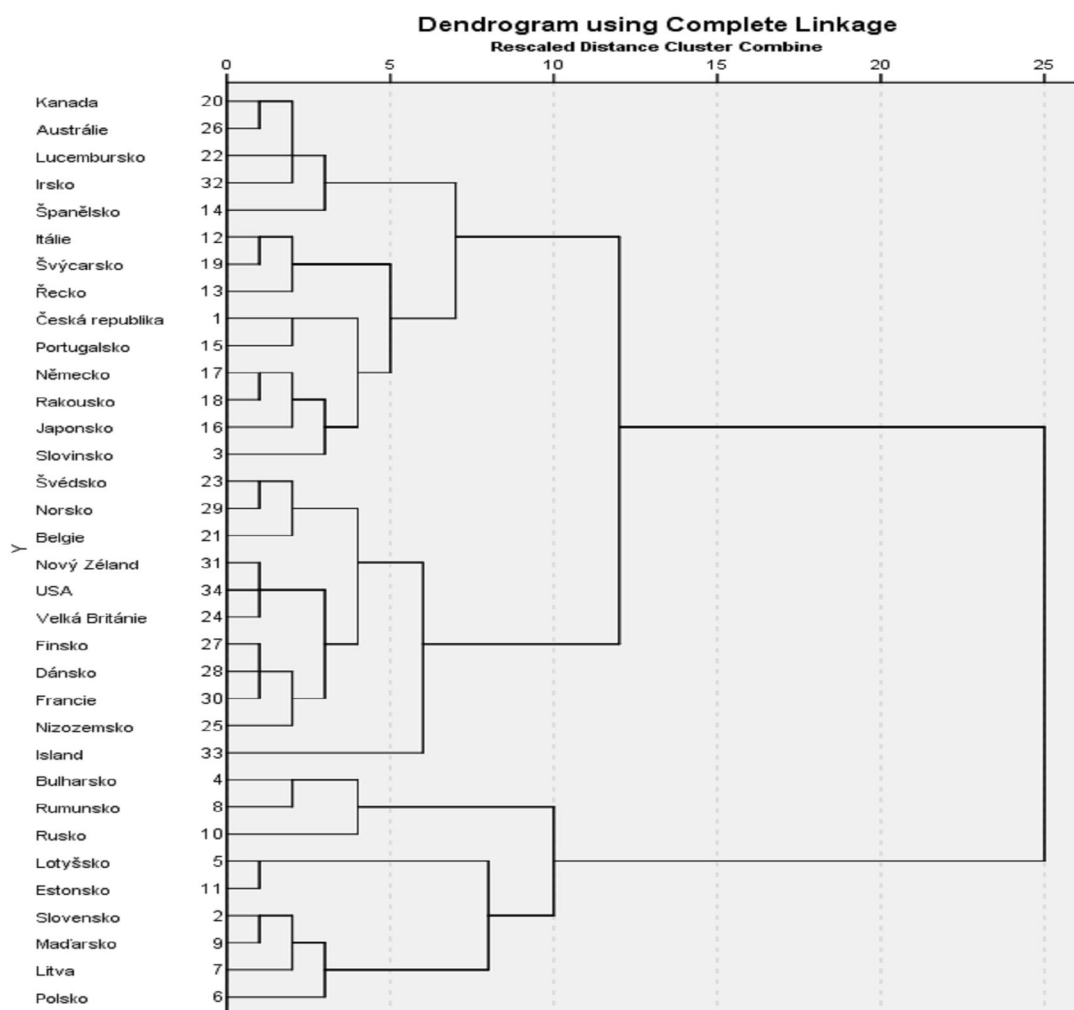
V období 1980–1990 je jednoznačně vymezen shluk východních zemí, ke kterému se stále svými demografickými charakteristikami řadí i Portugalsko a naopak v něm není Slovinsko.

V druhém shluku, tvořeném zeměmi západu, jsou tyto podshluky: podshluk tří severovýchodních zemí Švédsko, Dánsko, Island plus Irsko; podshluk čtyř jihoevropských zemí Itálie, Španělsko, Řecko a Slovinsko; podshluk tří zámořských zemí Nový Zéland, USA, Austrálie; a podshluk ostatních zemí: Německo, Rakousko, Belgie, Lucembursko; dále Norsko, Francie, Kanada, Velká Británie, Finsko a Švýcarsko, Nizozemsko, Japonsko.

Obrázek 25 Seskupení zemí 1970–1990

Pozn.: Vstupní proměnné: kvocient kojenecké úmrtnosti 1970, 1980, 1990, naděje dožití při narození mužů 1970, 1980, 1990, naděje dožití při narození žen 1970, 1980, 1990, úhrnná plodnost 1970, 1980, 1990, podíl narozených mimo manželství 1970, 1980, 1990, hrubá míra migračního salda 1970–1974 (průměr), 1980–1985 (průměr), 1990–1994 (průměr), průměrný věk matek 1970, 1980, 1990, index umělé potratovosti 1970, 1980, 1990, úhrnná sňatečnost 1970, 1980, 1990, úhrnná rozvodovost 1970, 1980, 1990.

Šířeji pojaté střední období 1970–1990, které je sloučením dvou předcházejících, nabízí samozřejmě podobné seskupení zemí jako dvě období, ze kterých se skládá. Rozlišíme-li dva hlavní shluky, dostáváme na jedné straně shluk východních zemí, v kterém není z východních zemí pouze Slovinsko a vedle toho shluk západních zemí (kam se v tomto časovém vymezení už zařadilo Portugalsko). V rámci východního shluku je možno vymezit podshluk pobaltských zemí s Ruskem a podskupinu ostatních zemí. Ve shluku západních zemí pozorujeme podshluk tří severských zemí Švédsko, Dánsko, Island; podshluk čtyř jihoevropských zemí Itálie, Španělsko, Řecko, Portugalsko plus Irsko a podshluk ostatních zemí: Německo, Rakousko, Velká Británie, Finsko; Japonsko, Belgie, Švýcarsko, Nizozemsko; Kanada, Francie, Norsko, Austrálie; Slovinsko, Lucembursko, Nový Zéland, USA.

Obrázek 26 Seskupení zemí 2000–2008

Pozn.: Vstupní proměnné: kvocient kojenecké úmrtnosti 2000, 2008, naděje dožití při narození mužů 2000, 2008, naděje dožití při narození žen 2000, 2008, úhrnná plodnost 2000, 2008, podíl narozených mimo manželství 2000, 2008, hrubá míra migračního salda 2000–2004 (průměr), 2005–2009 (průměr), průměrný věk matek 2000, 2008.

Na počátku 21. století stále pozorujeme hlavní dělení na shluk východní a západní. Ve shluku východních zemí se ze zemí bývalého východního bloku nenachází pouze Česká republika a Slovinsko. V rámci východního shluku se vyčleňuje podshluk Bulharsko, Rumunsko, Rusko a podshluk ostatních zemí Slovensko, Maďarsko, Litva, Polsko a k nim se na větší vzdálenosti řadí i Lotyšsko a Estonsko.

Ve shluku západních zemí pozorujeme dělení na podshluk složený ze zemí, které mají vyšší úroveň plodnosti: Švédsko, Norsko, Belgie; dále Nový Zéland, USA, Velká Británie; Finsko, Dánsko, Francie, Nizozemsko a Island. Ostatní země západního shluku tvoří podskupinu charakteristickou v celku relativně nižší úrovní plodnosti, tvoří ji tyto země: Kanada, Austrálie, Lucembursko, Irsko, Španělsko; dále Itálie, Švýcarsko, Řecko a Česká republika, Portugalsko, Německo, Rakousko, Japonsko, Slovinsko.

3.7.1 SHRNUTÍ Seskupení zemí podle charakteristik populačního vývoje

Shluková analýza potvrdila vhodnost apriorního rozdělení zkoumaných zemí na skupinu východní a západní i oprávněnost vyčlenění podskupiny jižní ze západní skupiny. Cílem shlukové analýzy nebylo nalezení přesného rozřídění, použité metody a vstupní ukazatele dávají pouze jedno z řady řešení, proto nepřistupujeme k získaným seskupením striktně.

Na počátku sledovaného období se teprve stabilizují podmínky nového politického uspořádání a zřejmě ještě působí rozdílná úroveň jednotlivých zemí z předchozího vývoje. Vyděluje se shluk zemí, které demografickou revoluci na počátku druhé poloviny 20. století teprve dokončují, v našem řešení samostatný shluk tvoří Polsko, Portugalsko, Rumunsko a Irsko. Začíná se formovat skupina východních zemí, avšak zatím ne jednoznačně, při dělení na tři shluky nalezneme v této skupině vedle Japonska i Německo, Rakousko a Lucembursko. Česká republika jako jediná země východního politického bloku se řadí do shluku vyspělých západních zemí.

Ve středním období 1970–1990, kdy již předpokládáme hluboké působení rozdílných společenských podmínek v obou východních blocích na charakter demografické reprodukce se také v naší analýze jednoznačně projevuje dělení na západní a východní skupinu.

I v období posledním, na počátku 21. století, tedy 10 a více let po pádu socialistických režimů přetrvává hlavní rozdělení na východní a západní skupinu. Do shluku tvořeného východními zeměmi se nezařadilo pouze Slovinsko a Česká republika.

A priori ustavená skupina jihoevropských zemí (Itálie, Španělsko, Řecko a Portugalsko) se v druhé polovině 20. století ve všech čtyřech testovaných obdobích (1950–1960, 1970–1980, 1980–1990, 1970–1990) také zformovala do vlastního podshluku, i když zpočátku bez Portugalska a naopak v období 1980–1990 se Slovinskem. Na počátku 21. století země jižní Evropy samostatný podshluk v našem řešení netvoří. Podobně se během druhé poloviny 20. století formoval podshluk severských zemí, zpravidla tvořen Dánskem, Švédskem, později s Islandem. I v tomto případě se zdá, že na počátku 21. století se zřejmě formuje jiné rozdělení, tyto země už vlastní podshluk neformují. Vedle již zmíněných zemí se specifickým vývojem svého řazení do shluků (Portugalsko, Slovinsko, Island, Česká republika) je dále možno připomenout ještě Irsko, které také (kromě posledního sledovaného období) vykazovalo relativně svébytné charakteristiky demografického vývoje.

4 DOCHÁZÍ K HOMOGENIZACI DEMOGRAFICKÉ REPRODUKCE VE VYSPĚLÝCH ZEMÍCH?

Cílem této části je hledání odpovědi na otázku, zda lze v souboru demograficky vyspělých zemí pozorovat trend homogenizace či nikoliv^{96, 97}. Stěžejní část této otázky bude řešena na vývoji úhrnné plodnosti, naděje dožití a kvocientu kojenecké úmrtnosti, jakožto hlavních transversálních ukazatelů porodnosti a úmrtnosti. Tyto demografické ukazatele jsou nejpoužívanějšími ukazateli dvou hlavních demografických procesů, nejsou ovlivněny věkovou strukturou populace a jakožto ukazatele transversální charakterizují aktuální intenzitu daného procesu. Dále jsou do analýzy homogenizace zařazeny také další ukazatele porodnosti (průměrný věk matek a podíl narazených mimo manželství), úhrnná sňatečnost, úhrnná rozvodovost, index umělé potratovosti, hrubá míra přirozeného přírůstku a migračního salda a podíly věkových skupin (0-14, 60+, 65+, 80+). Tyto ukazatele považujeme za méně důležité pro sledovanou otázku, neboť nevystihují intenzitu hlavních demografických procesů, ale jejich dílčí struktury, resp. méně určující demografické procesy. V textu budeme používat jak termínu homogenita, který odkazuje na výchozí teoretické zasazení analýzy, tak termínu variabilita, který vychází z použitých metod, ze standardního pojmenování použitých statistických ukazatelů.⁹⁸

4.1.1 VÝVOJ PORODNOSTI Z HLEDISKA HOMOGENIZACE

Vývoj **úhrnné plodnosti** od roku 1950 je ve sledovaných zemích charakteristický dlouhodobým trendem poklesu z hodnot 2–4 děti na ženu na v zásadě téměř poloviční hodnoty 1,2–2 děti na ženu. Variabilita úrovně úhrnné plodnosti se ve sledovaných 34 zemích od roku 1950 snižovala a současně se snižovala i samotná úroveň úhrnné plodnosti. Snižoval se počet obsazených variačních skupin, v prvních 4 pětiletých obdobích (tedy v období 1950–1969) bylo obsazeno 5–7 variačních skupin, v dalších 4 pětiletých obdobích (1970–1989) bylo obsazeno 4–5 variačních skupin v poslední třetině sledovaného období (tedy v letech 1990–2009) byly obsazeny pouze 3 variační skupiny. Zároveň se postupně obsazovaly variační skupiny vymezené nižšími hodnotami úhrnné plodnosti a ve variačních skupinách vymezených úrovní plodnosti

⁹⁶ Teoretická východiska jsou řešena v kapitole Systémový přístup v demografii.

⁹⁷ Kapitola vychází z článku autorky (Vítková, 2011).

⁹⁸ Homogenita označuje stejnorodost prvků, variabilita proměnlivost, odchylnost od normálu, typu. Přestože termín variabilita na rozdíl od termínů homogenita – heterogenita odkazuje k jakémusi „středu“ (v našem případě aritmetickému průměru), domníváme se, že je možno v tomto případě pracovat s oběma termíny.

vyšší než 2,62 od roku 1985 (a vyšší než 2,26 od roku 1990) nenajdeme žádnou ze sledovaných zemí.

Tabulka 41 Variabilita úhrnné plodnosti v období 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 0,36														
1,17	1,53	1,90	2,26	2,62	2,98	3,35	3,71	4,07							
1950–1954	0	0	7	8	7	5	7	0	2,76	1,98	3,70	0,52	19	1,72	62
1955–1959	0	0	6	12	6	4	2	4	2,75	1,95	4,07	0,58	21	2,12	77
1960–1964	0	2	6	9	9	4	1	3	2,70	1,82	4,02	0,58	22	2,20	81
1965–1969	0	1	9	15	6	1	1	1	2,48	1,81	3,87	0,43	17	2,06	83
1970–1974	0	5	17	7	4	0	0	1	2,25	1,62	3,82	0,42	19	2,20	98
1975–1979	3	12	10	8	0	0	1	0	2,02	1,49	3,48	0,40	20	1,99	99
1980–1984	5	14	12	2	1	0	0	0	1,87	1,43	2,88	0,30	16	1,45	77
1985–1989	7	13	12	2	0	0	0	0	1,81	1,34	2,29	0,27	15	0,95	53
1990–1995	10	19	5	0	0	0	0	0	1,68	1,27	2,19	0,23	14	0,92	55
1995–1999	19	11	4	0	0	0	0	0	1,52	1,17	2,06	0,25	17	0,89	59
2000–2004	20	10	4	0	0	0	0	0	1,51	1,19	2,04	0,26	17	0,85	56
2005–2009	18	12	4	0	0	0	0	0	1,59	1,27	2,10	0,26	17	0,83	52

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Rostoucí homogenizaci úrovně plodnosti ve sledovaných zemích lze sledovat také pomocí jednoduchých statistických ukazatelů míry variability. Postupné snižování směrodatné odchylky hodnot úhrnné plodnosti je ovlivněno i celkově snižující se úrovní plodnosti, tento efekt však je vyloučen při použití variačního koeficientu (VK1), udávajícího procentní podíl směrodatné odchylky na hodnotě aritmetického průměru. Hodnota tohoto variačního koeficientu byla v první polovině sledovaného období v rozmezí 17–22 %, v druhé polovině sledovaného období se snížila na 14–17 %.

Dalším ukazatelem vystihujícím určitou stránku homogenity je variační rozpětí a variační rozpětí standardizované aritmetickým průměrem, zde označované jako VK2 (podíl variačního rozpětí na hodnotě aritmetického průměru v %). Pokud rozdělíme sledované období na dvě poloviny, vidíme snížení variačního rozpětí z hodnot 1,72–2,20 v období 1950–1979 na rozmezí 0,83–1,45 v období 1980–2009. Pokud rozdělíme sledovaných 60 let na třetiny, pozorujeme tento vývoj variačního rozpětí: snížení z 1,72–2,06 v letech 1950–1969 na 0,95–2,2 v letech 1970–1989 a konečně na 0,83–0,92 v letech 1990–2009. Standardizujeme-li variační rozpětí hodnotou příslušného průměru, pozorujeme snížení z hodnoty 62–99 % pro období 1950–1980 na hodnoty 52–77 % pro období 1980–2009. Nebo, členíme-li sledované období na tři časová období, pozorujeme vývoj z hodnot 62–83 % v letech 1950–1969, na 53–99 % v letech 1970–1989 a konečně v poslední třetině výraznější snížení variability na hodnoty 52–59 % v letech 1990–2009.

Podíl **mimomanželsky narozených**⁹⁹ se v druhé polovině 20. století postupně výrazně zvyšoval z průměru 7 % za sledovaný soubor zemí v roce 1950 na více než 30 % na přelomu století, spolu s tím výrazně rostlo také variační rozpětí z 26 % na více než dvojnásobek. V první polovině sledovaného období byly obsazeny 4 z celkového počtu 8 variačních skupin, následně docházelo k růstu variability, postupně bylo obsazeno 6, 5, 7, 8, 8, 8 variačních skupin. Zpravidla však několik skupin bylo zastoupeno jen 1–3 zeměmi, ostatní země se nacházely v několika málo skupinách početně hodně obsazených. Naopak hodnoty směrodatné odchylky, variačního rozpětí i obou variačních koeficientů postupně klesaly.

Tabulka 42 Variabilita podílu narozených mimo manželství, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

údání variací skupiny									počet chybějících jednotek	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	1	2	3	4	5	6	7	8								
horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 8,11																
0,80	8,91	17	25,1	33,3	41,4	49,5	57,6	65,7	pro 5leté období							
1950–1954	19	3	1	1	0	0	0	0	10	7,04	1,5	27,9	6,11	87	26,4	375
1955–1959	19	4	1	1	0	0	0	0	9	6,68	1,2	27,1	5,78	87	25,9	387
1960–1964	25	7	0	1	0	0	0	0	1	6,50	1,2	25,3	4,87	75	24,1	371
1965–1969	23	9	0	1	0	0	0	0	1	7,13	1,0	26,9	5,16	72	25,9	363
1970–1974	24	8	1	1	0	0	0	0	0	7,66	0,9	29,9	5,62	73	29,0	379
1975–1979	18	13	1	2	0	0	0	0	0	9,29	0,8	33,0	7,54	81	32,2	347
1980–1984	14	12	4	1	2	0	1	0	0	13,12	0,8	50,3	11,51	88	49,5	377
1985–1989	14	8	8	1	0	3	0	0	0	15,31	1,0	48,0	11,56	76	47,0	307
1990–1995	9	11	3	6	2	2	1	0	0	19,16	1,1	55,2	13,32	70	54,1	282
1995–1999	3	8	6	7	3	3	1	1	2	25,40	3,0	60,9	14,21	56	57,9	228
2000–2004	1	3	8	6	5	3	3	1	4	31,25	4,0	65,2	14,36	46	61,2	196
2005–2009	1	2	1	10	4	6	2	2	6	35,75	5,1	65,7	13,96	39	60,6	169

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: INED, vlastní výpočty.

Průměrný věk matek při narození dítěte se v druhé polovině 20. století nejdříve v průměru za sledovaný soubor mírně snižoval, od 90. let se opět mírně zvyšoval¹⁰⁰. Také počet obsazených variačních skupin se během 20. století téměř neměnil, zpravidla bylo obsazeno 7 z 8 variačních skupin (i když vždy zhruba 3 skupiny byly zastoupeny pouze 1–2 zeměmi)¹⁰¹. Také ostatní ukazatele variability se téměř neměnily a ukazují na relativní stabilitu variability, nelze proto z našich dat označit vývoj průměrného věku matek ani za homogenizující ani heterogenizující.

⁹⁹ Pro první dvě pětiletá období chybí údaje pro 10, resp. 9 zemí z 34, avšak v následujících obdobích až do roku 2000 jsou data za (téměř) kompletní soubor. Údaje z počátku 21. století opět chybí pro 4, resp. 6 zemí. Vzhledem k celkovému trendu a tomu, že data chybí za krajní období se nedomníváme, že by tato skutečnost příliš znehodnocovala pozorované výsledky.

¹⁰⁰ Na vývoj ukazatele průměrného věku matek při narození dítěte může mít vliv i snižování průměrného počtu narozených dětí.

¹⁰¹ Především pro počátek sledovaného období je v datovém souboru velký podíl zemí s chybějícími údaji.

Tabulka 43 Variabilita průměrného věku matek při narození dítěte, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8		průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 0,98								počet chybějících jednotek							
23,68	24,7	25,6	26,6	27,6	28,6	29,5	30,5	31,5		pro 5leté období						
1950	0	0	0	1	1	3	2	0	27	28,9	27,3	30,0	0,8	2,9	2,7	9,2
1955	0	0	1	3	7	3	1	2	17	28,5	26,6	30,8	1,3	4,5	4,3	15,0
1960	0	0	3	2	10	3	2	2	12	28,3	26,0	31,5	1,4	4,9	5,5	19,3
1965	0	2	3	6	9	4	3	1	6	27,8	25,1	31,3	1,4	5,0	6,3	22,6
1970	0	3	3	11	5	4	1	1	6	27,5	24,8	30,9	1,3	4,8	6,1	22,3
1975	1	2	6	15	4	1	2	0	3	27,0	24,5	30,2	1,1	4,2	5,7	20,9
1980	1	2	15	10	1	1	1	0	3	26,6	24,3	29,6	1,0	3,8	5,3	20,0
1985	1	5	8	11	5	0	1	0	3	26,6	23,9	29,7	1,2	4,4	5,8	21,6
1990	2	4	6	9	8	1	1	0	3	27,0	24,0	29,9	1,3	4,9	5,9	21,9
1995	1	6	5	3	8	7	1	0	3	27,2	23,7	29,9	1,6	6,0	6,2	22,8
2000	1	2	5	3	7	8	4	0	4	27,9	24,3	30,2	1,6	5,9	5,9	21,1
2005	0	2	1	7	2	9	6	2	5	28,5	25,0	30,7	1,6	5,5	5,8	20,2

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: INED, vlastní výpočty.

Na základě pozorování uvedených ukazatelů variability lze konstatovat dlouhodobou homogenizaci úrovně úhrnné plodnosti, avšak tento trend nebyl od počátku do konce sledovaného období lineární. Na úplném počátku sledovaného období (1950–1954) byla homogenita vyšší než v obdobích následujících. To bylo způsobeno zřejmě shodou okolností, kdy na jedné straně řada zemí zažívala poválečný „baby-boom“, způsobený specifickým populačním klimatem a kompenzační plodností. Na druhé straně v zemích méně vyspělých ještě doznívala vyšší úroveň plodnosti v rámci ukončování demografické revoluce. Dalším důležitým rysem ve vývoji úrovně plodnosti byl nárůst variability v 60., ale především 70. letech 20. století. V letech 1965–1974 bylo obsazeno 7 z celkově 8 variačních skupin, variační rozpětí nabývalo v tomto období také nejvyšších hodnot, podobně VK1 a VK2. Tato zvýšená variabilita je způsobena rozdílnými společenskými podmínkami v zemích bývalého východního a západního bloku. V řadě zemí bývalého západního bloku došlo v tomto období k výraznému snížení úrovně úhrnné plodnosti, které reflektuje hypotéza druhého demografického přechodu, zatímco na východě pokračoval předchozí trend vysoké intenzity sňatečnosti a porodnosti. Vedle hlavního ukazatele intenzity plodnosti byl sledován také vývoj průměrného věku matek a podílu narozených mimo manželství. Hodnocení vývoje těchto ukazatelů je však omezeno nekompletním datovým souborem, trend homogenizace v tomto případě konstatovat nelze, u podílu narozených mimo manželství spíše naopak pozorujeme růst heterogenity.

4.1.2 VÝVOJ ÚMRTNOSTI Z HLEDISKA HOMOGENIZACE

Úroveň **kojenecké úmrtnosti** je významným faktorem celkové úrovně úmrtnosti, proto lze předpokládat, že její vývoj bude mít základní společné rysy shodné jako vývoj celkové úmrtnosti měřený nadějí dožití. Ukazatele kvocientu kojenecké úmrtnosti je používáno i mimo demografii jako ukazatele celkové vyspělosti společnosti, který odráží nejen úroveň zdravotní péče o matky a kojence, ale i postavení žen a dětí ve společnosti. V polovině 20. století se úroveň kojenecké úmrtnosti v rozvinutých zemích pohybovala v rozpětí 20–100 ‰, na počátku 21. století v rozpětí zhruba 3–15 ‰. Na první pohled je patrný rozdíl mezi zeměmi východní Evropy, které mají a především během druhé poloviny 20. století měly vyšší úroveň kojenecké úmrtnosti a mezi západními zeměmi, které měly a mají úroveň kojenecké úmrtnosti nižší. Rozdíl mezi těmito dvěma skupinami zemí se od 90. let 20. století začíná snižovat.

Tabulka 44 Variabilita kvocientu kojenecké úmrtnosti, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 12,25														
2,9	15,2	27,4	39,7	51,9	64,2	76,4	88,7	101,0	pro 5leté období						
1950–1954	0	6	6	7	4	4	1	6	53,0	19,7	100,9	25,2	48	81,2	153
1955–1959	0	12	8	6	5	1	2	0	39,7	16,9	86,4	18,0	45	69,5	175
1960–1964	1	16	8	7	1	1	0	0	31,1	15,1	76,2	13,4	43	61,1	197
1965–1969	5	20	6	2	1	0	0	0	25,1	12,5	60,5	10,6	42	48,0	191
1970–1974	8	21	4	1	0	0	0	0	20,7	10,2	44,6	8,1	39	34,4	166
1975–1979	18	13	3	0	0	0	0	0	16,7	7,9	31,3	6,7	40	23,4	140
1980–1984	23	11	0	0	0	0	0	0	13,0	6,4	26,3	5,3	41	19,9	153
1985–1989	30	4	0	0	0	0	0	0	10,9	5,0	26,1	4,7	43	21,1	194
1990–1995	31	3	0	0	0	0	0	0	9,2	4,4	23,5	4,6	51	19,1	208
1995–1999	31	3	0	0	0	0	0	0	7,3	3,3	21,2	4,4	60	17,9	244
2000–2004	32	2	0	0	0	0	0	0	6,0	3,0	17,3	3,4	57	14,3	239
2005–2009	34	0	0	0	0	0	0	0	5,5	2,9	14,6	2,8	50	11,7	214

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Vývoj hodnot kvocientu kojenecké úmrtnosti v demograficky vyspělých zemích během sledovaných 60ti let je charakteristický dlouhodobou tendencí homogenizace, a to na stále nižší absolutní úrovni. Snižování variability je dobře patrné postupným snižováním počtu obsazených variačních skupin, které je následující: 7 obsazených skupin v prvním období (1950–1954), dále 7, 6, 5, 4, 3, 2, 2, 2 skupiny a v posledním období byla obsazena už pouze jediná variační skupina, a to ta s nejnižší úrovní kojenecké úmrtnosti. V rámci sledovaného období a sledovaných zemí byl největší krok k celkové homogenizaci úrovně kojenecké úmrtnosti zaznamenán už v první polovině sledovaného období.

Také hodnoty variačního rozpětí a směrodatné odchylky postupně během sledovaného období snižovaly svou hodnotu. Variační rozpětí bylo v letech 1950-1954 celých 81,2 ‰ a na konci sledovaného období, tedy na počátku 21. století už méně než 15 ‰. Opět je možno pozorovat nejvýraznější pokles už v první polovině sledovaného období, na hodnotu okolo 20 ‰ pokleslo variační rozpětí zhruba v 80. letech 20. století. Směrodatná odchylka také nejvíce snížila svou hodnotu v první polovině sledovaného období, a to z hodnoty 25,2 ‰ na zhruba pětinovou úroveň v 80. letech, další pokles byl (v rámci možností celkově nízkých hodnot kvocientu kojenecké úmrtnosti) již relativně malý. Tento vývoj samozřejmě odráží vývoj snižování úrovně kojenecké úmrtnosti.

Sledováním výše použitých ukazatelů variability by bylo možno v podstatě jednoznačně konstatovat trend homogenizace úrovně kojenecké úmrtnosti ve vyspělých zemích. Tyto ukazatele však vychází pouze z absolutních hodnot a výrazně se na nich projevuje dlouhodobý pokles úrovně kojenecké úmrtnosti (z průměrné hodnoty kvocientu kojenecké úmrtnosti 53 ‰ v prvním sledovaném pětiletém období na hodnotu zhruba desetkrát menší). Použijeme-li pro vystižení variability zkoumaného souboru variačních koeficientů, které jsou vztažené k hodnotě aritmetického průměru (dostáváme se tak na kvalitativně nižší úroveň homogenizace/heterogenizace), není možno trend k rostoucí homogenitě potvrdit. Naopak hodnoty obou použitých variačních koeficientů během sledovaného období vzrostly, i když relativně málo výrazně. Ukazatel VK1 (směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %) měl ve sledovaném období následující hodnoty: v první třetině (1950–1969) 42–48 %, v druhé třetině (1970–1989) 39–43 % a v poslední třetině (1990–2009) 50–60 %. Ve druhé třetině tedy bylo prostřednictvím tohoto ukazatele variability pozorováno dočasné snížení variability, avšak v poslední třetině došlo k opětovnému zvýšení, a to na vyšší hodnoty než v první třetině sledovaného období. Podobný vývoj byl zaznamenán i u druhého variačního koeficientu VK2 (variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %). V první třetině (1950–1969) 153–197 %, v druhé třetině (1970–1989) 140–193 % a v poslední třetině (1990–2009) 208–244 %.

Ukazatel **naděje dožití** je nejen souhrnným ukazatelem intenzity úmrtnosti, ale také celkové kvality života ve společnosti, která se projevuje v úrovni nemocnosti a následně úmrtnosti obyvatelstva. Úroveň naděje dožití od poloviny 20. století vzrostla u mužů z hodnot 59–70 let na hodnoty 67–80 let (ze sledovaných zemí pouze Rusko má na začátku 21. století naději dožití mužů pouze 60 let) a u žen z hodnot 63–75 let na hodnoty 73–85 let. Hlavní diferenciací je opět pozorována mezi skupinami východních, západních a také jižních zemí, nižší hodnoty po celé sledované období nalezneme u zemí východní Evropy a vyšší u západních zemí. Země jižní Evropy z počátku za ostatními zeměmi západní skupiny relativně zaostávaly, stejně jako Japonsko, kde proběhl později výrazný nárůst hodnot naděje dožití.

Vedle hlavního trendu bude vedlejším předmětem našeho zájmu bude také otázka, zda celková variabilita zkoumaných 34 vyspělých zemích měla obdobný charakter u naděje dožití mužů a u žen. Trend celkového zlepšování úmrtnostních poměrů i jeho výjimky (např. stagnace či zhoršení mužské úmrtnosti v zemích východní skupiny v 70. a 80. letech 20. století) jsou demografům dobře známy. Vývoj hodnot naděje dožití je (na rozdíl od kvocientu kojenecké úmrtnosti a úhrnné plodnosti) charakteristický zvyšováním svých hodnot (což se projeví na hodnotách ukazatelů variability, které nejsou standardizované absolutní hodnotou znaku - v našem případě aritmetickým průměrem, tedy u směrodatné odchylky a variačního rozpětí).

Tabulka 45 Variabilita naděje dožití při narození mužů, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

variační skupiny									průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 2,91														
56,9	59,8	62,7	65,6	68,6	71,5	74,4	77,3	80,2							
1950–1954	3	9	9	8	5	0	0	0	64,4	56,9	70,9	3,5	5	14,0	22
1955–1959	1	2	12	14	5	0	0	0	66,3	59,7	71,4	2,6	4	11,7	18
1960–1964	0	1	4	23	5	1	0	0	67,4	61,4	71,6	2,1	3	10,2	15
1965–1969	0	0	3	19	11	1	0	0	67,8	63,1	71,9	2,0	3	8,8	13
1970–1974	0	0	3	15	15	1	0	0	68,3	63,1	72,1	2,1	3	9,0	13
1975–1979	0	1	2	12	12	7	0	0	68,9	61,9	73,4	2,6	4	11,5	17
1980–1984	0	1	3	7	12	11	0	0	69,7	61,4	74,1	3,1	4	12,7	18
1985–1989	0	0	2	9	4	17	2	0	70,7	63,8	75,5	3,1	4	11,7	17
1990–1995	0	3	2	4	3	15	7	0	71,1	60,5	76,3	4,3	6	15,8	22
1995–1999	1	0	3	3	4	8	15	0	72,2	59,6	77,1	4,5	6	17,5	24
2000–2004	1	0	2	3	3	3	16	6	73,6	58,5	79,3	4,7	6	20,8	28
2005–2009	0	1	0	3	5	1	11	13	74,9	60,3	80,2	4,7	6	19,9	27

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulka 46 Variabilita naděje dožití při narození žen, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

variační skupiny									průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 3,04														
61,9	64,9	68,0	71,0	74,1	77,1	80,1	83,2	86,2							
1950–1954	4	7	12	9	2	0	0	0	69,1	61,9	74,5	3,2	5	12,6	18
1955–1959	0	2	14	14	4	0	0	0	71,4	65,1	75,5	2,4	3	10,4	15
1960–1964	0	1	3	21	9	0	0	0	73,0	67,1	76,1	1,8	3	9,0	12
1965–1969	0	1	1	16	16	0	0	0	73,9	67,9	76,7	1,8	2	8,8	12
1970–1974	0	0	0	10	21	3	0	0	74,8	71,3	77,6	1,6	2	6,3	8
1975–1979	0	0	0	5	18	11	0	0	75,9	72,0	79,3	1,9	2	7,3	10
1980–1984	0	0	0	3	14	17	0	0	76,8	72,6	79,8	2,2	3	7,2	9
1985–1989	0	0	0	3	8	18	5	0	77,7	72,7	81,3	2,3	3	8,6	11
1990–1995	0	0	0	5	5	13	11	0	78,3	72,5	82,5	2,7	3	10,0	13
1995–1999	0	0	0	2	6	9	16	1	79,2	72,2	83,9	2,8	4	11,7	15
2000–2004	0	0	0	1	5	5	21	2	80,2	71,8	85,7	2,9	4	13,9	17
2005–2009	0	0	0	1	2	7	17	7	81,2	73,1	86,2	2,8	3	13,1	16

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Sledováním obsazenosti variačních skupin je možno vývoj celkové variability naděje dožití zkoumaných 34 vyspělých zemí označit jako stagnující či dokonce mírně se zvyšující. Obsazenost variačních skupin naděje dožití mužů se postupně ve sledovaných pětiletých obdobích vyvíjela takto: 5, 5, 5, 4, 4, 5, 5, 5, 6, 6, 7, 6 obsazených skupin a u naděje dožití žen: 5, 4, 4, 4, 3, 3, 3, 4, 4, 5, 5, 5 obsazených skupin. Na základě těchto hodnot je také možno vývoj úrovně ženské úmrtnosti označit za relativně homogennější než vývoj úrovně mužské úmrtnosti.

Také vývoj směrodatné odchylky a variačního rozpětí (tedy „absolutních“ ukazatelů variability) svědčí spíše pro celkově rostoucí variabilitu úrovně úmrtnosti vyspělých zemí. A podobně i variační koeficienty (k hodnotě aritmetického průměrem vztažené ukazatele variability) poukazují na aktuální mírné zvyšování variability oproti počátečnímu období.

Směrodatná odchylka pětiletých průměrů hodnot naděje dožití byla na počátku sledovaného období u mužů 3,5 roku a u žen 3,2. U obou pohlaví následoval její pokles, minimální hodnota směrodatné odchylky byla zaznamenána na přelomu 60. a 70. let 20. století (2,0 let u mužů v období 1965–1969 a 1,6 roku u žen v období 1970–1974). V dalším období docházelo k postupnému růstu směrodatné odchylky, a to opět u mužů i u žen. Na začátku 21. století činila směrodatná odchylka hodnot naděje dožití mezi vyspělými zeměmi u mužů 4,7 let a u žen 2,9. U mužů tak byla dokonce o 1,2 roku vyšší než na počátku sledovaného období, u žen nižší o 0,3 roku.

Vývoj variačního rozpětí opět ukazuje na počáteční trend snižování variability úrovně úmrtnosti mezi sledovanými zeměmi, aby byl poté vystřídán naopak růstem variability. Hodnoty variačního rozpětí naděje dožití mužů se na počátku sledovaného období pohybovaly přes 10 let, minima dosáhly na přelomu 60. a 70. let 20. století, kdy hodnota variačního rozpětí klesla pod 10 let, po té následoval růst hodnot variačního rozpětí, který se výrazně projevil zhruba od 90. let 20. století, aby na počátku 21. století činil celých 20,8 let. (Takto vysoká hodnota variačního rozpětí, které svou podstatou vychází z extrémních hodnot, je ovlivněna především výrazně nízkou hodnotou naděje dožití mužů v Rusku, pokud bychom Rusko vynechali, byl by rozdíl zhruba o 5 let nižší). Variační rozpětí naděje dožití žen bylo na počátku druhé poloviny 20. století přes 10 let, následně se variační rozpětí snižovalo a minimálních hodnot dosáhlo v 70. letech a první polovině 80. let 20. století. Poté, tak jako v případě mužské úmrtnosti (avšak se zhruba desetiletým zpožděním), následovat vzestup hodnot variačního rozpětí, které na počátku 21. století činilo téměř 14 let.

V případě směrodatné odchylky a variačního rozpětí, což jsou ukazatele ovlivněné absolutními hodnotami sledovaného znaku a tedy ovlivněné tím, že hodnoty naděje dožití postupně rostou (což dává předpoklad i k růstu těchto statistických ukazatelů

variability), se ukázal trend nejdříve snižování variability, který však byl zhruba v 70. letech u mužů a 80. letech 20. století u žen vystřídán nárůstem variability. Rozdíly mezi muži a ženami byly po celé období v obou sledovaných statistických ukazatelích takové, že naděje dožití žen je v souboru vyspělých zemí o něco homogennější než naděje dožití mužů.

Úroveň variability zkoumaná pomocí variačních koeficientů, které nejsou ovlivněny změnami absolutních hodnot měřeného znaku, vykazuje v zásadě stejný trend, jaký byl popsán výše. Avšak hodnoty použitých variačních koeficientů ukazují na to, že jak variabilita úrovně úmrtnosti, tak rozdíly ve variabilitě byly po celé období celkově relativně nízké. Variační koeficient VK1 byl u mužů i u žen po celé období do 6 % a variační koeficient VK2 do 28 %. Vývoj hodnot těchto ukazatelů také zaznamenal v první polovině klesající tendenci (snižování variability) a následně opětový růst (zvyšování variability úrovně úmrtnosti mezi vyspělými zeměmi). Také tyto koeficienty potvrzují, že míra variability je vyšší u mužské než u ženské úmrtnosti.

Ukazatele variability vztažené k hodnotě aritmetického průměru (standardizované) je možno porovnávat i mezi námi sledovanými demografickými ukazateli úhrnné plodnosti, kvocientu kojenecké úmrtnosti a naděje dožití. Tímto pohledem lze pak zjištěnou variabilitu u naděje dožití (v případě VK1 i VK2) označit za celkově relativně mnohem nižší než u úhrnné plodnosti a kvocientu kojenecké úmrtnosti.

4.1.3 VÝVOJ VĚKOVÉ STRUKTURY Z HLEDISKA HOMOGENIZACE

Zastoupení seniorské věkové skupiny se v populacích demograficky vyspělých zemí postupně zvyšovalo, během druhé poloviny 20. století se v průměru téměř zdvojnásobilo. Mezi jednotlivými zeměmi pozorujeme relativně velké rozdíly (variační rozpětí od 8,5 % v případě věkové skupiny 60+, resp. 6,5 % pro věkovou skupinu 65+ v roce 1950 po 11,3 %, resp. 8,9 % v roce 2005). Počet obsazených variačních skupin se v průběhu druhé poloviny 20. století výrazně neměnil, z celkového počtu 8 variačních skupin byly v jednotlivých letech obsazeny 4 či 5 skupin. Hodnoty směrodatné odchylky a variačního rozpětí se mírně zvyšovaly, což je dáno i růstem hodnot podílu těchto věkových skupin. Pokud směrodatnou odchylku a variační rozpětí standardizujeme aritmetickým průměrem, dostáváme variační koeficienty VK1 a VK2, jejichž hodnoty se dlouhodobě snižovaly (i když v polovině 80. let 20. století došlo v případě věkové skupiny 65+ k dočasnému zvýšení hodnoty VK2). Vývoj homogenizace zastoupení seniorské složky populace, posuzujeme-li jej prostřednictvím obsazenosti variačních skupin jakožto hlavního ukazatele homogenizace, je možno označit za stagnující.

Velmi obdobné charakteristiky vývoje homogenizace pozorujeme i u nejstarší věkové skupiny staří 80 let. Také v tomto případě je počet obsazených variačních skupin možno popsat jako stagnující. S rostoucím zastoupením této věkové skupiny v populacích demograficky vyspělých zemí rostla i směrodatná odchylka a variační rozpětí, naopak hodnoty variačních koeficientů dlouhodobě klesaly.

Tabulka 47 Variabilita podílu věkové skupiny 60+, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 2,35														
7,70	10,1	12,4	14,8	17,1	19,5	21,8	24,2	26,5	pro 5leté období						
1950	6	10	10	8	0	0	0	0	12,35	7,7	16,2	2,37	19	8,5	69
1955	5	11	9	9	0	0	0	0	12,79	8,1	16,7	2,45	19	8,6	67
1960	3	13	5	9	4	0	0	0	13,52	8,8	18,2	2,63	19	9,4	70
1965	1	10	7	9	7	0	0	0	14,45	9,6	19,4	2,68	19	9,8	68
1970	0	5	10	7	9	3	0	0	15,62	10,6	20,1	2,61	17	9,5	61
1975	0	2	7	10	11	4	0	0	16,31	11,7	21,0	2,57	16	9,3	57
1980	0	0	11	10	9	3	1	0	16,23	12,8	21,9	2,38	15	9,1	56
1985	0	0	10	8	9	6	1	0	17,05	13,7	23,6	2,48	15	9,9	58
1990	0	0	1	11	13	8	1	0	18,03	14,6	22,8	2,19	12	8,2	45
1995	0	0	0	9	9	14	2	0	18,75	15,0	22,7	2,19	12	7,7	41
2000	0	0	0	8	8	11	6	1	19,57	15,0	24,4	2,49	13	9,4	48
2005	0	0	0	5	7	12	7	3	20,38	15,2	26,5	2,76	14	11,3	55

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulka 48 Variabilita podílu věkové skupiny 65+, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8							
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 1,875								průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
4,90	6,78	8,65	10,5	12,4	14,3	16,2	18	19,9	pro 5leté období						
1950	7	12	9	6	0	0	0	0	8,40	4,9	11,4	1,81	22	6,5	77
1955	5	12	9	8	0	0	0	0	8,77	5,3	11,6	1,82	21	6,3	72
1960	5	11	8	10	0	0	0	0	9,14	5,7	12,2	1,91	21	6,5	71
1965	2	11	8	9	4	0	0	0	9,76	6,2	13,2	1,93	20	7,0	72
1970	0	7	10	9	8	0	0	0	10,67	7,0	14,0	1,95	18	7,0	66
1975	0	2	9	10	10	3	0	0	11,51	7,9	15,1	2,00	17	7,2	63
1980	0	0	9	9	9	6	1	0	12,28	9,1	16,3	1,98	16	7,2	59
1985	0	0	11	10	8	4	1	0	12,13	8,9	17,9	2,07	17	9,0	74
1990	0	0	4	11	10	7	2	0	12,94	10,1	17,8	1,97	15	7,7	60
1995	0	0	0	10	8	14	2	0	13,84	10,8	17,5	1,79	13	6,7	48
2000	0	0	0	7	7	12	7	1	14,60	11,2	18,4	1,92	13	7,2	49
2005	0	0	0	5	7	9	10	3	15,33	11,0	19,9	2,23	15	8,9	58

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulka 49 Variabilita podílu věkové skupiny 80+ let, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8							
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 0,63								průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
0,40	1,03	1,65	2,28	2,90	3,53	4,15	4,78	5,40	pro 5leté období						
1950	7	12	9	6	0	0	0	0	1,14	0,4	1,9	0,34	30	1,5	132
1955	5	12	9	8	0	0	0	0	1,26	0,6	1,9	0,35	28	1,3	104
1960	5	11	8	10	0	0	0	0	1,36	0,7	2,1	0,38	28	1,4	103
1965	2	11	8	9	4	0	0	0	1,49	0,8	2,2	0,40	27	1,4	94
1970	0	7	10	9	8	0	0	0	1,67	0,9	2,4	0,41	24	1,5	90
1975	0	2	9	10	10	3	0	0	1,83	1,1	2,7	0,45	25	1,6	87
1980	0	0	9	9	9	6	1	0	2,13	1,3	3,2	0,51	24	1,9	89
1985	0	0	11	10	8	4	1	0	2,45	1,5	4,0	0,62	25	2,5	102
1990	0	0	4	11	10	7	2	0	2,83	1,8	4,3	0,67	23	2,5	88
1995	0	0	0	10	8	14	2	0	3,16	2,1	4,7	0,71	23	2,6	82
2000	0	0	0	7	7	12	7	1	3,12	1,8	5,0	0,78	25	3,2	102
2005	0	0	0	5	7	9	10	3	3,63	2,1	5,4	0,82	23	3,3	91

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Podíl dětské složky se v průběhu druhé poloviny 20. století postupně snižoval, z průměrné hodnoty 26,6 % v roce 1950 na 16,9 % v roce 2005, spolu s tím se postupně snižovalo variační rozpětí z hodnoty 15,5 % na 8,4 %. Z hlediska obsazenosti variačních skupin lze konstatovat homogenizaci zastoupení dětské složky v populaci, v první třetině sledovaného období (do roku 1965) bylo obsazeno 6 variačních skupin, v období následujícím (1965-1985) 5-6 skupin a v posledním období (pomineme-li přelomový rok 1990) už pouze 4 variační skupiny s jednoznačnou kumulací ve dvou skupinách s nejnižším podílem této věkové skupiny. Dále se (vedle už uvedeného variačního rozpětí) snižovala hodnota směrodatné odchylky. Hodnoty variačních koeficientů, jež jsou očištěny od vlivu snižování podílu zastoupení dětské složky, si

během sledovaného období udržovaly zhruba stejnou hodnotu. Podobně jako v případě některých dalších ukazatelů, relativně nejvyšší variabilita našeho souboru byla v období předcházejícím pádu socialistických režimů, kdy zřejmě došlo k nakumulování rozdílů v aktuálním a předchozím společenském vývoji v obou politických blocích.

Tabulka 50 Variabilita podílu věkové skupiny 0–14 let, 1950–2005, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 2,71														
13,7	16,4	19,1	21,8	24,6	27,3	30	32,7	35,4							
1950	0	0	2	8	9	12	2	1	26,64	19,9	35,4	3,18	12	15,5	58
1955	0	0	3	7	10	6	6	2	26,94	19,7	33,5	3,50	13	13,8	51
1960	0	0	2	7	9	4	8	4	27,26	21,3	34,7	3,85	14	13,4	49
1965	0	0	1	13	7	6	5	2	26,52	20,9	34,4	3,57	13	13,5	51
1970	0	0	4	12	9	5	4	0	25,45	20,8	32,3	3,07	12	11,5	45
1975	0	0	6	16	6	3	3	0	24,24	20,0	31,2	2,75	11	11,2	46
1980	0	2	10	14	6	1	1	0	22,86	18,5	30,6	2,70	12	12,1	53
1985	1	6	13	8	5	1	0	0	21,60	16,0	29,7	2,99	14	13,7	63
1990	2	10	12	6	3	1	0	0	20,48	16,1	27,3	2,74	13	11,2	55
1995	3	15	10	6	0	0	0	0	19,44	14,9	24,4	2,37	12	9,5	49
2000	8	17	7	2	0	0	0	0	18,19	14,3	23,3	2,22	12	9,0	49
2005	17	11	5	1	0	0	0	0	16,85	13,7	22,1	2,30	14	8,4	50

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

4.1.4 VÝVOJ DALŠÍCH UKAZATELŮ Z HLEDISKA HOMOGENIZACE

Úroveň **úhrnné sňatečnosti** (žen i mužů) se v celku sledovaných zemí dlouhodobě snižovala. I přes značné množství chybějících údajů především pro první dvě desetiletí lze sledovat, že počet obsazených variačních skupin se nejdříve zvyšoval a ke konci sledovaného období snižoval. Pro trend dočasné heterogenizace vystřídaný trendem k homogenizaci svědčí i hodnoty ostatních statistických ukazatelů variability.

Tabulka 51 Variabilita úhrnné sňatečnosti žen, 1950–2003, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	počet chybějících jednotek	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 12,4									pro 5leté období						
39	51,4	63,9	76,3	88,7	101	114	126	138								
1950	0	0	0	1	6	3	3	0	21	103,2	82,2	120,3	11,1	10,7	38,1	36,9
1955	0	0	0	0	6	8	2	0	18	102,0	91,6	115,2	6,8	6,7	23,6	23,1
1960	0	0	0	1	9	11	2	0	11	100,9	78,6	117,5	7,6	7,6	38,9	38,5
1965	0	0	0	2	16	4	2	0	10	98,3	83,0	118,6	8,3	8,5	35,6	36,2
1970	0	1	0	5	16	6	2	1	3	97,3	62,5	128,4	12,0	12,3	65,9	67,7
1975	0	1	5	10	12	3	1	1	1	89,5	62,9	138,4	15,1	16,9	75,5	84,4
1980	0	3	12	8	8	2	0	0	1	78,5	52,5	106,1	13,9	17,7	53,6	68,3
1985	0	12	8	5	7	1	0	0	1	72,4	51,9	104,7	15,4	21,2	52,8	72,9
1990	2	8	10	3	6	2	0	0	3	73,1	44,8	109,0	16,1	22,0	64,2	87,8
1995	6	15	5	3	0	0	0	0	5	59,9	44,2	82,7	10,0	16,7	38,5	64,2
2000	6	15	6	0	0	0	0	0	7	57,6	39,0	74,9	9,2	16,0	35,9	62,3
2003	7	8	2	0	0	0	0	0	17	53,8	42,0	69,0	8,0	14,9	27,0	50,2

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: INED, vlastní výpočty.

Tabulka 52 Variabilita úhrnné sňatečnosti mužů, 1950–2003, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	počet chybějících jednotek	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 13,7															
39	52,7	66,4	80,1	93,8	107	121	135	149								
1950	0	0	0	1	1	3	2	0	23	108,1	90,5	126,7	14,1	13,0	36,2	33,5
1955	0	0	1	3	7	3	1	2	22	99,7	86,7	112,2	6,6	6,6	25,5	25,6
1960	0	0	3	2	10	3	2	2	18	102,2	92,9	119,0	7,2	7,0	26,1	25,5
1965	0	2	3	6	9	4	3	1	12	98,9	85,0	121,8	8,2	8,3	36,8	37,2
1970	0	3	3	11	5	4	1	1	7	95,7	58,5	135,0	13,1	13,7	76,5	79,9
1975	1	2	6	15	4	1	2	0	7	87,0	56,7	148,5	18,4	21,2	91,8	105,5
1980	1	2	15	10	1	1	1	0	7	74,3	48,7	92,4	11,8	15,9	43,7	58,8
1985	1	5	8	11	5	0	1	0	6	68,7	49,3	88,9	12,8	18,6	39,6	57,6
1990	2	4	6	9	8	1	1	0	6	69,0	49,1	100,4	14,3	20,8	51,3	74,3
1995	1	6	5	3	8	7	1	0	5	56,0	41,8	76,7	9,0	16,1	34,9	62,3
2000	1	2	5	3	7	8	4	0	8	53,7	39,0	71,9	8,3	15,4	32,9	61,3
2003	0	2	1	7	2	9	6	2	17	49,3	39,0	64,0	7,1	14,4	25,0	50,7

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: INED, vlastní výpočty.

Datový soubor hodnot **úhrnné rozvodovosti** má velké množství chybějících údajů, což nedovoluje vyslovit jednoznačné závěry o vývoji homogenizace tohoto procesu. Zřejmě však, podobně jako v případě úhrnné sňatečnosti, nejdříve docházelo k růstu heterogenizace a ke konci sledovaného období pak zřejmě k určité homogenizaci.

Tabulka 53 Variabilita úhrnné rozvodovosti, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	počet chybějících jednotek	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 8,21									pro 5leté období						
0,7	8,91	17,1	25,3	33,6	41,8	50	58,2	66,4								
1950	4	8	2	0	0	0	0	0	20	11,8	6,1	19,9	4,1	34,5	13,8	116,6
1955	6	6	3	0	0	0	0	0	19	11,6	4,9	19,1	4,9	41,8	14,2	122,2
1960	6	11	2	0	0	0	0	0	15	11,5	1,3	20,6	4,9	43,1	19,3	168,4
1965	4	8	6	2	0	0	0	0	14	14,9	1,1	30,2	7,0	47,0	29,1	194,7
1970	3	13	6	1	1	2	1	0	7	18,6	0,7	51,0	11,7	62,9	50,3	270,9
1975	3	6	8	5	2	1	2	0	7	23,5	2,2	54,8	13,3	56,7	52,6	223,8
1980	2	3	8	8	2	2	2	1	6	27,5	3,2	58,9	13,3	48,3	55,7	202,4
1985	2	3	4	11	3	5	1	0	5	29,6	4,1	54,8	12,7	42,9	50,7	171,4
1990	1	6	2	7	5	7	0	0	6	29,8	7,7	46,0	12,2	40,9	38,3	128,7
1995	1	4	4	3	9	3	3	1	6	33,5	8,0	66,4	14,1	42,2	58,4	174,4
2000	0	0	4	3	8	5	2	1	11	37,1	17,3	59,4	11,4	30,9	42,1	113,6
2005	0	0	0	1	0	3	1	0	29	45,8	33,4	52,6	6,6	14,3	19,2	41,9

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulka 54 Variabilita indexu umělé potratovosti, 1950–2008, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

variační skupiny									počet chybějících jednotek	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	1	2	3	4	5	6	7	8								
0,04	50	100	150	200	250	300	350	400								
horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 50									pro 5leté období							
1955	5	1	0	0	0	0	0	0	28	17,0	1,5	68,0	23,3	137,2	66,5	391,4
1960	7	3	3	1	1	0	0	0	19	66,1	1,1	218,5	66,0	99,9	217,4	328,7
1965	10	2	1	0	2	0	0	1	18	83,3	1,4	399,7	107,7	129,3	398,3	477,9
1970	14	2	2	1	1	0	0	0	14	52,1	2,5	214,7	60,3	115,8	212,2	407,7
1975	17	3	0	2	0	0	0	0	12	48,0	0,0	192,1	50,9	106,2	192,1	400,3
1980	19	2	2	2	0	0	0	0	9	47,5	0,1	179,8	45,8	96,4	179,7	378,2
1985	18	5	1	2	0	0	0	0	8	46,6	0,2	157,5	39,8	85,3	157,3	337,2
1990	19	4	3	0	1	0	1	0	6	58,2	3,9	315,3	68,9	118,4	311,4	535,2
1995	17	4	3	0	2	0	0	0	8	53,8	0,1	212,5	57,6	107,1	212,4	394,7
2000	19	4	1	1	0	0	0	0	9	41,8	0,0	168,8	38,7	92,5	168,8	403,8
2005	18	4	1	0	0	0	0	0	11	35,0	0,1	118,9	25,4	72,7	118,8	339,7
2008	15	3	0	0	0	0	0	0	16	29,4	0,1	80,8	18,9	64,5	80,7	275,0

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Tabulku s hodnotami ukazatelů variability pro **index umělé potratovosti** uvádíme, avšak nevyvozujeme závěry o vývoji homogenizace tohoto procesu. Hlavní překážkou je velké množství chybějících údajů dané také rozdílnou legislativou v jednotlivých zemích a obdobím, kdy, zda vůbec a za jakých podmínek byly indukované potraty

v dané zemi povoleny. Také spolehlivost evidence umělé potratovosti není ve všech zemích na stejné úrovni. V použité tabulce je také velmi široké variační rozpětí dané extrémně vysokou úrovní umělé potratovosti Rumunska na konci 60. let 20. století, proto 3 variační skupiny s nejvyšší úrovní umělé potratovosti buďto obsazeny vůbec nejsou nebo jsou obsazeny pouze Rumunskem.

Hodnoty **míry přirozeného přírůstu** se v demograficky vyspělých zemích dlouhodobě snižovaly. Počet obsazených variačních skupin v první polovině sledovaného období byl 5–6, ve druhé polovině 4–5 a na začátku 21. století se většina zemí nacházela ve dvou skupinách. Lze tak vývoj hodnotit jako spíše homogenizující. Avšak hodnoty variačních koeficientů, ve kterých jsou variační rozpětí a směrodatná odchylka děleny aritmetickým průměrem, který se postupně zmenšil na desetinu, narostly.

Tabulka 55 Variabilita míry přirozeného přírůstu, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 3,46														
-6,50	-3,04	0,43	3,89	7,35	10,8	14,3	17,7	21,2	pro 5leté období						
1950–1954	0	0	2	8	7	8	6	3	10,6	2,5	20,4	4,9	4,4	17,9	16,2
1955–1959	0	0	0	10	10	7	4	3	10,4	4,0	21,2	4,7	4,3	17,2	15,6
1960–1964	0	0	1	10	11	9	2	1	9,4	3,3	18,8	3,9	3,6	15,5	14,2
1965–1969	0	0	6	9	11	7	1	0	7,8	2,1	15,0	3,4	3,1	12,9	12,0
1970–1974	0	2	6	14	6	6	0	0	6,4	-0,9	13,9	3,7	3,4	14,8	13,9
1975–1979	0	3	11	9	9	2	0	0	5,2	-1,9	12,8	3,7	3,6	14,7	14,0
1980–1984	0	6	11	11	4	2	0	0	4,0	-1,3	11,6	3,4	3,3	12,9	12,4
1985–1989	0	6	15	10	3	0	0	0	3,5	-1,8	10,5	2,8	2,7	12,3	11,9
1990–1995	0	10	17	4	3	0	0	0	2,2	-2,9	10,7	3,3	3,2	13,6	13,3
1995–1999	5	10	13	4	2	0	0	0	0,9	-6,5	8,8	3,7	3,7	15,3	15,2
2000–2004	5	11	13	3	2	0	0	0	0,8	-6,1	8,3	3,6	3,6	14,4	14,3
2005–2009	5	12	12	3	2	0	0	0	1,1	-5,0	9,2	3,5	3,4	14,2	14,0

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

Hodnoty **míry migračního salda** se v souboru demograficky vyspělých zemí dlouhodobě zvyšovaly. Z hlediska obsazenosti variačních skupin lze vývoj hodnotit jako spíše homogenizující, v první třetině sledovaného období bylo obsazeno 6–7 variačních skupin, ve druhé třetině 4–5, stejně jako v poslední třetině, pokud pomineme 7 obsazených skupin v období 1990–1995. Pro trend homogenizace svědčí i hodnoty dalších ukazatelů variability.

Tabulka 56 Variabilita míry migračního salda, 1950–2009, počty jednotek (zemí) v dané variační skupině

	1	2	3	4	5	6	7	8	průměr	min	max	směr. odchyl.	VK1 v %	var. rozpětí	VK2 v %
min. hodnota	horní hranice intervalu variační skupiny šířka intervalu 3,93														
-18,6	-14,7	-10,8	-6,83	-2,9	1,03	4,95	8,88	12,8	pro 5leté období						
1950–1954	0	1	1	3	18	6	4	1	-0,07	-12,1	8,9	4,13	4,1	21,0	21,1
1955–1959	1	0	1	5	14	10	3	0	-0,26	-15,1	8,3	4,09	4,1	23,4	23,2
1960–1964	0	0	2	1	19	6	4	2	0,75	-10,1	9,7	4,19	4,2	19,8	19,8
1965–1969	1	0	0	3	16	11	2	1	0,18	-18,6	8,9	4,54	4,5	27,5	27,1
1970–1974	0	0	0	0	19	11	3	1	1,55	-1,6	11,8	2,59	2,6	13,4	13,3
1975–1979	0	0	0	3	17	11	3	0	1,03	-4,8	6,9	2,57	2,6	11,7	11,6
1980–1984	0	0	0	1	20	12	1	0	0,77	-3,7	6,4	1,76	1,7	10,1	10,0
1985–1989	0	0	1	2	13	14	4	0	1,15	-8,4	8,1	3,26	3,2	16,5	16,3
1990–1995	0	1	2	2	10	12	5	2	1,29	-14,3	10,6	5,10	5,0	24,9	24,5
1995–1999	0	0	0	4	8	18	3	1	1,52	-5,9	9,7	3,13	3,0	15,6	15,1
2000–2004	0	0	0	0	8	16	7	3	3,07	-2,5	12,0	3,45	3,4	14,5	14,1
2005–2009	0	0	0	1	8	18	5	2	2,81	-6,0	12,8	3,49	3,5	18,8	18,8

Pozn.: VK1 = variační koeficient: směrodatná odchylka/aritmetický průměr v %, VK2 = variační koeficient: variační rozpětí/aritmetický průměr v %.

Zdroj dat: World Population Prospect 2008, vlastní výpočty.

4.1.5 SHRNUTÍ A DISKUSE VÝVOJE HOMOGENIZACE DEMOGRAFICKÉ REPRODUKCE

Tendence k homogenizaci se u souboru demograficky vyspělých zemí od roku 1950 v zásadě prokázala u dvou ze tří hlavních ukazatelů, a to u úhrnné plodnosti a kvocientu kojenecké úmrtnosti. Plodnost a kojenecká úmrtnost mají mnohem menší rozsah podmíněností, a proto se u nich projevuje tendence k homogenizaci silněji a rychleji než u naděje dožití. Na úroveň naděje dožití působí společenské vlivy mnohem výrazněji a dlouhodoběji a může proto docházet, vzhledem k rozdílnému sociálnímu vývoji jednotlivých zemí, i k (dočasněmu) zvětšování proměnlivosti. To je právě případ vývoje v Evropě v druhé polovině 20. století, kdy rozdílné společenské podmínky ovlivnily a dosud ovlivňují rozdílný vývoj naděje dožití ve východní a západní části.

V případě úhrnné plodnosti můžeme pozorovat trend rostoucí homogenity, který dokládá vývoj všech použitých statistických ukazatelů, tedy i variačních koeficientů, které eliminují vliv celkového snižování úrovně plodnosti. Tento závěr vychází z celkového hodnocení 60letého období a nebyl po celé období lineární, v 70. a 80. letech 20. století byl tento trend dočasně přerušen. Obnovení trendu homogenizace v případě úhrnné plodnosti (na rozdíl od naděje dožití) je zřejmě důsledkem menších podmíněností její úrovně dosavadním dlouhodobým vývojem společenských podmínek, úroveň plodnosti reaguje na aktuální společenské změny a dosavadní vývoj s menší „setrvačností“ než reaguje úroveň celkové úmrtnosti. U dalších dvou ukazatelů porodnosti, které nevystihují jeho úroveň, ale pouze strukturu podle legitimacy a průměrného věku matek, nelze trend homogenizace konstatovat. Pozorovaná data neukazují jednoznačný trend, překážkou je z velké části neúplný datový soubor.

Vývoj kojenecké úmrtnosti sledovaný pomocí variačních skupin, směrodatné odchylky a variačního rozpětí (tedy prostřednictvím základních ukazatelů variability) svědčí ve prospěch trendu rostoucí homogenity. Pokud pomocí variačních koeficientů zohledníme vývoj dlouhodobého zásadního snižování úrovně kojenecké úmrtnosti ve všech sledovaných zemích, tedy odmyslíme primární rovinu zkoumání – vývoj celkové variability a zaměříme se na nižší, kvantitativně jinou úroveň, pozorujeme zatím nejednoznačný vývojový trend.

Vývoj naděje dožití sledovaný pomocí variačních skupin, směrodatné odchylky a variačního rozpětí, ale i variačních koeficientů ukazoval do první poloviny sledovaného období (zhruba do 70. let 20. století) na snižování variability, poté však hodnoty sledovaných statistických ukazatelů trend rostoucí homogenity nepotvrzují. Neprokázaný trend homogenizace vývoje úrovně celkové úmrtnosti je zřejmě důsledek odlišného vývoje v zemích východní a západní skupiny, který se výrazněji projevoval

od 70. let 20. století (stagnace či dokonce zhoršování úrovně úmrtnosti na východě) a jehož důsledky se na úrovni úmrtnosti stále projevují. Úroveň úmrtnosti odráží kromě aktuální kvality např. lékařské péče i dlouhodobý vývoj kvality života a životních podmínek, které formují úmrtnostní poměry všech žijících generací během jejich dosavadního života, proto zřejmě ještě (na rozdíl od vývoje úrovně úhrnné plodnosti a kvocientu kojenecké úmrtnosti) nedochází v 21. století k opětovné výraznější homogenizaci.

V zastoupení dětské složky v populaci pozorujeme trend homogenizace, podobně jako u úhrnné plodnosti, neboť podíl dětské složky je převážně závislý na vývoji úrovně porodnosti. Obdobně je zastoupení seniorské složky z velké části závislé na vývoji úrovně úmrtnosti. V zastoupení osob starších 60, 65 i 80 let (zatím) trend homogenizace konstatovat nelze. Pro posouzení, zda dochází k homogenizaci úrovně sňatečnosti a rozvodovosti máme k dispozici pouze omezená data. Zřejmě, podobně jako v případě procesu porodnosti, byl zhruba na přelomu 20. a 21. století trend heterogenizace vystřídán tendencí k homogenizaci

Biologické podmíněnosti lidské reprodukce jsou velmi stálé, proto vedou k homogenitě demografické reprodukce. Podmíněnosti společenské se oproti tomu neustále vyvíjejí, v moderní společnosti navíc jejich vývoj, postup jednotlivých změn je stále rychlejší. Společenské podmíněnosti jsou také stále komplexnější a složitější a mohou proto v jednotlivých společnostech nabývat různých konstelací, přestože díky pokroku v komunikaci a dopravě zároveň v současné společnosti pozorujeme akceleraci globalizačních tendencí. Širokou skupinu společenských podmíněností lze zjednodušeně dělit na jedné straně na faktory spíše technického a technologického řádu a na druhé straně na faktory spíše hodnotové a normativní (přestože obojí je vzájemně provázané a podmíněné). Podle teorie kulturní mezery (Ogburn, 1957) změny hodnotové časově zaostávají za změnami v oblasti techniky a technologie. To se projevilo i v průběhu demografické revoluce, během které zpravidla úmrtnost, reagující především na pokrok právě v technické a technologické stránce společenského vývoje, snižovala svou úroveň rychleji než v případě procesu porodnosti, který je z větší části podmíněn faktory hodnotovými.

Jak popisuje teorie epidemiologického přechodu (Omran, 1971) během demografické revoluce se výrazně snížila úmrtnost především na pandemické infekční choroby. V moderní společnosti jsou hlavními příčinami úmrtnosti nemoci civilizační, degenerativní. V západních zemích došlo dříve k pokroku jejich léčby a prevence, což bylo jedním z hlavních faktorů zaostávání zlepšování úmrtnostních poměrů v zemích bývalého východního boku za zeměmi západu (Caselli - Meslé – Vallin, 2002). Opatření proti infekčním nemocem a účinky těchto opatření jsou více odvislé přímo, časově téměř „bezprostředně“ od technického a technologického pokroku v lékařství,

veřejné hygieně, úrovni života atd. Naopak nemoci civilizační jsou důsledkem dlouhodobého vývoje individuálního zdraví a péče o ně. Faktory technického a technologického řádu zřejmě v moderní společnosti na úroveň úmrtnosti působí dlouhodobě, většina lidí v moderní společnosti umírá v seniorském věku na civilizační choroby, na kterých je „podepsán“ průběh jejich života, zdraví, péče o něj, a to díky dostupné lékařské péči, celkové kvalitě života i životního stylu. Tímto si vysvětlujeme, že (zatím) tendence k homogenizaci úrovně celkové úmrtnosti v demograficky vyspělých zemích nedochází. Rozdílný společenský vývoj v jednotlivých zemích a především skupinách zemí (východní versus západní blok) se stále projevuje na úmrtnosti osob, které rozdílný vývoj za svého života prožily. Vedle toho na současnou úroveň úmrtnosti působí samozřejmě i aktuální rozdílná úroveň zdravotní péče, životní úrovně i životního stylu.

Úroveň porodnosti je v rámci společenských podmínek ovlivňována více faktory hodnotovými, což během demografické revoluce u velké části populací znamenalo opoždění „reakce“ poklesu úrovně porodnosti za poklesem úrovně úmrtnosti na modernizaci společnosti. Hodnotové změny během demografické revoluce ovlivňující úroveň porodnosti byly vsutku zásadního charakteru, a proto se prosazovaly pomaleji. V současné době můžeme v demograficky vyspělých zemích pozorovat relativně rychlý proces homogenizace vývoje úrovně porodnosti po té, co i země východního bloku prochází společenskou transformací, která je přibližuje západním zemím. Hodnotové změny ovlivňující aktuální úroveň porodnosti se tedy prosadily relativně rychle, považujeme i tuto skutečnost za podporu tvrzení, že druhý demografický přechod (hodnotové změny, které působí na pokles úrovně porodnosti) není srovnatelně zásadní změnou demografické reprodukce jako demografická revoluce.

5 ZÁVĚR

Demografická reprodukce jakožto předmět oboru demografie je procesem podmíněným na jedné straně biologickými faktory a na druhé straně vzájemně provázaným komplexem faktorů společenských. Demografie studuje události, jež tvoří základ lidské existence (narození, smrt a události jež je významně podmiňují), nahlíží na tyto jevy nikoliv individuálně, ale jako na hromadné jevy. Proto také byla demografie spjatá se statistikou od počátku svého formování. Statistika je pro demografii nejdůležitějším metodologickým nástrojem, pro poznání zkoumané reality je však samotná statistická metoda nedostatečná. Pochopení příčinných vztahů a souvislostí je vyjádřeno v teorii jež je výtvorem lidské mysli a jejíž platnost je nutno testovat. V demografii se tak zpravidla činí prostřednictvím statistického modelu.

Nejdůležitější demografickou teorií je teorie demografické revoluce. Vysvětluje kvalitativní změnu z extenzivního na intenzivní charakter demografické reprodukce (pokles úrovně úmrtnosti a porodnosti) revolučními modernizačními změnami v celém sociálním systému. Stránka biologická stále ustavuje relativně pevné mantinely lidské reprodukce, i když zároveň v průběhu modernizace dochází nejen ke kvalitativnímu nárůstu důležitosti společenských podmínek, ale i ke stále intenzivnější interakci mezi stránkou biologickou a sociální. Ke snížení úrovně úmrtnosti došlo (v závislosti na době nástupu modernizačních změn v dané společnosti) vlivem zlepšení v „materiální“ (technické a technologické) složce společnosti (životní úroveň, výživa, hygiena, pokrok v organizaci a technologiích lékařské péče). Díky zlepšení životních podmínek a pokroku lékařské vědy jsou lidé schopni se o své zdraví mnohem účinněji starat, mění se struktura příčin úmrtnosti a její těžiště se přesouvá do vysokého věku. Snížení úrovně porodnosti prostřednictvím vědomé regulace počtu dětí rodičovským párem je více vázáno na změny v normativním a hodnotovém systému, které se zpravidla prosazují pomaleji. Pro moderní pokles úrovně porodnosti je třeba splnění těchto společenských podmínek: plodnost se pro rodiče stává legitimní vědomou volbou, a to volbou menšího počtu dětí, který je v moderních podmínkách výhodnější a antikoncepční prostředky jsou ve společnosti známy a dostupné (Coale, 1973).

Některými demografy je poukazováno, že teorie demografické revoluce je příliš obecná, neboť nespecifikuje, které oblasti společenského vývoje (a nekvantifikuje jejich ukazatele), jsou nutné pro spuštění změn v demografické reprodukci. Poukazováno je také na relativně rozdílný průběh demografické revoluce u jednotlivých populací, vývoj v jednotlivých společenských oblastech probíhá v každé společnosti specificky, proto i průběh demografické revoluce je u každé populace specifický. V moderní společnosti natolik vzrostla vzájemná provázanost jednotlivých oblastí (Giddens, 2003), že je

možno hovořit o globálním procesu, a proto vyjmenování klíčových podmiňujících společenských oblastí by bylo vždy neúplné. Demografická revoluce je hlavní teoretickou oporou prognóz budoucího demografického vývoje v zemích méně rozvinutých. Předpoklad postupu modernizace, která i v těchto zemích přinese změny v přístupu k lidské reprodukci, dává optimističtější pohled na budoucnost než matematické výpočty extrapolující hodnoty populačních přírůstků.

Předmětem práce je vývoj demografické reprodukce po demografické revoluci. V polovině 20. století, což je v této práci zpravidla počátek sledovaného období, ještě některé ze zkoumaných zemí demografickou revoluci teprve dokončovaly (především Portugalsko, Polsko, Rumunsko, Slovensko, Španělsko, Japonsko a Finsko). Doba ukončení demografické revoluce byla diskutována jednak odkazy na literaturu, jednak pomocí transversálních dat z období 1950–1954 a 1960–1964. Ukázalo se, že spolehlivější závěry při použití transversálních dat lze činit z hodnot ukazatelů úmrtnosti než porodnosti. Pro komplexnější hodnocení doby ukončení demografické revoluce v jednotlivých zemích by bylo vhodné pracovat s dlouhodobou řadou longitudinálních dat. Ta by umožnila zkoumat dlouhodobý vývoj úrovně plodnosti v relaci k předchozím obdobím (důležitější než absolutní hodnoty totiž mohou být relativní trendy, tempo a hloubka poklesu), longitudinální data také nejsou ovlivněna změnami v časování, takováto data však nebyla k dispozici. Období počátku druhé poloviny 20. století bylo obdobím poválečného babyboomu, kdy i v demograficky nejvyspělejších zemích byly hodnoty úhrnné plodnosti vyšší než 2,5 dítěte na ženu, avšak důsledkem odlišných společenských faktorů než podobně vysoké hodnoty u zemí, které v té době demografickou revoluci teprve dokončovaly.

V rámci teoretických východisek práce byla širěji diskutována i hypotéza druhého demografického přechodu, jež je nejdiskutovanějším teoretickým konceptem demografického vývoje po demografické revoluci. Reflektuje významný pokles úrovně plodnosti a související změny v partnerském chování, jež se začaly odehrávat od poloviny 60. let 20. století v některých zemích západní a severní Evropy. Vysvětluje je především poukazem na změny hodnotového systému a životního stylu. Většinu změn demografického chování i vysvětlujících faktorů je zřejmě možno označit za pokračování a prohloubení trendu nastoupeného demografickou revolucí, resp. modernizací. Přestože se zřejmě nejedná o kvalitativně nový charakter demografické reprodukce (jak by plynulo z názvu druhý demografický přechod), v dlouhodobém pohledu by takto nízké hodnoty plodnosti měly zásadní důsledky na postupující stárnutí populací. Proces demografického stárnutí je charakteristickým rysem už demografické revoluce, avšak (velmi) nízké hodnoty plodnosti ho významně prohlubují, čemuž se bude muset společenský systém přizpůsobit.

Počet obyvatel sledovaných zemí jako celku vzrostl za období 1950–2005 o zhruba polovinu z 0,75 mld. na 1,13 mld. Vývoj obou složek celkového přírůstku (přírůstek přirozený i migrační bilance) byl diferencován podle vymezených skupin zemí. V zemích východu se celkový přírůstek postupně snižoval a ve většině zemí této skupiny od 90. let 20. století nabýval záporných hodnot, a to jak v důsledku ztrát přirozenou měnou, tak emigrací. V podskupině jihoevropských zemí byl dlouhodobě zachován kladný přirozený přírůstek po celé sledované období. V prvních sledovaných desetiletích byl v těchto zemích relativně vysoký přirozený přírůstek, který převyšoval ztráty vzniklé převahou vystěhovalých nad přistěhovalými. Postupně se země této skupiny staly migračně ziskovými a naopak se snížil přírůstek přirozenou měnou, který ke konci sledovaného období byl v Itálii a Řecku záporný. Také ve většině zemí ze skupiny ostatních západních zemí byl zpravidla téměř po celé období pozorován kladný celkový přírůstek. Relativně vyšší celkový přírůstek byl v zámořských zemích USA, Kanadě, Austrálii a Novém Zélandu, a to jak v důsledku vyšších hodnot přirozeného přírůstku, tak díky imigraci. Nízké hodnoty přirozeného přírůstku pozorujeme u Rakouska, Belgie a především Německa, které už od 70. let 20. století přirozenou měnou obyvatelstvo ztrácí, avšak kladné hodnoty migračního salda případný úbytek přirozenou měnou převyšují.

Úroveň porodnosti v demograficky vyspělých zemích od poloviny 20. století dlouhodobě klesá, během sledovaného období došlo k poklesu úhrnné plodnosti zhruba o 50–70 %. Na počátku 21. století úroveň plodnosti zpravidla nedosahuje úrovně prosté reprodukce, v řadě zemí je dokonce její úroveň velmi nízká. Vývoj ve vymezených skupinách zemí byl diferencovaný a v řadě zkoumaných zemí specifický. Pokles úrovně plodnosti nebyl pozvolný, ve většině zemí západní skupiny došlo k jejímu poklesu v 60. a 70. letech 20. století, v zemích jižní Evropy zhruba v 80. letech a zemích východní skupiny v 90. letech 20. století. Čím později pokles nastal, tím byl nejen rychlejší, ale i (transverzálním pohledem) prudší. Dalším rysem vývoje porodnosti je rostoucí věk matek při porodu a rostoucí podíl narozených mimo manželství. Také tyto změny nastaly v jednotlivých skupinách odlišně, v zemích východní skupiny až od 90. let 20. století.

Pokles úrovně plodnosti je ústředním bodem hypotézy druhého demografického přechodu. K dlouhodobému poklesu ve většině, ne však všech demograficky vyspělých zemí, během druhé poloviny 20. století a začátku 21. století docházelo. Trend snižování úrovně plodnosti byl nastoupen již demografickou revolucí, hlavní motivace a způsob poklesu (omezování plodnosti vyššího pořadí) jsou také pokračováním trendu nastoupeného demografickou revolucí. Dlouhodobý trend však nemá lineární průběh, vlivem významných společenských změn dochází i ke změnám v demografickém vývoji. Pokles úrovně plodnosti (ale např. i vzestup průměrného věku matek)

zaznamenávaný od poloviny 60. let 20. století se jeví významnějším v porovnání se situací po druhé světové válce, avšak ve srovnání s úrovní plodnosti během ekonomické krize ve 30. letech 20. století již tak bezprecedentní není. V souladu s uvedenými oponenty hypotézy druhého demografického přechodu (Cliquet, 1991; Coleman, 2004) se přikláníme k hodnocení, že hlavní charakteristiky druhého demografického přechodu nejsou protikladné k charakteristikám demografické revoluce, ale naopak se jedná spíše o pokračování a prohloubení trendu nastoupeného demografickou revolucí. Druhým ústředním bodem hypotézy druhého demografického přechodu jsou změny partnerského chování. V průběhu druhé poloviny 20. století se snižovala úroveň sňatečnosti (z velmi vysokých poválečných hodnot) a rostla úroveň rozvodovosti, oba trendy zřejmě mají v pozadí pokračování emancipačních a sekularizačních změn nastoupených modernizací. Pro evidenci rozšíření a forem nesezdaných soužití nejsou k dispozici statistická data.

Otázkou budoucího vývoje je, zda je možno očekávat opět zvýšení úrovně plodnosti. Ve prospěch takového předpokladu by svědčila analogie s vývojem ze 30.–50. let 20. století či zvýšení úrovně plodnosti pozorované okolo přelomu 20. a 21. století např. ve skandinávských zemích. Naopak v neprospěch předpokladu opětovného zvýšení úrovně plodnosti svědčí již několik desetiletí trvající její nízká úroveň v Německu či Rakousku, kde po poklesu na přelomu 60. a 70. let 20. století výrazný vzestup nenásledoval. Pro hledání odpovědi na tuto otázku bude v budoucnu vhodné sledovat nejen další vývoj transversálních ukazatelů porodnosti, ale především hodnoty generačních ukazatelů, jejichž dlouhodobé řady umožní lépe hodnotit, jak se vyvíjí úroveň plodnosti v porovnání s generacemi plodícími před a po období nízké úrovně plodnosti, což zatím z důvodu neukončeného reprodukčního období daných generací žen není možné.

Také v případě procesu úmrtnosti pokračuje trend nastoupený demografickou revolucí. V zemích západní skupiny byly úmrtnostní podmínky celkově lepší už v polovině 20. století, jejich další zlepšování probíhalo plynuleji (pozorované trendy platí pro celkovou i kojeneckou úmrtnost). Nejvyspělejší země mají hodnotu naděje dožití mužů blízko 80 let a žen o několik let více. Zeměmi s nejlepšími úmrtnostními poměry na začátku i konci sledovaného období jsou Švýcarsko, Kanada, Nizozemsko, Austrálie, Norsko, Francie, Island a Irsko. Největší zlepšení úmrtnosti zaznamenalo Japonsko. Země východní skupiny zaostávaly za zeměmi západní skupiny na počátku sledovaného období v hodnotách naděje dožití zhruba o 4–5 let, na konci sledovaného období v průměru o několik let více. Země jižní podskupiny měly na počátku druhé poloviny 20. století hodnotu kojenecké úmrtnosti i naděje dožití podobnou jako země východní skupiny, postupně se však přibližovaly ostatním zemím západní skupiny a na počátku 21. století už mají úroveň úmrtnosti srovnatelnou s nejvyspělejšími západními zeměmi.

Východní skupina je ve vývoji úmrtnosti specifická stagnací a v případě mužské úmrtnosti v řadě zemí i zhoršováním její úrovně. Stagnace vývoje úrovně úmrtnosti se nejdříve projevila u těch východních zemí, které měly v polovině 20. století úmrtnostní poměry nejlepší (Česká republika, Slovinsko), následně stagnovala i v dalších zemích. Druhá etapa stagnace proběhla v některých zemích této skupiny v 90. letech 20. století (Rusko, pobaltské země, Bulharsko, Rumunsko a Maďarsko).

Po velkou část druhé poloviny 20. století byla věková struktura demograficky vyspělých zemí z hlediska poměru složky ekonomicky neaktivní a složky ve věku ekonomické aktivity relativně příznivá, avšak poměr seniorské a dětské složky se zásadně měnil, v závislosti na vymezení věkových hranic vzrostl index stárí v průměru trojnásobně. Současné trendy úrovně porodnosti a úmrtnosti vedou ke zvyšování hodnot indexu stárí, k progresivnímu nárůstu podílu seniorské skupiny a v rámci ní i osob velmi starých ve věku 80 a více let.

V hlavních charakteristikách populačního vývoje se podskupina zemí jižní Evropy přiblížila v průběhu 20. století ostatním zemím západní skupiny, dosavadní vývoj svědčí ve prospěch předpokladu, že i země východní skupiny tento vývoj následují. Později nastoupené vývojové trendy měly rychlejší průběh. V řadě aspektů populačního vývoje přetrvávají u některých zemí dlouhodobá specifika, např. relativně stabilně vyšší úroveň plodnosti v USA, Novém Zélandu, Islandu, Irsku či Francii. Analýzou vývoje jednotlivých demografických ukazatelů i provedenou shlukovou analýzou se potvrdila oprávněnost předpokladu, že a priori vymezené skupiny zemí podle politických bloků (plus podskupina zemí jižní Evropy) diferencují populační vývoj. Na počátku druhé poloviny 20. století se ještě formování východního a západního bloku jednoznačně neprojevilo na podobnosti charakteristik populačního vývoje zemí v rámci těchto bloků. Vyčleňuje se shluk zemí, které teprve ukončují demografickou revoluci, Česká republika má v tomto období demografické charakteristiky blízké nejvyspělejším zemím. Ve středním období 70.–80. let 20. století se oba politické bloky jednoznačně projevují v rozdílném populačním vývoji, skupina východní a západní tvoří dva hlavní shluky. Na počátku 21. století charakteristiky populačního vývoje zemí bývalého východního bloku je stále odlišují od ostatních zemí a hlavní dělení na východ a západ zatím přetrvává, ze skupiny východní se vyčleňuje - v našem řešení shlukové analýzy - Česká republika a Slovinsko. Podskupina zemí jižní Evropy tvořila samostatný shluk na počátku sledovaného období i ve středním období 70.–80. let 20. století, na začátku 21. století již ne, podobně jako se již neseskupil shluk severovýchodních zemí, který v průběhu 20. století tvořil vlastní podshluk. Provedená shluková analýza potvrdila oprávněnost apriorního rozdělení zkoumaných zemí do skupin a ukázala na další blízké země se specifickým vývojem.

Provedená analýza jednotlivých složek populačního vývoje i shluková analýza naznačily tendence homogenizace/heterogenizace vývoje v souboru demograficky vyspělých zemí. Zaměření na otázku homogenizace vycházelo ze systémového pojetí demografického předmětu. Demografický systém je semiaktivní semikomplexní systém, ve kterém pozorujeme relativní homogenitu z důvodu biologických předpokladů reprodukce, jež jsou v zásadě stále stejné a určitý stupeň heterogenity z důvodu společenských podmínek. Jejich váha se postupně zvyšuje, mění se společenské podmínky mění i charakter demografické reprodukce, pokud jsou společenské podmínky v jednotlivých zemích podobné, vedou ke stejným změnám a přispívají k homogenizaci. Trend homogenizace se potvrdil v případě procesu porodnosti (z hodnot úhrnné plodnosti), i když podobně jako u jiných sledovaných ukazatelů vývoj nebyl lineární a před rokem 1990 naopak narůstala variabilita. Dále je možno trend homogenizace konstatovat u kojenecké úmrtnosti. U celkové úmrtnosti (prostřednictvím ukazatele naděje dožití) se (zatím) trend homogenizace nepotvrdil. Na úroveň úmrtnosti zřejmě společenské podmínky působí mnohem dlouhodoběji, s větší setrvačností, zdravotní stav obyvatel odráží životní podmínky prožité během dosavadního života (úroveň zdravotní péče a prevence, celková kvalita života, životní styl) .

Pro hlubší studium hlavních trendů populačního vývoje po demografické reprodukci nebyly za většinu zemí sledovaného souboru k dispozici dlouhodobější časové řady ukazatelů, především longitudinálních. Další studium trendu homogenizace by bylo vhodné zaměřit na homogenizaci, resp. variabilitu v rámci skupin, na podrobnější studium nejen vývoje úrovně procesů, ale i jejich struktury (což znemožňovaly neúplné datové soubory). Předmětem práce nebylo hlubší studium společenských faktorů, jež by zkoumanou problematiku zasadilo do komplexního rámce.

6 POZNÁMKY K TERMINOLOGII

Společenské (sociální) podmínky, společenské faktory atd. jsou chápány v širokém slova smyslu, pod „společenské“ zahrnujeme i ekonomické, politické, kulturní, technologické aj. subsystémy sociálního systému. Sousedství **sociální (společenská) změna** značí široce pojaté změny sociálního systému.

Změna je hodnotově neutrální označení pro alternaci (střídání, proměnu) charakteru, struktury. Souvisejícími pojmy jsou vývoj, evoluce, revoluce či pokrok a regres. Myšlenka pokroku se objevuje v osvícenství a je výrazem optimismu v hodnocení společenských změn (na rozdíl od neutrálního termínu změna termín pokrok vyjadřuje kladné hodnocení vývoje), týká se především nárůstu znalostí a dovedností, lepších možností využití rozumu.¹⁰²

Revoluce¹⁰³ bývá obecně chápána buď jako jednorázový akt (především) násilné změny vlády či politického režimu (státní převrat) nebo jako dlouhodobější proces přeměny základních struktur společnosti. Přitom oba významy se mohou sejít při stejné historické události. Jednorázový akt změny politického systému je možno chápat jako důsledek a zároveň spouštěcí mechanismus strukturálních změn ve společnosti.¹⁰⁴ Chápání výrazu **revoluční změna** bývá spojeno s následujícími aspekty: prudkost změny, její fundamentální charakter, přetržení kontinuity dosavadního vývoje. Termín revoluce bývá vymezován v kontrastu k termínu reforma, při které změny v charakteru hlavních vztahů v systému nejsou tak zásadní a prudké (Velký, 1996: 1442–1443).

Termín **demografická revoluce** bude používán ve smyslu překladu francouzského termínu La Revolution Démographique, anglického termínu Demographic Revolution i Demographic Transition¹⁰⁵. U českých autorů se setkáváme i s překladem demografický **přechod**¹⁰⁶. Termín přechod na rozdíl od termínu revoluce nenese

¹⁰² Vedle autorů, kteří tvrdí, že pokrok existuje (např. F. Bacon, B. Pascal, G. W. F. Hegel, K. Marx, H. Spencer), jsou autoři, kteří mají představu cyklického vývoje (např. Platón, F. Nietzsche, O. Spengler, A. Toynbee, P. Sorokin) či autoři, kteří odmítají existenci vzorce změny (F. Boas, K. Jaspers) či jeho poznatelnosti (K. Mannheim, K. R. Popper). Skepse vůči myšlence pokroku či vůči předvídatelnosti vývoje na základě pozitivního vědeckého poznání bývá přisuzována postmodernismu.

¹⁰³ Z latinského revolutio, od revolvere = převracet, otáčet se stále kolem dokola, revolutio = cyklický pohyb. Termín revoluce vstoupil do evropského politického myšlení jako metafora označující změnu v politických záležitostech podle analogie s oběhem nebeských těles, která završují „revoluci“ návratem k výchozímu bodu. Aspekt návratu k výchozímu bodu je však v dnešních chápáních termínu revoluce, revoluční neaktuální (Velký, 1996: 928, 1442–1443).

¹⁰⁴ Např. revoluční události ve Francii v letech 1789–1799, 1830 a 1848 jsou sociology často reflektovány při výkladu modernizačních změn.

¹⁰⁵ Či pro anglický termín Transitional Growth.

¹⁰⁶ Termín přechod se pak používá pro označení teorie druhého demografického přechodu, (second demographic transition), u kterého se termín revoluce, z důvodu toho, že svým charakterem tato změna revoluci neodpovídá, nepoužívá.

význam náhlé změny a naopak evokuje situaci něčeho přechodného, přechodného stádia, přechodu k jinému režimu.

Revoluce značí zpravidla zásadní a prudkou změnu. Změna z extenzivního charakteru demografické reprodukce na charakter intenzivní je změnou zásadní. Hodnocení její pozvolnosti versus prudkosti záleží na „měřítku“, je tedy podle našeho názoru relativní. Označení revoluce je také v souladu s explanačním zasazením této teorie. Demografická revoluce je historický proces, je součástí komplexní revoluční společenské změny (Purš, 1973). Termín revoluce je sice spojován se změnou náhlou, proces demografické revoluce trvá v řádu desítek let. Demografická reprodukce je výslednicí individuálních demografických událostí, které jsou v životě jedince buď ojedinělé (neopakovatelné demografické události jako narození, smrt, vstup do prvního manželství, zahájení sexuálního života, narození prvního potomka) nebo se jedná o události opakovatelné (narození dítěte, uzavření sňatku, rozpad partnerství), avšak i tyto opakovatelné události jsou událostmi pro každého člověka a pro každou rodinu velmi významné a život zásadně ovlivňující a zažívané pouze několikrát v životě. Proto také změny v demografické reprodukci mají časový charakter, který je vhodné hodnotit v řádu generačním. Demografická reprodukce je natolik spjatá s vlastní podstatou lidské existence, že není ovlivňována pouze jednáním potenciálních rodičů, ale i původní či širší rodinou (předanými hodnotami, socializací, nápodobou). Vedle toho je lidská reprodukce ovlivňována strukturálními společenskými podmínkami. Zásadní změnou je demografická revoluce nejen z hlediska poklesu úrovně obou určujících demografických procesů, ale hlavně v jejich podmíněnostech. Zásadním je nárůst společenských podmíněností (z velké části uvědomovaných na individuální úrovni), vedle toho v moderní společnosti roste i míra vzájemné provázanosti podmíněností biologických a společenských (Cliquet, 2010: 315–376; Omran, 2005: 750).

Někteří autoři používají jak k pojmenování demografické revoluce tak pro **druhý demografický přechod** termín přechod¹⁰⁷ (tedy první a druhý demografický přechod). Tento způsob označování dává obě změny na zhruba stejnou úroveň významnosti. Dvojice termínů první demografický přechod a druhý demografický přechod působí pro nedemografy jaksi uceleněji než pokud používáme dvojici termínů (první) demografická revoluce a druhý demografický přechod. Druhý demografický přechod však není srovnatelně zásadní změnou demografické reprodukce. Termínu druhý

¹⁰⁷ Jako překlad termínu demographic transition.

demografický přechod je tak třeba rozumět ne jako nějakému „druhému“ (srovnatelnému) přechodu (viz diskuse níže), ale jako ustálenému pojmenování.¹⁰⁸

Označení revoluce či přechod s očíslování pořadí značí nejedinečnost těchto změn, na rozdíl od označení demografická revoluce, jež naopak značí v zásadě jedinou možnou (jedinou možnou tak zásadního charakteru) změnu v charakteru demografické reprodukce (zatím?). Někteří autoři dokonce vymezují předcházející demografické revoluce, např. v rámci revoluce neolitické, při které důsledkem změn ve způsobu obživy a uspořádání společnosti došlo ke zrychlení růstu počtu obyvatel. Označení této změny jako demografická revoluce není vhodné, neboť k zásadní změně charakteru demografické reprodukce nedošlo, i když mohlo v důsledku trvalého usídlení a tedy důsledkem lepších (větších a pravidelnějších) zdrojů potravy dojít k zlepšení úmrtnosti a také ke změnám v charakteru plodnosti (Fialová, 2004).

Demograficky vyspělé země - země, jejichž populace prošly demografickou revolucí.

Modernizace je proces společenských změn, které vedou k novému typu společnosti, od společnosti tradiční k moderní. Jako obecný termín i mimo oblast společenskovědních oborů bývá modernizace asociována např. s těmito pojmy: inovace, optimalizace, intenzifikace, efektivita, systematická transformace, racionalizace či kultivace, a je připomínáno, že může být doprovázena pozitivními i negativními důsledky (Velký, 1996: 644–645). Modernizační proces, jehož nástup začal v západní Evropě postupně zhruba od 18. století, má do té doby zcela neobvyklou dynamiku a globalizující rozsah (Giddens, 2003: 23).

Moderní společnost (jako důsledek modernizace) a přechod k ní byl ústředním a konstituujícím tématem sociologie. Moderní společnost je výsledkem radikálních změn v celém spektru oblastí společnosti, ke kterým začalo docházet s nástupem novověku v Evropě a Severní Americe. Ke změnám došlo v oblasti ekonomiky, politického i sociálního uspořádání, životního stylu atd., ale i ve výkladu světa.

¹⁰⁸ Určitým pokusem překonat tento terminologický nesoulad je řešení, které používá L. Rabušic (2001) v rámci, jak sám zdůrazňuje, sociologické monografie *Kde ti všechny děti jsou? – Porodnost v sociologické perspektivě*, kde používá novotvaru tranzice pro obě teorie. Rabušic se tak drží, jak sám poznamenává (2001: 60), spíše původem anglosaskému termínu, oproti francouzské tradici revoluce, kterou u nás začal používat Pavlík. Anglický překlad termínu transition je přechod, přechodné stádium, změna, český termín tranzice však neexistuje. Návrh používat termínu tranzice nepovažujeme za vhodný, za prvé je to neexistující slovo ve spisovné češtině a za druhé významově nepřináší nic nového oproti překladu anglického transition na přechod.

„Klíčovou úlohu v těchto změnách sehrála generalizace trhu, jež se stal regulátorem chodu nejen veškeré ekonomiky, ale postupně i celé společnosti“ (Velký, 1996: 1200).

Rysy moderní společnosti jsou často spojovány s rozvojem **průmyslové revoluce** a dalších souvisejících sociálních procesů. Mezi nimi je možno jmenovat: centralizaci moci v moderních národních státech, rozvoj dělby práce, urbanizaci, mobilitu sociální i prostorovou, mobilitu zboží a kapitálu související s rozvojem obchodu, dopravy a komunikace. V rámci hospodářství se těžiště přesunuje ze zemědělství do průmyslu a postupně dále do sektoru služeb. Postavení jedince už není vázáno na dřívější stavovskou příslušnost a na pozici v tradiční rodině, ale je dáno jeho postavením na trhu pracovních sil. Dochází ke změnám v uspořádání a funkcích rodin a domácností, řadu jejich tradičních funkcí přebírají formální instituce. Roste úloha vědeckého poznání a to nejen při přetváření prostředí, ale i při výkladu světa, což souvisí se sekularizací a s rozvojem vzdělanosti a významu vzdělání (Velký, 1996: 1200–1201). Průmyslovou revoluci je však třeba chápat jako jednu z mnoha vzájemně se podmiňujících stránek celkové modernizace.

Postmoderní společnost je pojem označující podle některých autorů společenské klima současné společnosti, které charakterizuje nedůvěra v konstruktivní racionalismus a ideu pokroku a naopak důraz na pluralismus a heterogenitu paradigmat, mnohoznačnost, nahodilost až absurditu. Koncepce postmoderní společnosti je diskutabilní, řada sociologů současnou společnost nehodnotí jako kvalitativně odlišnou a diskontinuitní od charakteru společnosti moderní, jedná se jen „o trochu více toho, co tu už bylo“ (Velký, 1996: 1203). Souvisejícím pojmem je společnost postindustriální, která je logickým vyústěním industriální společnosti, dominantním ekonomickým sektorem se stávají služby, hlavním problémem už není výroba a distribuce zboží a služeb, ale oblast volného času (Velký, 1996: 811–812, 1202–1203).

7 LITERATURA

- Aires, P. 1962. *Centuries of Childhood*. New York: Vintage Books.
- Aires, P. 1980. Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and development Review*, 6 (4), s. 645-650.
- Beaver, S. E. 1975. *Demographic Transition Theory Reinterpreted*. Lexington, Massachusetts, Toronto, London: D.C. Heath and Company.
- Blacker, C. P. 1947. Stages in Population Growth. *The Eugenic Revue*, 3, s. 88.
- Caldwell J. C. 1976. A Restatement of Demographic Transition Theory, *Population and Development Review*, 31 (2), s. 321-366.
- Caldwell, J. C. – I. O. Orubuloye – P. Caldwell 1992. Fertility Decline in Africa: A New Type of Transition? *Population and Development Review*, 18 (2), s. 211–242.
- Caldwell, J. C. 2006. *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Caselli, G. - Meslé, F. - Vallin, J. 2002. Epidemiologic transition theory exceptions. *Genus*, 58 (1), s. 9-52. (on-line) (citováno 13. 12. 2010), dostupné z: <http://www.demogr.mpg.de/Papers/workshops/020619_paper40.pdf>.
- Cliquet, R. 2010. *Biosocial Interactions in modernisation*. Brno: Masaryk University Press.
- Cliquet, R. L. 1991. The Second Demographic Transition: Fact or Fiction? *Population studies*, 23, Strasbourg: Council of Europe.
- Coale, A. J. 1973. *The demographic transition reconsidered*. In International Union for the Scientific Study of Population (IUSSP) (ed). Proceedings of the international population conference Liege: Editions Ordina, 1, s. 53–73.
- Coleman, D. 2000. *Demography in an Intellectual Context: A Subject in Search of a Home*. In Pavlík, Z. (ed): Position of demography among other disciplines. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Demography and Geodemography, s. 27-36.
- Coleman, D. 2003. *Why we don't have to believe without doubting in the 'Second Demographic Transition'. Some agnostic comments*. Contribution to a debate on the Second demographic Transition, European Population Conference, Warsaw, August 2003.
- Coleman, D. 2004. *Why we don't have to believe without doubting in the "Second Demographic Transition"-some agnostic comments*. Vienna Yearbook of Population Research, Volume 2004. (on – line), (citováno 2. 11. 2008) dostupné z: <http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x00062019>, s. 11 – 24.
- ČSÚ 2008. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2007*. (on-line), (zveřejněno 11. 9. 2008, citováno 24. 7. 2009), dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/p/4007-08>>.

- Fiala, T. – J. Langhamrová 2008. *Věková struktura obyvatelstva ČR a vybraných zemí – perspektivy budoucího vývoje*. (on-line), (citováno 2. 11. 2009), dostupné z: <http://kdem.borec.cz/P_PDF/Fiala_Langhamrova_1.pdf>.
- Fialová, L. 2004. Charakter demografické reprodukce před demografickou revolucí. *Demografie* 46 (4), s. 234–237.
- Frejka, T. – Sobotka, T. – Hoem, J. M. – Toulemon, L. 2008. Summary and general conclusions: Childbearing Trends and Policies in Europe. *Demographic research*, 19, s. 5–14. (on-line), (citováno 20. 10. 2009), dostupné z: <<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/2/default.htm>>.
- Giddens, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Hampl, M. 1971. *Teorie komplexity a diferenciaci světa – se zvláštním zřetelem na diferenciaci geografickou*. Praha: Universita Karlova.
- Hampl, M. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: Hledání integrálního řádu*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Hampl, M. 2000. *Reality, Society and Geographical/Environmental Organization: Searching for an Integrated Order*. Prague: Charles University of Prague, Faculty of Science.
- Hamplová, D. 2006. *Sňatečnost, nesezdaná soužití a veřejné mínění*. In Kocourková, J. – L. Rabušic (ed.) *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Proměny reprodukčního chování a možnosti reprodukční politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. s. 12–19. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Hendl, J. 2006. *Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a metaanalýza dat*. Praha: Portál.
- Hoffmann-Novotny, H.-J. 2000. *Demography and Sociology*. In Pavlík, Z. (ed): *Position of demography among other disciplines*. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Demography and Geodemography, s. 73–80.
- Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Stloukal, M. 1990. *Dětství, rodina, stáří v dějinách Evropy*. Praha.
- Chesnais, J.-C. 1998. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford: Clarendon Press.
- Inglehart, R. 1977. *The silent revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton. Princeton: University Press.
- Kalibová, K. 1997. *Úvod do demografie*. Praha: Karolinum.
- Katrňák, T. 2006. *Kdo jsou svobodné matky v české společnosti?* In Kocourková, J. – L. Rabušic (ed.) *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Proměny reprodukčního chování a možnosti reprodukční politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Keller, J. 1997. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON.
- Kirk, D. 1996. Demographic Transition Theory. *Population Studies*. 50, s. 361–387.

Kohler, H.P. – Billari, F. – Ortega, J.A. 2002. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*. 28 (4), s. 641–680.

Kohler, H.P. – Vaupel, J. 2000. *Demography and its relation to other disciplines*. In Pavlík, Z. (eds): Position of demography among other disciplines. s. 19–26, Prague: Charles University in Prague, Faculty of science, department of Demography and Geodemography.

Korčák, J. 1941. Přírodní dualita Statistického rozložení. *Statistický obzor*, s. 58–63.

Lesthaeghe, R. - K. Neels 2002. From the First to the Second Demographic Transition - An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*. 18(4), s. 225-260.

Lesthaeghe, R. 1991. *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. In Oppenheimer, Karen – Jensen, An-Margarit (ed.) Gender and Family change in Industrialized Countries. Oxford: Clarendon Press.

Lesthaeghe, R. 2009. *Long term spatial continuities in demographic innovations – Insights from the Belgian example, 1846-2000*. (on-line) (zveřejněno 1. 5. 2009, citováno 10. 5. 2010), dostupné z: <<http://www.vub.ac.be/SOCO/Lesthaeghe.htm>>.

Lesthaeghe, R. 2010a. *The unfolding Story of the Second demographic Transition*. Paper presented at the Conference on „Fertility in the History of the 20th Century – Trends, Theories, Public Discourses, and Policies“. Akademia Leopoldina and Berlin – Brandenburgische Akademie (on-line) (citováno 10. 5. 2010), dostupné z: <<http://www.vub.ac.be/SOCO/Lesthaeghe.htm>>.

Mnohojazyčný demografický slovník. Český svazek. 1965. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Slon.

Ogburn, W. F. 1957. Cultural Lag as Theory. *Sociology & Social Research*. 41(3), s. 167-174.

Olshansky, S. J. – Ault, A. B. 1986. The fourth stage of the epidemiologic transition: the age of delayed degenerative diseases. *Milbank Memorial Fund Quarterly*. 64 (3), s. 355–391.

Omran, A. 2005. The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*. 83 (4), s. 731–757, (reprint článku publikovaném v roce 1971 The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*. 49 (4), s. 509–538.

Omran, A. R. 1971. The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. *Milbank memorial Fund Quaterly*. 83 (4), s. 731–57.

Pavlík, Z. – K. Kalibová (eds.) 2005. *Mnohojazyčný demografický slovník*. Acta demographica XV. Praha: Česká demografická společnost.

Pavlík, Z. – Rychtaříková, J. – Šubrtová, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia.

Pavlík, Z. 1964. *Nástin populačního vývoje světa*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

- Pavlík, Z. 1965. K obecnému pojetí reprodukce obyvatelstva. *Statistika a demografie*. 5, s. 17–25.
- Pavlík, Z. 1981. *Zákonitosti vývoje demografických systémů*. Praha: Acta Universitatis Carolinae Geographica XVI, 1, s. 3–31.
- Pavlík, Z. 1999. *The concept of demographic development*. In Kuisten, Anton – Gans, Henk de – Feijter, Henk de (ed.): *The Joy of demography ... and other disciplines. Essays in Honour of Dirk van de Kaa*, s. 35–348. Amsterdam: Thela Thesis.
- Pavlík, Z. et al. 1999. *Population Development in the Czech republic*. Prague: Department of Demography and Geodemography, Charles University in Prague, Faculty of Science.
- Pavlík, Z. 2000. *What is demography*. In Pavlík, Z. (eds): *Position of demography among other disciplines*. Prague: Charles University in Prague, Faculty of science, department of Demography and Geodemography. s. 9–18.
- Pavlík, Z. 2006. *Dilemata sociální politiky*. In Kocourková J. – L. Rabušic: *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Pavlík, Z. 2009. Vývoj kritického myšlení a postavení demografie a statistiky v jeho rámci. *Demografie*. 51 (1), s. 1–13.
- Pavlík, Z. 2009: Jiný pohled na demografickou revoluci. *Demografie*. 51 (3). s. 205–206.
- Pavlík, Z. 2011a. *Vývoj kritického myšlení a postavení demografie a statistiky v jeho rámci I.* (on-line), (citováno 21. 3. 2011), dostupné z: <<http://fse.ujep.cz/~pavlik/>>.
- Pavlík, Z. 2011b. *Vývoj kritického myšlení a postavení demografie a statistiky v jeho rámci II.* (on-line), (citováno 21. 3. 2011), dostupné z: <<http://fse.ujep.cz/~pavlik/>>.
- Pavlík, Z. Budování demografické teorie. Rukopis.
- Population Reference Bureau, 2010. World Populatin Data Sheet 2010. (on-line) (citováno 9. 5. 2011), dostupné z: http://www.prb.org/pdf10/10wpds_eng.pdf.
- Purš, J. 1960. *Průmyslová revoluce v českých zemích*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury.
- Purš, J. 1973. *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*. Academia, Praha.
- Rabušic, L. 1996. O současném vývoji manželského a rodinného chování v ČR. *Demografie*, 38 (3), s. 173–180.
- Rabušic, L. 1997. Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (Sociologická perspektiva v demografii). *Demografie* 39 (2), s. 114–119.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha, Sociologické nakladatelství.
- Rychtaříková, J. 1996. Současné změny charakteru reprodukce v ČR a mezinárodní srovnání. *Demografie*. 38 (2), s. 77–89.

- Rychtaříková, J. 2006. *Být svobodnou matkou v České republice*. In Kocourková, J. – L. Rabušic (ed.) *Šňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Proměny reprodukčního chování a možnosti reprodukční politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. Praha. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Sobotka, T. – Zeman, K. – Kantorová, V. 2001. Second demographic transition in the czech republic: Stages, specific features and underlying factors. Paper presented at the EURESCO Conference „The second demographic transition in Europe“, Bad Herrenalb, (on-line) (citováno 13. 12. 2009), dostupné z: <http://krystoff.sweb.cz/zeman/SDT_CR.pdf>.
- Srb, V. – M. Kučera 1959. Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století. *Statistika a demografie*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, s. 109–157.
- Swoboda, H. 1977. *Moderní statistika*. Praha: Svoboda 1977.
- Šubrtová, A. 1984. Teorie demografické revoluce. *Demografie*, 26 (3), s. 193–200.
- United Nations Population Division 2004. *World Population to 2300*. (on-line) (citováno 13. 11. 2009), dostupné z: <<http://www.un.org/esa/population/publications/longrange2/WorldPop2300final.pdf>>.
- United Nations Statistics Division 2009. *Standard Country and Area Codes Classification*. (on-line) (citováno 28. 7. 2009), dostupné z: <<http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm#transition>>.
- Vallin, J. 1992. *Světové obyvatelstvo*. Praha: Academia.
- Vallin, J. 2005. The Demographic Window. An opportunity to be seized. *Asian Population Studies*. 2 (1), s. 149–167.
- Van Bavel, J. 2009. Subreplacemnet fertility in the West before the baby boom: Past and current perspectives. *Population Studies*. 64 (1), s. 1–18.
- Van de Kaa, D. J. 1987. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. 42 (1), Washington DC: Population Reference Bureau. s. 1–57.
- Van de Kaa, D. J. 1994. *The second demographic transition revisited: Theories and expectations*. In G. Beets, H. van den Brekel, R. Cliquet, G. Dooghe and J. de Jong Gierveld (ed), *Population and Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and other Current Issues*, NIDI/CBGS. Publication No. 30. Swets and Zeitlinger: Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam, s. 81–126.
- Van de Kaa, D. J. 2000. *Demography – on the Need for Integration and Sythesis*. In Pavlík, Z. (ed): *Position of demography among other disciplines*. Prague: Charles University in Prague, Faculty of science, Department of Demography and Geodemography, s. 41–48.
- Van de Kaa, D. J. 2002. *The Idea of Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixt Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- Vandeschrick, Ch. 2000. *Demografická analýza*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Velký sociologický slovník 1996. Praha: Karolinum.

Vilquin, E. 2000. *History of Demography*. In Pavlík, Z. (ed): Position of demography among other disciplines. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Demography and Geodemography, s. 49-52.

Vinopal, J. 2006. *Standardizované dotazování: kognitivní a komunikační aspekty*. In Kunštát, Daniel (ed.) České veřejné mínění: výzkum a souvislosti. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, 3. 47-70.

Vítková, L. 2009. *Dlouhodobý vývoj indexu stáří a indexu ekonomické závislosti ve vyspělých zemích*. In: Reprodukce lidského kapitálu. Vzájemné vazby a souvislosti. Praha: VŠE, Oeconomia.

Vítková, L. 2011. Dochází k homogenizaci demografické reprodukce v demograficky vyspělých zemích? *Demografie*. 53 (1), s. 19–32.

Volkov, A. 2000. *Demography and Statistics*. In Pavlík, Z. (ed): Position of demography among other disciplines. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Demography and Geodemography, s. 53-60.

Wallin, J. 2005. The Demographic Window. An opportunity to be seized. *Asian Population Studies*, 2, s. 149–197.

Wunsch, G. 2000. *Demography: A Discipline Somewhere Between Philosophy and Social Care*. In Pavlík, Z. (ed): Position of demography among other disciplines. Prague: Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Demography and Geodemography, s. 37-40.

7.1 ZDROJE DAT

Institut National d'Etudes Démographiques 2011. *Database of Developed Countries*. (on-line) (citováno 13. 3. 2011), dostupné z: <http://www.ined.fr/en/pop_figures/developed_countries/developed_countries_database/>.

Max Planck Institute for Demographic Research 2011. *Human Fertility Database*. (on-line) (citováno 13. 3. 2011), dostupné z: <http://www.humanfertility.org/cgi-bin/data_short.php>.

United Nations Population Division 2009. *World Population Prospects: The 2008 Revision. Population Database*. (on-line) (citováno 29. 6. 2009), dostupné z: <<http://esa.un.org/unpp/index.asp?panel=2>>.

8 PŘÍLOHY

Přehled demografických a společenských změn při demografické revoluci a druhém demografickém přechodu podle Lesthaeghe (2010)

Table 1: Overview of demographic and societal characteristics respectively related to the FDT and SDT (Western Europe).

FDT	SDT
A. Marriage <ul style="list-style-type: none"> • Rise in proportions marrying, declining age at first marriage • Low or reduced cohabitation • Low divorce • High remarriage 	<ul style="list-style-type: none"> • Fall in proportions married, rise in age at first marriage • Rise in cohabitation (pre- & postmarital) • Rise in divorce, earlier divorce • Decline of remarriage following both divorce and widowhood
B. Fertility <ul style="list-style-type: none"> • Decline in marital fertility via reductions at older ages, lowering mean ages at first parenthood • Deficient contraception, parity failures • Declining illegitimate fertility • Low definitive childlessness among married couples. 	<ul style="list-style-type: none"> • Further decline in fertility via postponement, increasing mean age at first parenthood, structural subreplacement fertility • Efficient contraception (exceptions in specific social groups) • Rising extra-marital fertility, parenthood within cohabitation • Rising definitive childlessness in unions
C. Societal background <ul style="list-style-type: none"> • Preoccupations with basic material needs: income, work conditions, housing, health, schooling, social security. Solidarity prime value • Rising memberships of political, civic and community oriented networks. Strengthening of social cohesion • Strong normative regulation by State and Churches. First secularisation wave, political and social "pillarisation" • Segregated gender roles, familistic policies, embourgeoisement. • Ordered life course transitions, prudent marriage and dominance of one single family model. 	<ul style="list-style-type: none"> • Rise of "higher order" needs: individual autonomy, self-actualisation, expressive work and socialisation values, grass-roots democracy, recognition. Tolerance prime value. • Disengagement from civic and community oriented networks, social capital shifts to expressive and affective types. Weakening of social cohesion. • Retreat of the State, second secularisation wave, sexual revolution, refusal of authority, political "depillarisation". • Rising symmetry in gender roles, female economic autonomy. • Flexible life course organisation, multiple lifestyles, open future.

Vstupní data pro shlukovou analýzu

Pozn.: fialově jsou označeny chybějící hodnoty nahrazené průměrem následujícího pětiletého období pro danou zemi, modře jsou chybějící hodnoty nahrazeny průměrem ostatních zemí v daném roce

Pozn.: zkratky použitých ukazatelů: kú - kvocient kojenecké úmrtnosti, eZ, eM - naděje dožití při narození ženy, muži, úp - úhrnná plodnost, pnm - podíl narozených mimo manželství, prvekm - průměrný věk matek při narození dítěte, ipo - index umělé potratovosti, úro - úhrnná rozvodovost, ús - úhrnná sňatečnost

Tabulka 57 Vstupní hodnoty pro shlukovou analýzu 1950–1960

	kú50	eZ50-54	eM50-54	úp50	pnm50	ms50-54	kú55	eZ55-59	eM55-59	úp55	pnm55	prvekm55	ms55-59_Z	kú60	eZ60	eM60	úp60	pnm60	prvekm60	ms60-64
Česká republika	64,2	69,5	64,5	2,8	6,5	-0,4	27,9	72,3	66,8	2,6	5,7	26,7	-0,1	20,0	73,4	67,9	2,1	5,0	25,4	-0,9
Slovensko	103,3	66,2	62,4	3,6	5,6	1,7	44,3	70,7	66,1	3,5	4,8	27,9	1,9	28,6	72,3	67,7	3,1	4,7	26,9	-2,3
Slovinsko	80,6	68,1	63,0	3,0	7,0	-3,5	56,7	70,5	65,1	2,6	6,7	28,4	-3,0	35,1	72,0	66,1	2,2	9,1	28,0	-2,0
Bulharsko	94,5	66,1	62,2	2,9	7,0	-4,2	82,4	68,8	65,4	2,4	6,7	26,3	-0,2	45,1	70,9	67,4	2,3	8,0	25,1	-0,1
Lotyšsko	67,5	69,0	62,5	2,0	7,0	1,8	53,9	72,2	65,0	2,0	6,7	28,4	4,0	27,0	73,0	65,7	1,9	11,9	27,9	7,7
Polsko	108,2	64,2	58,6	3,7	7,0	-0,4	81,1	68,5	63,2	3,6	6,7	28,4	-1,8	56,1	70,6	64,9	3,0	4,5	27,6	-0,1
Litva	93,3	67,8	61,5	2,7	7,0	-6,3	77,5	71,0	64,5	2,7	6,7	28,4	-2,1	38,0	72,3	65,8	2,6	7,3	29,5	1,0
Rumunsko	116,7	62,8	59,4	3,1	7,0	1,0	78,2	65,9	62,4	3,1	6,7	27,8	-2,9	75,7	67,6	64,1	2,3	6,5	26,7	-1,0
Maďarsko	85,7	65,8	61,5	2,6	8,5	0,5	60,0	69,1	64,7	2,8	7,0	27,1	-4,3	47,6	70,0	65,9	2,0	5,5	25,8	0,1
Rusko	97,5	67,3	60,5	2,9	7,0	-0,7	77,4	69,9	62,5	2,8	6,7	28,4	-1,7	36,7	71,4	63,3	2,6	13,1	28,2	-1,1
Estonsko	77,0	68,3	61,7	2,1	22,5	6,3	62,7	71,4	64,2	2,0	18,7	28,4	3,7	31,1	72,4	64,6	2,0	13,7	27,9	6,7
Itálie	63,8	68,1	64,4	2,5	7,0	-0,8	50,3	70,6	66,1	2,3	6,7	29,5	-2,3	43,3	71,7	66,7	2,4	2,4	29,2	-0,7
Řecko	35,4	67,5	64,3	2,3	7,0	-2,0	43,5	69,5	66,3	2,3	6,7	28,4	-3,0	40,1	70,4	67,3	2,2	1,2	28,7	-5,1
Španělsko	64,2	66,3	61,6	2,5	5,2	-1,8	50,9	70,2	65,4	2,6	4,0	30,5	-3,5	44,0	71,7	66,7	2,8	2,3	30,0	-2,5
Portugalsko	94,1	61,9	56,9	3,1	11,8	-7,5	90,2	65,1	59,7	3,1	11,0	30,0	-7,1	77,5	66,7	61,2	3,2	9,5	29,6	-10,1
Japonsko	60,1	63,9	60,4	3,7	2,5	0,1	39,8	68,4	64,1	2,4	1,7	28,4	-1,0	30,7	70,3	65,4	2,0	1,2	27,9	0,4
Německo	60,2	69,6	65,3	2,1	10,6	0,8	43,7	71,5	66,6	2,2	9,2	27,8	2,0	35,0	72,2	67,0	2,4	7,6	27,5	2,4
Rakousko	66,1	68,8	63,6	2,1	7,0	-2,2	45,6	70,8	64,8	2,3	14,4	27,9	-1,5	37,5	71,9	65,4	2,7	13,0	27,6	0,4
Švýcarsko	31,2	71,6	67,0	2,4	3,8	5,6	26,5	73,4	68,2	2,3	3,6	29,2	5,0	21,1	74,1	68,7	2,4	3,8	28,7	9,6
Kanada	41,5	71,7	66,8	3,4	3,9	8,1	31,3	73,3	67,7	3,8	3,8	28,4	6,2	27,3	74,0	68,1	3,9	4,3	27,9	1,9
Belgie	53,4	70,9	65,9	2,3	2,6	0,9	40,7	72,7	67,4	2,4	2,1	28,6	1,2	31,2	72,8	66,8	2,6	2,1	28,0	1,8
Lucembursko	47,9	68,9	63,1	2,0	3,6	3,0	40,5	70,6	64,5	2,1	3,0	28,4	1,8	31,5	72,0	65,8	2,4	3,2	27,9	6,9
Švédsko	21,0	73,3	70,4	2,3	9,8	1,2	17,4	74,5	70,9	2,3	9,9	27,7	1,1	16,6	74,9	71,2	2,2	11,3	27,5	1,9
Velká Británie	31,2	71,8	66,7	2,2	5,0	-2,0	25,8	73,3	67,7	2,3	4,5	28,4	-0,3	22,5	73,7	67,9	2,7	5,2	27,8	0,8
Nizozemsko	26,7	73,4	70,9	3,1	1,5	-2,4	21,6	74,7	71,4	3,0	1,2	30,5	-0,6	17,9	75,3	71,5	3,1	1,3	29,8	0,6
Austrálie	12,8	72,4	66,9	3,2	3,8	8,9	22,0	73,5	67,5	3,3	4,1	28,4	8,3	20,2	73,9	67,7	3,3	4,8	27,9	9,7
Finsko	43,5	69,6	63,2	3,2	5,2	-2,2	29,7	71,4	64,8	2,9	4,2	28,9	-1,8	20,9	72,4	65,4	2,7	4,0	28,3	-2,8
Dánsko	30,7	72,4	69,6	2,6	7,4	-1,2	25,2	73,7	70,3	2,6	6,6	27,3	-1,4	21,5	74,0	70,5	2,6	7,8	26,9	0,1
Norsko	28,2	74,5	70,9	2,5	4,1	-0,9	20,6	75,5	71,3	2,8	3,5	28,4	-0,6	18,9	75,9	71,3	2,9	3,7	27,9	-0,2
Francie	51,9	69,9	64,1	2,9	7,0	1,3	38,6	72,4	65,9	2,7	6,4	27,9	3,9	27,4	73,6	67,0	2,7	6,1	27,6	6,2
Nový Zéland	27,6	71,8	67,5	3,7	3,6	6,1	24,6	73,2	68,3	3,9	4,1	28,4	3,8	22,6	73,6	68,3	4,0	4,6	27,9	3,5
Irsko	46,0	68,2	65,7	3,4	2,6	-12,1	36,7	70,6	67,3	3,5	2,0	31,6	-15,1	29,3	71,5	67,9	3,8	1,6	31,4	-7,1
Island	21,7	74,1	70,0	3,9	27,9	-0,5	22,4	75,4	70,8	4,0	27,1	28,2	0,4	13,0	75,1	70,8	4,2	25,3	28,2	-1,4
USA	28,7	72,0	66,1	3,0	3,9	1,4	26,2	72,9	66,6	3,5	4,5	26,5	2,1	26,0	73,1	66,6	3,7	5,3	26,4	1,3

Tabl. 5 Vstupní hodnoty poskloupených 190-190

	k70	a70	d70	ú70	pn70	pvén70	ip70	ú70	ú70	ns70	k80	a80	d80	ú80	pn80	pvén80	ip80	ú80	ú80	ns80
Čes. republika	202	730	661	19	55	250	486	262	959	-03	169	739	668	21	57	247	448	308	969	-03
Švédsko	257	730	668	24	63	262	346	106	858	-02	209	743	668	23	58	254	328	176	867	-07
Španělsko	245	723	650	22	85	267	521	130	959	20	153	752	673	21	131	254	475	160	792	19
Bělorusko	273	734	680	22	85	247	1027	143	971	-11	202	738	684	21	109	239	1217	183	970	-04
Lotsko	177	744	657	20	114	270	521	510	973	51	153	742	636	19	125	259	475	540	967	29
Rusko	364	733	666	23	50	270	271	142	906	-13	254	744	660	23	47	265	198	139	902	-06
Litva	193	751	673	24	51	278	816	420	1141	24	145	754	654	20	63	267	873	275	942	22
Rumunsko	494	704	651	29	35	267	685	45	823	-05	293	728	668	24	28	253	1036	194	1014	-09
Maďarsko	359	720	663	20	54	254	167	216	969	-02	232	727	655	19	71	247	544	254	889	-12
Rusko	229	734	632	20	106	269	247	337	1061	-05	220	730	615	19	108	257	1798	424	1061	16
Estonsko	177	741	654	22	141	267	187	186	1040	52	171	742	642	20	183	257	1539	500	940	40
Itálie	290	746	687	24	21	283	521	186	1008	03	142	774	707	16	42	274	316	32	780	12
Řecko	296	761	716	24	11	274	521	50	1056	-16	179	775	730	22	15	261	01	97	868	13
Španělsko	283	749	683	29	13	295	521	186	1005	01	123	785	723	22	39	283	475	275	764	-07
Portugalsko	555	689	640	30	69	290	521	07	1211	02	243	749	680	23	92	272	475	75	887	-01
Japonsko	131	747	683	21	09	271	380	186	973	09	75	787	734	18	08	265	380	275	785	04
Německo	225	735	675	20	72	266	521	150	976	23	124	761	686	16	119	264	208	228	692	-03
Rakousko	259	735	666	23	128	267	139	182	913	22	143	760	680	17	178	263	257	262	675	05
Švýcarsko	151	761	701	21	38	278	521	153	871	-02	91	788	723	16	47	279	475	273	663	24
Kanada	188	762	683	23	96	271	30	186	921	44	104	790	719	17	130	265	194	328	685	26
Belgie	211	743	679	23	28	271	521	97	983	15	121	767	689	17	41	267	475	207	772	-07
Luxembursko	249	730	666	20	40	272	521	96	874	118	115	756	700	15	60	275	475	259	660	10
Švédsko	110	772	723	19	184	270	146	233	625	05	69	789	728	17	397	276	359	424	525	06
Vale d'Arairie	185	750	687	24	80	263	102	160	1040	-07	121	769	708	19	115	269	224	380	760	-09
Nizozemsko	127	765	708	26	21	282	69	109	1068	23	86	791	724	16	41	277	109	240	675	08
Austrálie	179	748	680	29	83	271	521	186	982	26	107	781	710	19	124	265	475	275	686	64
Finsko	132	744	662	18	58	271	229	169	940	10	76	780	683	16	131	277	238	277	672	09
Dánsko	142	759	709	20	110	268	132	251	808	07	84	772	712	16	332	268	407	389	534	04
Norsko	127	773	710	25	69	270	123	133	959	08	81	791	723	17	145	269	265	250	649	12
Francie	182	758	684	25	68	272	521	123	920	24	100	784	702	20	114	268	214	224	707	15
Nový Zéland	168	746	685	32	133	271	521	186	1084	55	129	764	704	20	226	265	118	275	724	02
Isro	195	736	689	39	27	304	521	186	1075	34	111	753	756	32	503	297	475	275	830	-37
Island	132	769	711	28	289	273	25	180	973	-07	77	803	738	25	397	271	116	282	551	00
USA	200	744	671	25	107	260	107	423	970	25	126	774	700	18	184	260	480	589	808	27

Tablka 9 Vstupní hodnoty poskládání z 180-190

	k80	e80	eA80	ú80	pm80	pvén80	ja80	ú80	ú80	ns8034	k90	e90	eA90	ú90	pm90	pvén90	ja90	ú90	ú90	ns9034
Česká republika	169	739	668	21	57	247	448	308	969	-03	108	754	676	19	86	248	852	379	962	02
Švédsko	209	743	668	23	58	254	328	176	867	-07	120	754	666	21	77	251	606	229	951	-01
Španělsko	153	752	673	21	131	254	475	160	792	19	84	778	698	15	245	259	691	138	514	39
Brazílie	202	738	684	21	109	239	1217	183	970	-04	148	747	680	18	124	239	1375	163	903	-81
Lotsko	153	742	636	19	125	259	475	540	967	29	137	746	643	20	169	257	1292	440	908	-104
Rusko	254	744	660	23	47	265	198	139	902	-06	194	752	662	20	62	262	109	150	911	-04
Litva	145	754	654	20	63	267	873	275	942	22	102	762	664	20	70	258	484	298	1040	-54
Rumunsko	293	728	668	24	28	253	1036	194	1014	-09	269	731	666	18	40	255	3153	194	917	-46
Maďarsko	232	727	655	19	71	247	544	254	889	-12	148	737	652	19	131	256	719	267	771	20
Rusko	220	730	615	19	108	257	1798	424	1061	16	176	743	637	19	146	252	2063	400	1090	30
Estonsko	171	742	642	20	183	257	1599	500	940	40	123	749	647	21	272	256	1319	460	790	-143
Itálie	142	774	707	16	42	274	316	32	780	12	80	801	736	14	63	289	286	77	689	10
Řecko	179	775	730	22	15	261	01	97	868	13	97	795	747	14	22	272	99	91	724	90
Španělsko	123	785	723	22	39	283	475	275	764	-07	76	805	734	14	96	287	93	101	687	17
Portugalsko	243	749	680	23	92	272	475	75	887	-01	110	775	706	16	147	273	582	118	876	00
Japonsko	75	787	734	18	08	265	380	275	785	04	46	818	759	15	11	272	370	298	731	08
Norsko	124	761	696	16	119	264	208	228	692	-03	70	784	720	15	153	276	160	314	640	66
Rakousko	143	760	690	17	178	263	257	262	675	05	78	788	722	15	236	272	39	328	583	60
Švýcarsko	91	788	723	16	47	279	475	273	663	24	68	808	740	16	61	290	582	332	744	66
Kanada	104	790	719	17	130	265	194	328	695	26	68	806	740	17	255	272	229	384	631	45
Belgie	121	767	699	17	41	267	475	207	772	-07	80	795	727	16	116	279	582	311	723	17
Luxembursko	115	756	700	15	60	275	475	259	660	10	73	787	724	16	129	284	582	360	653	106
Švédsko	69	789	728	17	397	276	359	424	525	06	60	804	748	21	470	286	333	445	553	35
Vale d'Arairie	121	769	708	19	115	269	224	380	760	-09	79	786	729	18	279	277	247	420	624	06
Nizozemsko	86	791	724	16	41	277	109	240	675	08	71	801	738	16	114	293	93	281	658	25
Austrálie	107	781	710	19	124	265	475	275	686	64	82	801	739	19	219	272	582	298	661	42
Finsko	76	780	693	16	131	277	238	277	672	09	56	790	710	18	252	289	187	424	580	17
Dánsko	84	772	712	16	332	268	407	339	534	04	75	778	720	17	464	285	325	488	536	23
Norsko	81	791	723	17	145	269	265	250	649	12	69	798	734	19	386	281	255	481	578	20
Francie	100	784	702	20	114	268	214	224	707	15	73	810	727	18	301	283	224	322	564	08
Nový Zéland	129	764	704	20	226	265	118	275	724	02	83	787	729	22	340	272	186	298	731	81
Isro	111	753	756	32	503	297	475	275	880	-37	82	779	723	21	146	299	582	298	696	-01
Island	77	803	738	25	397	271	116	282	551	00	59	811	757	23	552	276	150	336	448	-09
USA	126	774	700	18	184	260	480	589	808	27	92	788	718	21	280	286	387	298	731	50

Tabla 6 Výpíště typů školicích vozů 190-199

	K170	e270	dM 70	Up70	pm7 0	Rlek m70	ip70	Ub 70	u270	ns70 -74	K680	e280	dM 80	Up80	pm8 0	Rlek m80	ip80	Ub 80	u280	Ns 8084	K690	e290	dM 90	Up90	pm9 0	Rlek m90	ip90 0	Ub 90	u290	ns90 -94
Československo	202	730	661	19	55	250	486	262	959	-03	169	739	668	21	57	247	448	308	969	-03	108	754	676	19	86	248	852	379	962	02
Švédsko	257	730	668	24	63	262	346	106	858	-02	209	743	668	23	58	254	328	176	867	-07	120	754	666	21	77	251	606	229	951	-01
Španělsko	245	723	650	22	85	267	521	130	959	20	153	752	673	21	131	254	475	160	792	19	84	778	698	15	245	259	691	138	514	39
Bělorusko	273	734	680	22	85	247	1027	143	971	-11	202	738	684	21	109	239	1217	183	970	-04	148	747	680	18	124	239	1375	163	903	-81
Lotyšsko	177	744	657	20	114	270	521	510	973	51	153	742	686	19	125	259	475	540	967	29	137	746	643	20	169	257	1292	440	908	-104
Rusko	364	733	666	23	50	270	271	142	906	-13	254	744	660	23	47	265	198	139	902	-06	194	752	662	20	62	262	109	150	911	-04
Litva	193	751	673	24	51	278	816	40	1141	24	145	754	654	20	63	267	873	275	942	22	102	762	664	20	70	258	484	298	1040	-54
Rumunsko	494	704	651	29	35	267	685	45	823	-05	293	728	668	24	28	253	1036	194	1014	-09	269	731	666	18	40	255	353	194	917	-46
Německo	359	720	663	20	54	254	1267	216	969	-02	232	727	655	19	71	247	544	254	889	-12	148	737	652	19	131	256	719	267	771	20
Rakousko	229	734	682	20	106	269	247	337	1061	-05	220	730	615	19	108	257	1798	424	1061	16	176	743	687	19	146	252	2063	400	1090	30
Estonsko	177	741	654	22	141	267	1887	186	1040	52	171	742	642	20	183	257	1599	500	940	40	123	749	647	21	272	256	1319	460	790	-143
Itálie	290	746	687	24	21	283	521	186	1008	03	142	774	707	16	42	274	316	32	780	12	80	801	736	14	63	289	286	77	689	10
Řecko	296	761	716	24	11	274	521	50	156	-16	179	775	730	22	15	261	01	97	868	13	97	795	747	14	22	272	99	91	724	90
Švédsko	283	749	693	29	13	295	521	186	1005	01	123	785	723	22	39	283	475	275	764	-07	76	805	734	14	96	287	93	101	687	17
Portugalsko	555	699	640	30	69	290	521	07	1211	02	243	749	680	23	92	272	475	75	887	-01	110	775	706	16	147	273	582	118	876	00
Japonsko	131	747	693	21	09	271	380	186	973	09	75	787	734	18	08	285	380	275	785	04	46	818	759	15	11	272	370	298	731	08
Nizozemsko	225	735	675	20	72	266	521	150	976	23	124	761	696	16	119	264	208	228	692	-03	70	784	720	15	153	276	160	314	640	66
Rakousko	259	735	666	23	128	267	139	182	913	22	143	760	690	17	178	263	257	262	675	05	78	788	722	15	236	272	39	328	583	60
Švýcarsko	151	761	701	21	38	278	521	153	871	-02	91	788	723	16	47	279	475	273	663	24	68	808	740	16	61	290	582	332	744	66
Kanada	188	762	693	23	96	271	30	186	921	44	104	790	719	17	130	285	194	328	695	26	68	806	740	17	255	272	229	384	631	45
Belgie	211	743	679	23	28	271	521	97	983	15	121	767	699	17	41	267	475	207	772	-07	80	795	727	16	116	279	582	311	723	17
Luxembursko	249	730	666	20	40	272	521	96	874	118	115	756	700	15	60	275	475	259	660	10	73	787	724	16	129	284	582	360	653	106
Švédsko	110	772	723	19	184	270	146	283	625	05	69	789	728	17	397	276	359	424	525	06	60	804	748	21	470	286	303	445	553	35
Velká Británie	185	750	687	24	80	263	102	160	1040	-07	121	769	708	19	115	269	224	360	760	-09	79	786	729	18	279	277	247	420	624	06
Nizozemsko	127	765	708	26	21	282	69	109	1068	23	86	791	724	16	41	277	109	240	675	08	71	801	738	16	114	293	93	281	658	25
Austrálie	179	748	680	29	83	271	521	186	982	26	107	781	710	19	124	285	475	275	696	64	82	801	739	19	219	272	582	298	661	42
Finsko	132	744	662	18	58	271	229	169	940	10	76	780	693	16	131	277	238	277	672	09	56	790	710	18	252	289	187	424	580	17
Dánsko	142	759	709	20	110	268	132	251	808	07	84	772	712	16	332	268	407	339	534	04	75	778	720	17	464	285	325	488	596	23
Norsko	127	773	710	25	69	270	123	133	959	08	81	791	723	17	145	269	265	250	649	12	69	798	734	19	386	281	255	481	578	20
Francie	182	758	684	25	68	272	521	123	920	24	100	784	702	20	114	268	214	224	707	15	73	810	727	18	301	283	224	322	564	08
Nový Zéland	168	746	685	32	133	271	521	186	1284	55	129	764	704	20	226	285	118	275	724	02	83	787	729	22	340	272	186	298	731	81
Irsko	195	736	689	39	27	304	521	186	1075	34	111	753	756	32	503	297	475	275	880	-37	82	779	723	21	146	299	582	298	696	-01
Island	132	769	711	28	299	273	25	180	973	-07	77	803	738	25	397	271	116	282	551	00	59	811	757	23	552	276	150	386	448	-09
USA	200	744	671	25	107	260	107	423	970	25	126	774	700	18	184	260	480	589	808	27	92	788	718	21	280	286	387	298	731	50

Tablák Vstupní hodnoty pro rok 2002/03

	k2000	e2000	a2000	ú2000	pn2000	pvén2000	po2000	úo2000	úsz2000	ns2000/04	k2008	e2008	a2008	ú2008	pn2008	pvén2008	ns2005/09
Česká republika	41	784	717	11	219	272	381	412	744	13	28	801	740	15	363	293	44
Švédsko	86	772	691	13	183	266	335	289	517	04	59	787	709	13	299	283	07
Španělsko	49	799	722	13	371	280	464	207	448	23	24	826	755	15	528	299	22
Brazílie	133	751	684	13	384	250	883	211	535	-11	86	766	695	15	511	268	-13
Lotsko	104	760	649	12	403	272	851	344	339	-17	67	779	672	14	481	283	-09
Rusko	81	780	697	14	121	274	00	173	627	-10	56	800	713	14	199	281	-06
Litva	86	774	668	14	226	267	476	389	560	-21	49	776	663	15	286	282	-60
Rumunsko	186	748	677	13	255	257	1100	191	638	-25	110	772	697	14	274	271	-19
Maďarsko	92	756	671	13	290	273	607	375	493	14	56	778	698	14	377	293	15
Rusko	152	723	590	12	280	258	1888	371	576	13	85	742	618	15	269	262	04
Estonsko	84	764	656	13	545	270	975	457	330	01	50	792	686	17	591	288	00
Itálie	45	825	765	13	97	303	255	371	641	60	36	840	786	14	208	294	56
Řecko	59	806	755	13	40	291	175	371	519	28	27	824	777	15	59	309	27
Švédsko	44	825	756	12	177	307	160	371	629	120	34	843	782	15	332	308	79
Portugalsko	55	799	729	16	222	286	405	262	749	56	33	817	755	14	362	302	38
Japonsko	32	848	774	14	311	284	405	371	576	01	32	862	790	13	377	294	02
Německo	44	810	750	14	234	288	176	406	582	23	35	824	772	14	321	304	13
Rakousko	48	811	751	14	313	282	30	431	547	54	37	830	776	14	388	295	39
Švýcarsko	49	826	769	15	107	298	157	255	641	55	38	844	797	15	171	310	27
Korea	51	823	773	15	311	284	405	371	576	69	48	829	783	16	377	294	63
Belgie	48	810	746	16	260	288	130	594	513	38	34	835	775	18	377	294	38
Luxembursko	51	813	746	18	219	293	405	470	555	90	18	831	781	16	302	311	84
Švédsko	34	820	774	16	553	299	343	549	528	42	25	832	791	19	547	311	33
Vale d'Arairie	56	803	755	16	395	285	291	371	539	32	47	816	772	19	377	294	31
Nizozemsko	51	806	755	17	249	303	132	389	593	14	38	823	783	18	412	277	12
Austrálie	52	823	771	18	311	284	405	371	576	65	45	838	791	18	377	294	48
Finsko	38	812	742	17	392	296	193	512	622	13	26	833	765	19	407	311	21
Dánsko	53	793	745	18	446	297	234	448	728	17	40	809	765	19	462	304	11
Norsko	38	814	760	19	496	293	247	447	512	37	27	830	783	19	558	299	57
Francie	44	828	753	19	426	294	280	378	605	25	36	844	776	20	516	299	16
Nový Zéland	61	809	760	20	482	284	270	371	576	51	46	822	782	20	377	294	24
Isro	62	791	738	19	315	304	405	371	576	115	39	816	768	21	377	311	91
Island	30	814	780	21	652	289	220	395	704	18	25	833	800	21	641	296	128
USA	69	795	741	21	332	274	330	371	576	38	59	814	769	21	377	294	33

